

Orð og tunga

5

Ritstjóri
Guðrún Kvaran

Orðabók Háskólans
Reykjavík 2001

© Orðabók Háskólans, 2001

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISBN 9979-54-455-4

Umbrot: T_EX, höfundar og Bessi Aðalsteinsson.
Prentun og bókband: Gutenberg.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra	vii
Baldur Jónsson: Lítill snæfölvá	1
Dóra Hafsteinsdóttir og Sigríður Harðardóttir: Íslenska alfræðiorðabókin. Lýsing á viðamiklu orðabókarverkefni ...	13
Guðrún Kvaran: Vasabækur Björns M. Ólsens	23
Gunnlaugur Ingólfsson: Undireins	43
Jóhannes Bjarni Sigtryggsson og Christopher Sanders: The Copenhagen Old Norse Word-list	53
Jón Hilmar Jónsson: Staða orðasambanda í orðabókarlýsingu	61
Kristín Bjarnadóttir: Um sagnlýsinguna í 3. útgáfu Íslenskrar orðabókar	87
Valgerður Erna Þorvaldsdóttir: Altan og svalir	115
Þórdís Úlfarsdóttir: Matarorð í Íslenskri orðabók	121
Eiríkur Rögnvaldsson: Stofngerð íslenskra orða	129

Formáli ritstjóra

Orð og tunga kemur nú út í fimmta sinn. Nokkuð er liðið frá síðasta hefti en ástæðan er sú að ritið er ekki hugsað sem ársrit heldur er það gefið út óreglulega eftir því sem tilefni gefast. Tvö síðustu hefti voru ráðstefnurit. Í hinu fyrra birtust greinar sem unnar voru upp úr fyrirlestrum á málþingi Orðabókarinnar um *Íslensk-danska orðabók* Sigfúsar Blöndals sem haldið var haustið 1995. Hið síðara birti greinar um *Íslenska orðabók* sem kom út hjá Menningarsjóði 1963 og endurbætt 1983. Þær greinar voru einnig unnar upp úr fyrirlestrum á málþingi Orðabókarinnar haustið 1997 sem haldið var vegna endurútgáfu bókarinnar.

Að þessu sinni eru í ritinu tíu greinar. Þær eru af ólíkum toga en eru allar á sviði orðfræða eða orðabókarfræða. Þrjár þeirra fjalla um einstök orð. Baldur Jónsson skrifar um orðið *snæfólva*, Gunnlaugur Ingólfsson um *undireins* og Valgerður Erna Þorvaldsdóttir um orðin *altan og svalir*. Þrjár greinar eru um orðabókarverk sem þegar er lokið. Dóra Hafsteinsdóttir og Sigríður Harðardóttir lýsa vinnu við *Íslensku alfræðiorðabókina*, Kristín Bjarnadóttir skrifar um sagnlýsingu í þriðju útgáfu *Íslenskrar orðabókar*, sem kom út síðastliðið haust í tölvutæku formi, og Þórdís Úlfarsdóttir skrifar um matarorð í sama riti. Jóhannes Bjarni Sigtryggsson og Christopher Sanders lýsa í sinni grein fornorrænum orðalista sem unninn var við orðabókina í Kaupmannahöfn og mun birtast á netinu innan skamms. Tvær greinar tengjast verkefnum Orðabókar Háskólans. Guðrún Kvaran skrifar um vasabækur Björns M. Ólsens og gagnsemi þeirra við athuganir á staðbundnum orðaforða og Jón Hilmar Jónsson skrifar um stöðu orðasambanda í orðabókarlýsingu. Að lokum er í ritinu grein eftir Eirík Rögnvaldsson um stofngerð íslenskra orða.

Allur undirbúningur undir prentun *Orðs og tungu* fór fram á Orðabók Háskólans og var það verk í höndum Bessa Aðalsteinssonar. Háskólaútgáfan annaðist prentun og dreifingu.

Guðrún Kvaran

Baldur Jónsson

Lítill snæfölvu¹

I Inngangur

Nýyrðið *tölvu*, sem var myndað 1965, hefir orðið til þess að beina nokkurri athygli að *wōn*-stofnum á síðustu árum (sjá t.d. Höskuld Þráinsson 1982, Kjartan G. Ottósson 1983 og Baldur Jónsson 1994). Þeir eru, sem kunnugt er, afar fáliðaður undirflokkur *ōn*-stofna, raunar svo mjög að varla hefir þótt taka því að kalla þá flokk. Í þeim ritgerðum sem hér var vitnað til og í helstu handbókum hafa ekki verið nefnd önnur orð meðal *wōn*-stofna en *slōngva* og *vōlva* og nafnið *Rōskva* úr upphaflegum orðaforða málsins, miðaldatökuorðið *frūva* (*frōva*), sem hélt ekki *wōn*-beygingu nema skamma hríð, og loks nýja orðið *tölvu*. Þetta er allt og sumt.

Auk þessa eru í handbókum og víðar nefnd fáein orð, sem talin eru *wōn*-stofnar að uppruna, en höfðu glatað sérkennum þeirra þegar við upphaf íslenskrar málsögu og haga sér sem venjulegir *ōn*-stofnar í íslensku. Kjartan (1983:178) nefnir þrjú þeirra: *gata* < **gatwōn*, sbr. gotn. *gatwō* og so. *gōtva*; *svala* < **swalwōn*, sbr. þ. *Schwalbe*, e. *swallow*, og *ótta* < **ūhtwōn* < **unhtwōn*, sbr. gotn. *ūhtwō*. Enn mætti bæta við orðunum *ffara* < **ferwōn*, sbr. lappneska orðið *ffervva* sem talið er tökuorð frá frumnorrænum tíma, og *tjara* < **terwōn*, sbr. finnska tökuorðið *terva*. Sumir nefna enn fremur fleirtöluorðið *börur*, sbr. fe. *bearwe* '(fjós)börur', e. *barrow*, orðið *mísa* (*mýsa*) < **mihswōn* og jafnvel *trúa* < **trūwōn*, sbr. fph. og fe. *trūwa*. Um þessi orð sjá t.d. ÁBIM 1989 og Torp 1909.

Eins og áður hefir verið rakið (sjá t.d. Baldur Jónsson 1994) hefir nýja orðið *tölvu* átt svolítið bággt með að standa sig sem *wōn*-stofn vegna einstæðingsskapar, en þessi litli beygingarflokkur, ef flokk skyldi kalla, hefir þó styrkst við tilkomu þessa tíðnotaða orðs. Eflaust er einnig stoð í því að nafnið *Rōskva* lifnaði við í nýju hlutverki þegar það varð heiti á stúdentasamtökum 1988.

Aðalerindið með þessu skrifti er að vekja athygli á einu orði enn úr flokki *wōn*-stofna, orðinu *fōlva*, en um leið verður hugað að skyldum orðum, einkum nafnorðunum *fōl* og

¹Ég þakka Gunnlaugi Ingólfssyni fyrir góðar ábendingar og leiðbeiningar við nýtingu gagna í vörslu Orðabókar Háskólans.

fölvi. Sérstaklega verður svo litið til þeirra samsetninga þar sem eitthvert þessara orða er viðliður, einkum með forliðinn *snjá-*, *snjó-* eða *snæ-*.

Öll þessi orð, og raunar fleiri, eru leidd af stofni lýsingarorðsins *fölur* < *fqlr*, sbr. gamlar beygingarmyndir með *v-i*, svo sem *fölvan*, *fölvir* o.fl., sem eitthvað tíðkast raunar enn.

II Um nafnorðið *fölva*

Svo er að sjá sem orðið *fölva* hafi farið fram hjá öllum höfundum handbóka og öðrum sem um *wōn*-stofna hafa fjallað sérstaklega, enda hefir það ekki fundist sem sjálfstætt orð, aðeins sem viðliður í tveimur samsetningum, *snæfölva* og *dauðafölva*, og þær eru báðar stakorð, annað gamalt, hitt ungt. Að þessu leyti hefir orðið dulist mönnum og er þó haft sem flettiorð í sumum forn málsorðabókum með tilvísun til orðsins *snæfölva* (Fritzner; Heggstad). Á hinn bóginn má segja að það hafi legið á glámbekk síðan á 13. öld því að það er að finna í *Laxdæla sögu* sem allir fræðimenn hafa einhvern tímann lesið.

Í 46. kapítula *Laxdælu* er sagt frá því er Ósvífur Helgason og hans fólk sótti haustboð Ólafs páa í Hjarðarholti. Þegar gestir voru farnir aftur til síns heima kom í ljós að horfið var sverð Kjartans Ólafssonar, konungsnautur. Hjarðhyllingar fóru að leita þess og fundu í feni nokkru, sem síðan heitir Sverðskelda. Það létti mönnum leitina að unnt var að rekja slóð Þórólfs Ósvífurssonar. Svo segir í sögunni (Íslensk fornrit 5, 141):

Þá nótt áðr hafði fallit lítill snæfólva, svá at sporrækt var.

Þessi litla snæfólva dugði til þess að Kjartan endurheimti sverð sitt. Sú endurheimt kom að vísu fyrir lítið því að konungsnaut bar Kjartan ekki þegar mest lá við; en það er önnur saga.

Sem fyrr segir er þetta dæmi úr *Laxdælu* hið eina sem kunnugt er um notkun nafnorðsins *snæfólva* ‘snjófól’. Annað er ekki að hafa í prentuðum forn málsorðabókum (sbr. Fritzner, Cleasby-Vigfússon) og ekki heldur í söfnum orðabókar Árnanevndar í Kaupmannahöfn.² Orðabók Háskólans hefir engin dæmi um nafnorðið *snæfólva*, og það er ekki heldur að finna í prentuðum orðabókum um mál síðari alda. Undantekning er orðabók Blöndals, en þar er hvorki getið notkunardæmis né heimildar. Líklegast er að orðið sé þangað komið úr orðabók Eiríks Jónssonar (sbr. formála Orðabókar Blöndals, bls. VII), en orðaforðinn þar er að stofni til sá sami og í orðabók Cleasbys og Guðbrands Vigfússonar svo að þetta er að öllum líkindum ekki annað en *Laxdæludæmið*.

Orðið *dauðafölva* mun aldrei hafa komist í prentaða orðabók og er einungis þekkt af einu dæmi eftir tilvísun í ritmálssafni Orðabókar Háskólans. Það er úr *Fjallkonunni* 1900, nánara tiltekið úr hinni frægu framhaldssögu um Dracula, „Makt myrkranna“, eftir Bram Stoker. Þar segir (51. tbl., bls. 3): „og þó hann væri fölur, sýndist mér það ekki

² *Ordbog over det norrøne prosasprog*. Ég þakka Þorbjörgu Helgadóttur cand. mag. fyrir að hyggja að þessu orði fyrir mig í söfnum orðabókarinnar í Kaupmannahöfn.

dauðafölvu, heldur venjulegur yfirbragðslitur hans“. Þýðandi sögunnar var ritstjórinn sjálfur, Valdimar Ásmundsson, en hann gat hæglega haft orðið *fölvu* úr *Laxdælu* því að þá sögu þekkti hann mjög vel; hann hafði búið hana til prentunar fyrir Sigurð Kristjánsson 1895, aðeins fimm árum áður.

Vitneskjan um nafnorðið *fölvu* breytir varla miklu um stöðu *wōn*-stofna fyrir eða síðar, en þó er styrkur að því. Það er jafngott og það var á miðöldum og engin ástæða til að forðast notkun þess nú á dögum. Nýyrðið *tölvu* á sér þá tvö rímorð meðal *wōn*-stofna þegar allt kemur til alls, *fölvu* og *völvu*, og geta öll haft stoð hvert af öðru.

III Um orðið *föl*

Hyggjum næst að nafnorðinu *föl*. Það er *wa*-stofn og beygðist framan af samkvæmt því, í þg. *fölvi*. Það er algengt að fornu og nýju, einnig í samsetningunni *snjóföl*. Í nútímamáli gæti þess nokkuð að *föl* sé notað sem kvenkynsorð, og hefir sú notkun verið talin staðbundin án nánari skýringa.

Fyrir 1900 eru aðeins tvö dæmi tiltæk um *föl* í kvenkyni, bæði í samsetningunni *snjóföl*. Þau eru frá þeim feðgum, Jóni og Skúla Thoroddsen. Eldra dæmið er úr skáldsögu Jóns, *Manni og konu* (bls. 30): „Lækurinn var að sjá lagður og nokkur snjóföl á ofan“. Hitt er úr blaði Skúla, *Þjóðviljanum*, 6. maí 1891. Þar segir í baksíðufrétt: „Undanfarna daga hefir verið kalsa norðan veðrátta með nokkurri snjóföl“.

Jón Thoroddsen (1818–1868) var fæddur á Reykhólum og ólst þar upp, var síðan allvíða. Hann stundaði nám í Bessastaðaskóla, var einn vetur kennari á Hrafnagili í Eyjafirði, síðar við nám og herþjónustu í Danmörku. Hann bjó um tíma í Flatey á Breiðafirði, síðan í Haga á Barðaströnd 1855–1862, þar sem hann hóf að semja *Mann og konu*, og loks á Leirá í Borgarfirði með stuttri viðkomu á Hvítárvöllum (Steingrímur J. Þorsteinsson 1943:37 og 41; sami 1968:6). Skáldsagan *Maður og kona* kom ekki út fyrir en 1876, að höfundu látnum. Eiginhandarrit Jóns er að mestu glatað, en sagan er að meginhluta til með hendi Þórðar Grímssonar, skrifara hans, sem var Borgfirðingur (Steingrímur J. Þorsteinsson 1943:107–109).

Skúli Thoroddsen (1859–1916) gaf út blað sitt, *Þjóðviljann*, á Ísafirði, og hefir líklega sjálfur skrifað veðurfréttina, sem er dagsett: „Ísafirði, 6. maí ‘91“.

Bæði þessi dæmi eru fengin úr ritmálssafni Orðabókar Háskólans. Þar eru að auki tvö dæmi um kvenkynsorðið *föl* (sjálfstætt), en þau eru bæði frá 20. öld, annað frá Guðmundi Kamban (1888–1945), sem fæddist á Álftanesi en ólst upp við Arnarfjörð, hitt úr smásögu frá 1985 eftir borgarskáldið Matthías Johannessen (f. 1930).

Öll þessi dæmi benda til vesturhluta landsins.

Orðabók Blöndals birtir *föl* aðeins sem hvorugkynsorð, en þegar orðabókarseðillinn er skoðaður kemur í ljós, að orðið hefir fyrst verið talið kvenkyns, merkt „f.“, en síðan strikað yfir það og skrifað „n.“ í staðinn. Sýnt er eitt notkunardæmi um þetta hvorugkynsorð, og er það athyglisvert vegna þess að það er tekið úr riti eftir Þorvald Thoroddsen sem var sonur Jóns og bróðir Skúla: „fallið var föl á sléttlendi, en eigi hafði fest snjó í fjallinu sjálfu“ (*Landfræðissaga Íslands* IV, 60). En þess ber að gæta að þarna er Þorvaldur að segja frá ferð tveggja Bárðdælinga og styðst við ritaða frásögn þeirra frá

1847. Á þessum stað er nokkurn veginn orðrétt tekið upp úr handritinu, þar sem svo er að orði komist: „fallið var fól á sléttlendið, enn ei hafði fest snjó í fjallinu sjálfu“ (*Lbs. 656, 4to*). Dæmið segir því lítið um málvenju Þorvalds.³

Í orðabók Blöndals er einnig að finna hvorugkynsorðið *snæfól* sem ekki er vitað um annars staðar. Hvorki er getið heimildar né notkunar og ekki heldur á orðabókarseðlinum. Athygli vekur að sá sem skrifaði hann hefir talið þetta orð vera kvenkyns og auðkennt það með „f.“, og síðan hefir einhver annar strikað yfir það og ritað „n.“ í staðinn. Þetta er eins og við orðið *fól*. Eftir þessu að dæma hefir einhver af starfsmönnum orðabókarinnar (um 1910–20) talið *fól* og *snæfól* vera kvenkyns. Hitt er svo annað mál að það er ráðgáta hvaðan orðmyndin *snæfól* er komin í orðabók Blöndals. Hún er í sjálfu sér fyllilega eðlilegt orð, ekki síður en *snjófól* og *snjáfól* (sem kunnugt er af einu dæmi frá 17. öld), en undarlegt er að hennar verður hvergi annars staðar vart. Því fer að vakna grunur um að *snæfól*, sem fyrst er kallað kvenkyns á seðlinum, sé e.k. endurómur af gamla orðinu *snæfólva*. En vitanlega er það ágiskun ein.

Því er enn við þetta að bæta að í ritmálssafni Orðabókar Háskólans eru 12 samsetningar sem enda á *-fól*: *drífufól*, *fannarfól*, *fannfól*, *frostfól*, *lognfól*, *næturfól*, *skóvarpafól*, *skóvarpsfól*, *snjáfól*, *snjófól*, *sólarfól* og *útmánaðafól*. Um hvert þessara orða er aðeins eitt dæmi, nema um *snjófól*. Þar eru dæmin 21. Vert er að athuga öll orðin með hliðsjón af kyngreiningu. Ef lítið er fyrst á þau 11 sem koma aðeins einu sinni fyrir, reynast þau öll vera frá 19. og 20. öld nema *snjáfól* sem er langelst. Það er úr *Vallaannál* um árið 1684, og verður aldurs og heimkynna vegna að teljast hvorugkynsorð þótt dæmið skeri ekki úr.

Einungis þrjú orð af 11 eru sýnilega hvorugkyns, *frostfól*, *lognfól* og *sólarfól*. Sérstaka athygli vekur orðið *sólarfól*. Það er úr ljóðabók eftir Matthías Johannessen (*Fagur er dalur* (1966), bls. 105): „Við sjáum ekkert sólarfól til heiða / né söngvapröst“. En tæpum 20 árum síðar notar Matthías orðið *fól* í kvenkyni eins og áðan var minnst á. Það er í smásögunni „Konungur af Aragon“, sem birtist í *Andvara* 1985 (bls. 124): „Jörð var marauð en breyttist skyndilega og það mátti sjá sporin í hjarnhvíttri fölinni“.

Af öðrum dæmum verður ekki ráðið hvert kynið er. Á orðabókarseðlunum eru sex orðanna talin hvorugkyns, og er það ekki grunsamlegt, en tvö eru sögð kvenkyns, *næturfól* og *útmánaðafól*, og það þarf nánari athugunar við.

Dæmið um *næturfól* er fengið úr smásögunni *Dyr í vegginn* (1958) eftir Guðmund Böðvarsson (1904–1974), bls. 67: „en í baksýn var fjaran og Höfðinn, næturfól að þiðna í hlíðum, blár himinn og víkin græn“. Guðmundur var Vestlendingur sem kunnugt er og bjó á Kirkjubóli í Hvítársíðu. Sonur skáldsins, Böðvar Guðmundsson, rithöfundur og íslenskufraeðingur, var spurður um kynferði þessa orðs (í maí 2000) og svaraði því til að *fól* hefði ávallt verið hvorugkyns í Hvítársíðu, þar sem hann þekkti til, og það kom honum á óvart að það gæti verið kvenkyns.

Kyngreining orðsins *útmánaðafól* er einnig grunsamleg því að *skóvarpafól* var talið hvorugkyns, en bæði orðin eru úr sögum eftir Ólaf Jóh. Sigurðsson (1918–1988). Ólafur var fæddur á Álftanesi (eins og Guðmundur Kamban), en ólst upp í Grafningi,

³Frumrit frásagnarinnar er glatað, en það skiptir ekki máli. Uppskriftin í *Lbs. 656, 4to* er eftir Sigfús Skúilason (Schulesen) (1801–1862) sem var sýslumaður í báðum Þingeyjarsýslum 1851–1861. Hann var fæddur og upp alinn í Þingeyjarsýslu.

austfirskur í föðurætt. Hann kom til Reykjavíkur aðeins 15 ára og átta lengst af heima þar. Orðið *útmánaðaföl* er úr smásögu Ólafs, „Listin að komast áfram í heiminum“, sem birtist í bók hans, *Teningar í tafl* (1945), en *skóvarpaföl* er úr skáldsögunni *Fjallinu og drauminum* (1944). Orðin eru því frá sama tíma. Þótt ekki verði ráðið af notkun þessara stöku dæma hvers kyns höfundur hafði orðið *föl* má sjá annars staðar að það hefir verið hvorugkyns í máli hans. Það sést á dæmi um orðið *snjóföl* sem tekið er úr bók hans *Leynt og ljóst* (1965), bls. 183: „Tungsljósið lék um hvíta skýjafalda og tandurhreint snjóföl á þökum“.

Engin af þessum 11 samsetningum getur því með vissu talist kvenkynsorð.

Dæmin um *snjóföl* í ritmálssafninu eru alls 21, þau elstu frá síðari hluta 18. aldar. Af þeim eru 12 greinilega hvorugkyns, tvö ótvírætt kvenkyns, og í 7 dæmum sker formið ekki úr. Kvenkynsdæmin tvö eru hin sömu og áður voru höfð eftir þeim feðgum, Jóni og Skúla Thoroddsen.

Helstu orðabækur íslenskar sem eldri eru en *Maður og kona* eru báðar vestfirskar og báðar frá 18. öld, þ.e. orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík, að mestu tekin saman á árunum 1736–72 (Katalog I, 321), og orðabók sr. Björns Halldórssonar í Sauðlauksdal (*Lexicon islandico-latino-danicum*). Sú bók kom fyrst út 1814, en séra Björn mun einkum hafa unnið að henni á árunum 1770–1785, og hann ól aldur sinn mestallan á Vestfjörðum (Jón Aðalsteinn Jónsson 1992:ix–xiii). Í orðabók Grunnavíkur-Jóns eru bæði *föl* og *snjóföl* talin hvorugkynsorð eingöngu (skv. uppskrift Jakobs Benediktssonar í vörslu Orðabókar Háskólans), og í orðabók sr. Björns er *föl* eingöngu hvorugkyns.⁴

Fyrir miðja 19. öld er sem sé engin heimild tiltæk um *föl* eða *snjóföl* í kvenkyni.

Útbreiðsla kvenkynsorðsins hefir verið könnuð nokkuð með fyrirsprunum, einnig í samsetningunni *snjóföl*, og ljóst er að heimkynni þess eru helst vestanlands. Um það hefi ég aðeins fáeinar munnlegar heimildir, en starfsmenn Orðabókar Háskólans hafa spurst fyrir um þetta atriði í útvarpsþáttum og fengið svör af öllu landinu sem geymd eru í talmálssafni Orðabókarinnar. Svörin skipta tugum og eru flest frá árunum 1970–1975 og síðan frá 1994–95. Langflestir þekktu *föl* einungis sem hvorugkynsorð, en aðeins tveir eða þrír sem kvenkynsorð þegar spurt var í fyrra skiptið, og þær heimildir voru vestfirskar. Eini heimildarmaðurinn sem þekkti eingöngu kvenkynsorðið var úr Súgandafirði. Kvenkynið var þó fjarri því að vera allsráðandi vestanlands. Nokkrir þeirra sem töldu sig ekki þekkja annað en hvorugkynsorðið *föl* voru af Vesturlandi: af Mýrum, úr Hnappadalssýslu, Dalasýslu, Reykhólasveit og frá Patreksfirði, og einn heimildarmaður kallaði sig Breiðfirðing. Heimildarmaður úr Kollafirði (í Strandasýslu) segir 8. mars 1981: „Við tölum bæði um snjófölinu og snjófölið, frekar þó snjófölið“.

Enn spurðist Guðrún Kvaran fyrir um kynferði orðsins *föl* í útvarpsþáttum veturinn 1994–95 og fékk liðlega 30 svör úr flestum sýslum landsins, bæði munnleg og skrifleg.⁵ Flestir svöruðu nokkuð afdráttarlaust að þeir hefðu *föl* í hvorugkyni, en fimm að þeir hefðu það í kvenkyni. Þrír þeirra voru úr Reykjavík og einn af Suðurnesjum. Sá maður taldi að þar væri nú algengast að hafa *föl* kvenkyns, en hvorugkynsmyndin þekktist helst hjá fullorðnu, aðfluttu fólki, ef hún væri til á annað borð.

⁴Hér er stuðst við útgáfu Jóns Aðalsteins Jónssonar 1992.

⁵Ég þakka Guðrúnu fyrir að benda mér á þetta og veita mér aðgang að öllum svörum sem henni bárust.

Slíkar umsagnir þarf auðvitað að umgangast með allri gát. Mér er minnstætt lítið atvik frá heimili foreldra minna á Akureyri þegar ég var að alast upp. Þar var um tíma tíður gestur og heimilisvinur maður úr Hvallátrum á Breiðafirði. Hann var barnakennari á Akureyri (og í Glerárporpi) 1947–60, skáldmæltur og vel máli farinn. Það hefir líklega verið einhvern tímann á árunum 1948–1951, þegar ég var nær tvítugu, að hann talaði um fölina eða snjófölina, og vakti það athygli og umræðu því að þá beygingu hafði heimilisfólkið aldrei heyrt. En gesturinn stóð fast á því að *föl* væri kvenkyns.

Nú um hálfri öld síðar, þegar þessi grein var í smíðum á vordögum 2000, kom til mín góðkunningi minn, breiðfirskur að ætt og uppruna og náfrændi fyrrnefnds kennara, greindur maður og gegn. Ég notaði tækifærið og spurði hann fyrirvaralaust í hvaða kyni *föl* eða *snjóföl* hefði verið notað þar vestra. Hann var á báðum áttum í fyrstu og endurtók orðmyndirnar fyrir sér til skiptis, en svaraði loks ákveðið að það væri kvenkyns.

Fáeinum vikum síðar fékk ég fyrrnefnd gögn frá Guðrúnu Kvaran sem ég vissi ekki um áður. Eitt af svörum sem henni bárust veturinn 1994–95 reyndist vera frá bróður þessa kunningja míns, breiðfirskum bónda, fræðimanni og rithöfund. Hann segir í bréfi til Guðrúnar, dags. 31. desember 1994, að *föl* sé hvorugkyns, „það fölið, (snjóföl) beygist eins og öl, algengt í mæltu máli hér um slóðir en engin dæmi veit ég um það sem kvenkynsorð þar“.

Þetta sýnir ef til vill betur en annað að svör við beinum fyrirspurnum geta verið varasamar heimildir, þegar jafnvel hinum skilríkustu mönnum úr sömu fjölskyldu ber ekki saman. En hér er þess að gæta að sá bróðirinn sem var á báðum áttum, fór ungur að heiman og hefir nú í áratugi verið búsettur í þéttbýlinu á höfuðborgarsvæðinu þar sem kvenkynsorðið virðist þrífast einna best, en hinn hefir búið í Breiðafjarðareyjum alla sína ævi.

Ef lítið er í heild yfir tiltæk gögn, sem vitaskuld eru gloppótt, má ætla að kvenkynsorðið *föl* sé nú einna helst notað á suðvesturhorni landsins, en stingi sér niður um allt vestanvert landið og sums staðar norðanlands, í Þingeyjarsýslu og Eyjafirði. Kennari á Ólafsfirði hafði þá sögu að segja 1968, að margir nemendur sínir hefðu talið *föl* vera kvenkyns og það hefði komið sér mjög á óvart og menntaskólakennari á Akureyri hafði orðið var við hið sama hjá nemendum sínum.

Vitnisburður orðabóka og annarra heimilda er allur á þá lund að ekki leikur vafi á því að *föl* hefir upphaflega verið hvorugkynsorð. Það er að vísu sagt vera kvenkyns í orðabók Fritznars (1. bindi 1886), en það er prentvilla, sem leiðrétt er í viðbótarbindinu (4. bindi) frá 1972 (sbr. Málfrægir 9 (5,1 1991), bls. 29).⁶ Engin prentuð orðabók telur *föl* geta verið annað en hvorugkynsorð fyrr en orðabók Menningarsjóðs kom út öðru sinni 1983. Þá er kvenkynsorðið talið staðbundið, og svo er einnig í orðsifjabók Ásgeirs Blöndals Magnússonar 1989. Það bendir líka á ungan aldur og takmarkaða notkun kvenkynsorðsins að ekki eru tiltækar heimildir um notkun þess í eignarfalli, og nokkur óvissa virðist ríkja um það fall samkvæmt svörum þess fólks sem ég hefi spurt. Hins vegar er næg vitneskja um eignarfall af hvorugkynsorðinu *föl*.

Þó að e.t.v. megi kenna ókunnugleika eða mistökum um að kvenkynsorðið *föl* hefir

⁶Alf Torp hefir ekki varað sig á þessu í ritgerð sinni, „Gamalnorsk ordavleiding“ (1909), þar sem hann flokkar *föl* með *ö*-stofnum. Sjá Torp 1974:17.

komist í notkun má einnig hugsa sér það sem nýyrði, jafnvel kynbreytt vísitandi. En þá færi best á því að orðinu væri ætluð önnur merking í kvenkyni en hvorugkyni. Reyndar virðist örla á því samkvæmt einu svarinu sem Guðrún Kvaran fékk um árið. Bóndi í Fnjóskadal skrifar 29. desember 1994 að *snjófölvu* sé hvorugkyns en „fölin“ (í kvenkyni) hafi verið ljós skán sem settist ofan á í súrtunnum og saltkjötstunnum. Það mætti hugsa sér að í þessu einstaka dæmi hefði *fölvu* í hugum manna verið sama og *fölleit skán* sem er kvenkyns.

Austfirðingurinn Björn Bjarnason frá Viðfirði (1873–1918) virðist ekki hafa tekið eftir því að *fölvu* væri notað í kvenkyni því að hann nefnir það í upptalningu á hugsanlegum nýjum nafnorðum sem mætti mynda af lýsingarorðum, í ritgerð sinni „Nýyrði“ (*Tímarit Verkfræðingafélags Íslands* 1918, bls. 54). Þannig staðfestir Björn um leið að hver sem er hefði getað „myndað“ þetta kvenkynsorð hvenær sem var. Þeir sem eru að læra málið geta ekki ráðið það af nefnifallinu einu hvers kyns það er (sbr. umsagnir norðlensku kennaranna). Ef enginn er til leiðréttingar getur kvenkynsmyndin komist á kreik og síðan lærir hver af öðrum. Slík breyting kemst fremur á í þéttbýli en dreifbýli.

Eftir sem áður er hugsanlegt að *fölvu* hafi sprottið upp sem kvenkynsorð við norðanverðan Breiðafjörð um miðja 19. öld og breiðst út síðan, einkum eftir 1900, en uppspretturarnar gætu líka verið fleiri en ein og misaldra. Um upptökin verður ekki fullyrt, enda alltaf nokkurri tilviljun háð hvaða orð varðveitast og hvað orðtökumenn hirða úr rituðum heimildum.

IV Um sagnorðið *fölvu* og lýsingarorðið *fölvuður*

Þó að nafnorðið *fölvu* hafi ekki fundist nema sem viðliður í samsetningum er sagnorðið *fölvu* allvel þekkt úr máli síðustu alda, ýmist í merkingunni ‘snjóá lítið eitt’, ‘hylja snjófölvu’ eða ‘gera fölvu’. Það er í orðabókum Björns Halldórssonar (1814), Eiríks Jónssonar (1863) og orðabók Blöndals (1920–24), og Orðabók Háskólans hefir yfir 20 dæmi um sögnina *fölvu* allt frá 18. öld. Einnig eru dæmi frá 19. öld um þessa sögn í samsetningunni *litfölvu*.

Nokkrar heimildir eru um lýsingarorðið *fölvuður* frá 19. og 20. öld. Um samsetninguna *snjófölvuður* eru tvö ung dæmi í ritmálssafni Orðabókar Háskólans. Annað þeirra er úr blaðinu *Íslendingi* sem var gefið út í Reykjavík. Unglingur gekk „yfir pytt, sem lá niður í harðvelli, og sem hemað var og snjófölvuð yfir“ svo að hann datt ofan í og druknaði. Þetta er úr aðsendum fréttum vestan úr Dalasýslu, dags. 1. des. 1862, en birtist í blaðinu 8. janúar 1863, 3. árg., bls. 128. Hitt dæmið er úr riti eftir Þorstein Björnsson í Bæ (í Borgarfirði), *Bautasteinum* (1925). Bæði dæmin eru sem sé af Vesturlandi.

V Um orðið *fölvu*

Orðabók Blöndals þekkir líka karlkynsorðið *snjófölvu* (sömu merkingar og *snjófölvu* og *snæfölvu*). Heimildin sést ekki á orðabókarseðlinum, en líklegast er að það sé fengið

úr *Supplementum* Jóns Þorkelssonar. Þar er eitt dæmi um þetta orð, tekið úr *Pilti og stúlku* eftir Jón Thoroddsen. Þar stendur í frumútgáfunni 1850 (bls. 113): „*dálitill* [svo] *snjófölv* var yfir *jörðunni*“ (sbr. útg. 1951, bls. 101). Orðabók Háskólans hefir einungis þetta sama dæmi og annað til sem er 100 árum yngra („hið mikla og velræktaða tún fólst undir snjófölv“). Það er úr frásögn eftir Þórleif Bjarnason, „Með Djúpbatnum“, sem birtist í *Árbók Ferðafélags Íslands* 1949, bls. 210. Það dæmi er sem sé einnig vestfirskt.

Heimildir um karlkynsorðið *fölvi* sem sjálfstætt orð eru miklu fleiri, en þó að þær séu ekki ýkja gamlar, og flest dæmi yngri en *snjófölv* Jóns Thoroddsens, er ljóst að orðið er ekki nýspröttið um miðja 19. öld. Fyrst verður vart við það í samsetningunni *fölvalaus*, sem kemur fyrir í guðsorðapýðingu eftir sr. Guðmund Högnason í Vestmannaeyjum 1777 (*Christens Mans rettur og ootaaldrægur Himins Vegur ...* eftir Friedrich Werner). En elsta dæmið um að *fölvi* sé notað sjálfstætt er úr gamanvísu sem Bólu-Hjálmar orti til séra Sölva Þorkelssonar (1775–1850) (sbr. Eysteinn Sigurðsson 1987:174). Sölvi var prestur í Hofstaðaðingum 1807–1850 og bjó lengstum á Hjaltastöðum í Akrahreppi (Páll Eggert Ólason 1951:390). Vísan heitir *Fyrirbón* og hljóðar svo (*Ritsafn* II (1949), bls. 275):

Yfir hvölfist enginn fölvi
aldinn sóma þinn.
Á þér mölvi, síra Sölvi,
satan verkfærin.

Orðalagið („aldinn sóma þinn“) bendir til þess að séra Sölvi hafi verið farinn að reiskjast þegar vísan var ort. Hún er því varla miklu eldri en *Piltur og stúlka*.

Orðið *fölvi* er til sem viðliður í allmörgum samsetningum. Elst þeirra er *náfölvi*, úr riti frá því laust eftir 1820. Önnur dæmi eru yngri en 1850 og flest miklu yngri. Þau sem helst vekja athygli eru *feigðarfölvi*, *dauðfölv* og *dauðafölv*, af því að þau minna á *dauðafölvu* Valdimars Ásmundssonar úr *Fjallkonunni* 1900 og birtast flest um svipað leyti.

Orðabók Háskólans hefir fjögur dæmi um orðið *feigðarfölv*, hið elsta úr kvæði eftir Jóhann Gunnar Sigurðsson (1882–1906), líklega ort 1903.⁷ Um orðið *dauðfölv* eru tvö dæmi, bæði úr kvæðum Guðmundar skólaskálds Guðmundssonar (1874–1918), hið eldra úr *Strengleikum*, sem komu út 1903, og orðið *dauðafölv* er aðeins kunnugt af einu dæmi úr ritum Kristínar Sigfúsdóttur (1876–1953).

Valdimar Ásmundsson og Guðmundur skólaskáld voru gagnkunnugir og miklir vinir. Sama árið og Valdimar birti orðið *dauðafölv* í þýðingunni á „Makt myrkranna“ hófu þeir félagar að birta *Alþingisrímur* sínar, einnig í *Fjallkonunni*. Um þær höfðu þeir svo nána samvinnu að frægt hefir orðið (sbr. Jónas Jónsson 1951). Því er mjög sennilegt að orð hafi smitast á milli þeirra, beint eða óbeint.

⁷ Kvæðið er erfikvæði, „Vinarminning“ um Friðrik Sigurðsson frá Reistará, skólafélaga skáldsins. Friðrik dó 22. júlí 1903.

VI Lokaorð

Þegar litið er yfir dæmin í heild kemur í ljós að samsettu orðin *snæfölvu*, *snjófölvu* (kv.), *snjófölvu* og *snjófölvu* koma öll af vestanverðu landinu, samkvæmt tiltækum heimildum. Eitt þeirra er einstæðingur frá miðöldum og ekki nema tvö dæmi um hvert hinna. Ekkert þeirra er eldra en frá því um miðja 19. öld. Heimildir um kvenkynsorðið *fölvu* eru einnig nokkuð bundnar við landið vestanvert. Fyrir 1900 eru engin tiltæk dæmi um það nema þau tvö sem fyrr voru nefnd í samsetningunni *snjófölvu*.

Öðru máli gegnir um hvorugkynsorðin *fölvu* og *snjófölvu*. Þau eru vel þekkt, bæði að fornu og nýju, og geta ekki kallast staðbundin.

Eflaust hefir Jón Thoroddsen þekkt karlkynsorðið *fölvu*, en vel má vera að hann hafi búið sér til samsetninguna *snjófölvu* þegar hann samdi *Pilt og stúlku* (1848–1849). Nokkrum árum síðar notar hann kvenkynsorðið *snjófölvu*, fyrstur manna svo að vitað sé, í *Manni og konu*. Það þarf ekki annað til en að „litla snæfölvu“ í *Laxdælu* hafi setið í Jóni Thoroddsen með nokkrum hætti, orðið að „dálitlum snjófölvu“ í penna hans og síðan haft áhrif á kynferði orðsins *snjófölvu*. Það er a.m.k. athyglisvert að öll þessi fágætu orð koma af sömu slóðum við Breiðafjörð, en þaðan hlýtur *Laxdæla* líka að vera ættuð. Svo mikið er víst að *Laxdæla saga* var til á heimili Jóns Thoroddsens og íslenskar fornsögur mikið lesnar þar á bæ (Steingrímur J. Þorsteinsson 1943:78 og 71).

Hvað sem þessu líður er það varla tilviljun að Bárðdælingurinn Valdimar Ásmundsson, eini maðurinn sem vitað er til að hafi notað orðið *fölvu*, fyrir utan höfund *Laxdælu*, var nýstaðinn upp frá því verki að gefa söguna út þegar hann setti orðið *daudafölvu* á prent. Það fer varla hjá því að þarna sé samband á milli, og varla er það þá tilviljun heldur að hin sviplíku samheiti *daudfölvu* og *daudafölvu*, og jafnvel *feigðarfölvu*, koma fyrst til sögunnar svo að séð verði, á næstu árum þar á eftir. Orð kveikist af orði, eins og funi af funa.

Helstu heimildarrit

- Alexander Jóhannesson. 1923–24. *Íslensk tunga í fornöld*. Bókaverzlun Ársæls Árnasonar, Reykjavík.
- ÁBIM: Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Baldur Jónsson. 1994. Um orðið tölva. *Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*. Fyrri hluti. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík. Bls. 33–44.
- Björn Bjarnason frá Viðfirði. 1918. Nýyrði. *Tímarit Verkfræðingafélags Íslands*. Bls. 54.
- Björn Halldórsson. 1992 (1814): *Orðabók. Íslensk – latnesk – dönsk*. Eftir handriti í Stofnun Árna Magnússonar í Kaupmannahöfn. Fyrst gefin út árið 1814 af Rasmusi Kristjáni Rask. Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda II. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Cleasby-Vigfússon. 1957 (1874): *An Icelandic-English Dictionary*. Initiated by Richard Cleasby, subsequently revised, enlarged and completed by Gudbrand Vigfússon,

- M.A. Second edition with a supplement by Sir William A. Craigie, containing many additional words and references. At the Clarendon Press, Oxford.
- Eiríkur Jónsson [Erik Jonsson]. 1863: *Oldnordisk Ordbog*. Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab. Kaupmannahöfn.
- Eysteinn Sigurðsson. 1987. *Bólu-Hjálmar*. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Fritzner, Johan. 1954 (1883–1896). *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 1–3. Ósló. [Óbreytt endurprentun 2. útgáfu]
- Fritzner, Johan. 1972. *Ordbog over Det gamle norske Sprog. Rettelser og tillegg ved Finn Hødnebo*. 4. Universitetsforlaget, Ósló.
- Heggstad, Leiv. 1930. *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding*. Ny umvølt og auka útgáve av „Gamalnorsk ordbok“ ved Hægstad og Torp. Det norske samlaget, Ósló.
- Hjálmar Jónsson frá Bólu. 1949–1960. Ritsafn I–VI. Finnur Sigmundsson tók saman og bjó til prentunar. Ísafoldarprentsmiðja hf., Reykjavík.
- Höskuldur Þráinsson. 1982. Bölvuð talvan. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 4:293–294.
- Iversen, Ragnvald. 1961. *Norrøn grammatik*. 6. útg. H. Aschehoug & Co., Ósló.
- Jón Aðalsteinn Jónsson. Sjá Björn Halldórsson.
- Jón Thoroddsen. Sjá Steingrímur J. Þorsteinsson.
- Jón Þorkelsson. 1894–97. *Supplement til islandske Ordbøger*. Tredje Samling. Anden Del. misbrestasamur – özla. Reykjavík.
- Jónas Jónsson frá Hriflu. 1951. Hver orti Alþingisrímurnar? *Alþingisrímur 1899–1901*. Vilhjálmur Þ. Gíslason sá um útgáfuna. Íslenzk úrvalsrit. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík. Bls. VII–XLV.
- Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling*. Udgivet af kommissionen for det Arnamagnæanske legat. I–II. Gyldendalske boghandel. Kaupmannahöfn 1889–1894.
- Kjartan G. Ottósson. 1983. *Talva, valva og wōn-stofnar*. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 5:178–183.
- Landfræðissaga Íslands*. Sjá Þorvaldur Thoroddsen.
- Laxdæla saga*. Einar Ól. Sveinsson gaf út. Íslenzk fornrit. 5. Hið íslenska fornritafélag. Reykjavík 1934.
- Lbs. 656, 4to*. [Handrit í Landsbókasafni]
- Noreen, Adolf. 1970 (1923). *Altnordische Grammatik I. Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen*. 5. útg. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- OM: Árni Böðvarsson (ritstj.). *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 2. útg. aukin og bætt. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík 1983. [1. útg. 1963]
- Orðabók Árnanevndar í Kaupmannahöfn: *Ordbog over det norrøne prosasprog*. Óprentuð orðasöfn.
- Orðabók Blöndals: Sigfús Blöndal. 1920–24. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.
- Orðabók Háskólans: Óprentuð orðasöfn.
- Orðabók Menningarsjóðs. Sjá OM.
- Páll Eggert Ólason. 1948–1952. *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940*. I–V. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.

Ritsafn II. Sjá Hjálmar Jónsson frá Bólu.

Steingrímur J. Þorsteinsson. 1943. *Jón Thoroddsen og skáldsögur hans*. I–II. Helgafell, Reykjavík.

– (útg.). 1968: *Jón Thoroddsen. Maður og kona. Skáldsaga*. Sjötta prentun. Helgafell, Reykjavík.

Torp, Alf. 1974 (1909). Gamalnorsk ordavleiding. Nyutgåva med rättelser och register ombesörjd av Gösta Holm. Scripta Minora. Regiae societatis humaniorum litterarum Lundensis. Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 1973–1974:2. CWK Gleerup, Lund.

Þorvaldur Thoroddsen. 1892–1904. *Landfræðissaga Íslands. Hugmyndir manna um Ísland, náttúruskoðun og rannsóknir, fyrr og síðar*. I–IV. Hið íslenska bókmenntafjelag, Kaupmannahöfn.

Dóra Hafsteinsdóttir og Sigríður Harðardóttir

Íslenska alfræðiorðabókin

Lýsing á viðamiklu orðabókarverkefni

Íslenska alfræðiorðabókin kom út hjá Bókaútgáfunni Erni og Örlygi árið 1990 og á því tíu ára afmæli á þessu ári. Bókin er rúmlega 1800 blaðsíður að stærð, í þremur bindum og í henni eru um 35.000 flettiorð og um 2000 lykilorð (dansk-enskur orðalykill) í órofinni stafrófsröð. Skýringar eru knappar og nákvæmar og byrja alltaf á skilgreiningu á flettiorðinu. Oft er vísað í önnur flettiorð til nánari glöggvunar. Einnig eru í bókinni um 4500 ljósmyndir, teikningar, kort og töflur og hún er öll litprentuð. Fyrirmynd að bókinni er danska alfræðiorðabókin *Fakta* sem kom út hjá Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S árið 1988. Um 40% af efni bókarinnar er alíslenskt.

Í þessari lýsingu á gerð *Alfræðiorðabókarinnar* er byrjað á ágrípi af sögu verksins, í næsta kafla er lýst tilhögun vinnslunnar. Síðan er fjallað um helstu vandamál við orðabókargerðina og að lokum drepist á við hvaða aðstæður bókin var búin til.

Ágrip af sögu verksins

Meðan unnið var að gerð *Ensk-íslenskrar orðabókar*, sem kom út hjá Erni og Örlygi 1984, fundu þeir sem að verkinu unnu oft til þess hve sárlega vantaði íslenska alfræðibók. Þegar farið var að spyrjast fyrir um slíkt verk kom á daginn að tilraunir höfðu verið gerðar til að semja íslenska alfræðibók frá grunni en þær höfðu runnið út í sandinn. Í ljósi þessa kom fram hjá forlaginu hugmynd um að leita að erlendri fyrirmynd að alfræðibók. Nokkrar bækur voru skoðaðar og niðurstaðan varð sú að hægt yrði að búa til íslenska bók með hliðsjón og stuðning af erlendri. Fyrir valinu varð ný, dönsk alfræðiorðabók, *Fakta*, sem væntanleg var frá bókaútgáfu Gyldendals um svipað leyti. Sá kostur var ekki síst valinn vegna þess að *Fakta* var tölvuunnin og Erni og Örlygi bauðst útrentun af handritinu flokkuðu í efnisflokk.

Handrit *Fakta* var flokkað í 241 efnisflokk. Við gerð *Íslensku alfræðiorðabókarinnar* var notað sama flokkunarkerfi en bætt við fimm séríslenskum flokkum, þ.e. þremur í bókmenntum, einum í landafræði og einum í sagnfræði.

Samfelld vinna við *Alfræðiorðabókina* hófst í maí 1987 og verkinu lauk í október 1990. Í henni eru samkvæmt lauslegri áætlun 150 ársverk sem svarar til þess að það hafi tekið einn mann einn mánuð að búa til hverja blaðsíðu bókarinnar. Þetta er síst ofreiknað. Efnið þurfti að velja, þýða og staðfæra eða frumsemja. Síðan þurfti að lagfæra það og samræma, prófarkalesa, semja myndatexta og töflur, velja og útvega myndir, útbúa skýringarmyndir og kort og huga að millivísunum. Að þessu loknu þurfti að brjóta bókina um, skeyta filmur, prenta hana og binda, og að lokum að koma henni á framfæri.

Tilhögun verksins

Vinna við gerð *Alfræðiorðabókarinnar* skiptist í sjö meginþætti, þ.e. ritstjórn, tölvuvinnslu, vinnu við frumhandrit, yfirllestur og samræmingu á handriti, vinnslu á myndefni, prófarkalestur og umbrot.

Ritstjórn

Í upphafi verksins var skipað útgáfuráð sem átti að funda reglulega með ritstjórum og vera þeim til aðstoðar. Vinnutilhögunin átti að vera sú að þrír til fjórir menn þýddu dönsku bókina. Tveir til þrír ritstjórar áttu að stýra verkinu í hjáverkum, einn átti að sjá um að bæta við íslensku efni, einn starfsmaður átti að slá efnið inn í tölvu og tveir til þrír að lesa handritið yfir. Það kom mjög fljótt í ljós að þetta fyrirkomulag gengi ekki við svo umfangsmikið verkefni. Þá voru ráðnir tveir fastir ritstjórar sem endurskipulögðu verkið. Eftir því sem á leið var föstu starfsfólki fjölgað og á síðari stigum verksins störfuðu tólf manns í ritstjórninni.

Í byrjun fór mestur tími ritstjórnanna í að skipuleggja verkið, deila út verkefnum og útbúa vinnuleiðbeiningar handa öllum sem unnu við það.

Fengnir voru rúmlega 100 sérfræðingar til að þýða, staðfæra og endurskoða efnið í *Fakta*, fella út sérdanskt efni og semja séríslenskar skýringar. Sérfræðingarnir fengu í hendur handrit af viðkomandi efnisflokki og skrá yfir þær myndir og töflur sem tilheyrðu honum. Einnig fengu þeir hefti frá ritstjórn með leiðbeiningum um uppsetningu. Hver sérfræðingur skrifaði undir sérstakan samning þar sem m.a. var kveðið á um greiðslu, höfundarrétt forlagsins á efninu og tiltekinn var skiladagur handrits. Miðað var við að allt efnið yrði tilbúið frá hendi sérfræðings um áramótin 1988/89. Einn starfsmanna hafði m.a. það verk með höndum að fylgjast með framvindu verksins hjá sérfræðingunum og sjá til þess að skiladagar stæðust. Þannig tókst að fá inn 96% handrita á tilsettum tíma.

Aldrei kom til kasta útgáfuráðsins því að of tímafrekt hefði verið að bíða eftir fundum með því til að fjalla um þau fjölmörgu vandamál sem komu upp daglega og varð að leysa jafnóðum. Það kom því nánast af sjálfu sér að ritstjórnintók að sér hlutverk ráðsins og naut hún liðveislu sérfræðinganna þar sem á þurfti að halda.

Tölvuvinnsla og vinna við frumhandrit

Íslenska alfræðiorðabókin var unnin í gagnagrunni í CompuCorp-ritvinnslutölvu. Flestir sérfræðingarnir skiluðu frumhandritum sínum á tölvudisklingum en nokkur handrit voru handskrifuð eða vélrituð. Þau síðarnefndu voru slegin inn í tölvuna þar sem þeim var komið fyrir í gagnagrunninum en skrárnar á disklingunum voru fluttar í hana um PC-tölvu og þeim komið fyrir í gagnagrunninum. Ef skrár bárust á disklingum úr Macintosh-tölvum varð að fá aðstoð tölvufyrirtækja til að breyta þeim í PC-skrár.

1. svið: Raðflettiorð (fyrir stafrófsröðun)
2. svið: Danska flettiorðið (úr *Fakta*)
3. svið: Flokksnúmer
4. svið: Fangamark og skiladagur sérfræðings
5. svið: Fangamark setjara
6. svið: Dagsetning tölvusetningar
7. svið: Fangamörk yfirlesara og prófarkalesara
8. svið: Fangamark sérfræðiyfirlesara
9. svið: Íslenska flettiorðið
10. svið: Skilgreining og skýring við flettiorðið (orðsgrein)
11. svið: Lengd íslensku orðsgreinarinnar (mæld í línunum)
12. svið: Vinnsluferli flettunnar (skammstafað: p = þýdd; f = frumsamin; s = unnin af sérfræðingi; y = yfirlesin af ritstjórn; i = íslenskt efni; p = prófarkalesin; t = tilbúin)
13. svið: Samheiti/Millivísanir
14. svið: Danskt lykilorð
15. svið: Enskt lykilorð
16. svið: Myndatexti
17. svið: Athugasemdir
18. svið: Lengd dönsku orðsgreinarinnar (mæld í línunum)

Sviðaskipting færslna í tölvuuppsetningu Alfræðiorðabókarinnar. Hver færsla um sig er ætluð fyrir eitt flettiorð með tilheyrandi upplýsingum. Í henni er tiltekinn fjöldi sviða í ákveðinni röð þar sem skráðar eru ofangreindar upplýsingar um flettiorðið.

Yfirlestur og samræming

Þegar búið var að setja handritin í gagnagrunninn tók við yfirlestur og samræming þeirra. Þau voru lesin á tölvuskjá og kom í ljós að bestur árangur náðist með því að tveir og tveir úr ritstjórn læsu yfir sameiginlega. Hugað var m.a. að skilgreiningum flettiorðanna, samræmingu og rithætti. Hvert flettiorð skyldi skilgreint; slíkt vafðist fyrir bestu mönnum á hinum ýmsu fræðasviðum og kom þá til kasta ritstjórnarinnar. Af óteljandi og fjölskrúðugum dæmum má nefna flettiorðin *gleraugu*, *menning*, *djúpsprengja* og *djöflaspil*.

Að lestrinum loknum voru handritin send sérfræðingunum aftur til yfirlestrar. Síðan hófst önnur umferð við að innheimta handrit. Athugasemdir sérfræðinganna voru svo færðar inn jafnóðum og handrit þeirra bárust aftur.

Vinnsla á myndefni

Samhliða textavinnslunni var unnið að öflun og flokkun myndefnis og gerð skýringarmynda, korta og tafna. Mikill hluti myndefnisins í bókinni er íslenskur en auk þess fylgdi með í kaupunum á danska handritinu allt myndefnið í *Fakta*. Það var óskráð og því reyndist nauðsynlegt að útbúa skrá yfir allt myndefni, breyta varð nöfnum og texta á kortum, skýringarmyndum og töflum eða búa til nýtt efni og víða þurfti að skipta um töflur. Jafnframt var búinn til örnefnalisti til að hægt væri að breyta nöfnum á landakortunum í samræmi við hann. Sérstakur myndaritstjóri hafði umsjón með þessum verkþætti og þegar leið á verkið var ráðinn aðstoðarmaður til að útvega nýjar myndir þar sem við átti.

Prófarkalestur

Ein próförk af hverjum efnisflokki var lesin á tölvuskjá. Að svo búnu var farið yfir allar vísanir á milli flettiorða. Til að gefa hugmynd um umfang verksins má geta þess að það tók sjö manns þrjár vikur að fara yfir millivísanirnar.

Eftir að allir efnisflokkarnir höfðu verið lesnir yfir var þeim raðað í tölvunni í eitt handrit í stafrófsröð. Síðan var skrunað yfir það til að ganga úr skugga um að flettiorðin væru í rétttri stafrófsröð, raða upp flettiorðum með sama rithætti en ólíkri merkingi, athuga hvort fleiri en ein skýring á sama flettiorði hefðu óvart komið inn hver úr sinni átt og sjá til þess að heildarsvipur væri á þeim flettum þar sem margir sérfræðingar höfðu samið hver sinn hluta. Sem dæmi má nefna að öll sjálfstæð ríki veraldar eru flettiorð í bókinni og þar eru skýringarnar bæði úr landafræði og sagnfræði og oft frá fleiri sviðum. Vinnslan skiptist því á milli tveggja eða fleiri sérfræðinga og það kom ekki í ljós fyrir en bókinni var slegið saman í endanlegt handrit í stafrófsröð hvernig flettan leit út í heild og hvort upplýsingar þeirra sköruðust.

Að þessu loknu var bókin flutt yfir í PC-tölvu í umbrot því að ekki var hægt að brjóta hana um í ritvinnslutölvunni.

Umbrot

Eftir flutninginn tók við umbrot, lestur á síðupróförk og skeyting. Fyrirhugað var að brjóta alla bókina um í Ventura-umbrotskerfi hjá orðabókadeildinni en töluverðan tíma tók að fá umbrotsforritið til að virka vegna galla í uppsetningu þess. Tafirnar urðu til þess að eitt bindið var brotið um í prentsmiðju og vinnan við það var töluvert þyngrí í vöfum. Umbrotstölvan þar var ófullkomnari, t.d. varð að setja sérstaklega öll leiðsöguorð og blaðsíðutöl og það kostaði sérstakan prófarkalestur en í umbrotstölvu orðabókadeildarinnar var þetta sjálfvirkt.

Vandamál og lausnir

Segja má að vandamálin sem komu upp við gerð *Alfræðiorðabókarinnar* hafi verið óteljandi. Ritstjórnarnir höfðu reynslu sína úr orðabókargerð og þýðingum og þeir komust fljótt að raun um að gerð alfræðiorðabóka er býsna frábrugðin bæði orðabókargerð og almennum þýðingum. Efnið var svo margbrotið og sérhæft að útilokað var fyrir almenna þýðendur að gera því fullnægjandi skil. Lausnin varð sú að fengnir voru sérfræðingar í hverju fagi fyrir sig til starfsins.

Þegar verkið hófst var *Fakta* ekki komin út og þar af leiðandi vissi enginn hvernig sú bók yrði þegar þar að kæmi. Gyldendalsforlagið sendi Erni og Örlugi tölvuútprent af hálfköruðu vinnuhandriti flokkuðu eftir efni. Allt myndefni vantaði og ógeringur var að sjá hvort skýringarmyndir fylgdu flettiorðum eða ekki. Úgáfu dönsku bókarinnar seinkaði auk þess um eitt ár þannig að hún barst fyrst í hendur ritstjórninni um það bil einu ári eftir að gerð *Alfræðiorðabókarinnar* hófst. Þetta tafði verkið að sjálfsögðu. Margir sérfræðingar lögðu mikla vinnu í að bæta við skýringar sem þeim þótti áfátt í danska handritinu. Þegar *Fakta* loksins barst kom í ljós að það sem á vantaði var oft að finna þar í myndatextum og á skýringarmyndum.

Tímaþröng var vandamál sem ritstjórnin glímdi við allan vinnslutímann. Unnið var eftir strangri tímaáætlun og gerð úttekt á verkinu mánaðarlega. Settar voru samræmdar vinnureglur til að spara tíma en nauðsynlegt var að fylgjast vel með því hvernig þær virkuðu og breyta þeim ef í ljós kom að ritstjórnin var farin að leiða þær hjá sér, því að þá voru þær orðnar til trafala. Sem dæmi má nefna að í upphafi var ætlunin að fylgja þeirri reglu að hafa flettiorðin öll án greinis, eins og venja er í orðabókum, en sú regla stenst ekki í alfræðiorðabókum. Einnig átti að hafa flettiorðin í eintölu, samkvæmt sömu venju, en sú regla reyndist ekki haldbær heldur.

Uppsetning *Alfræðiorðabókarinnar* og samræming í einu og öllu var rauður þráður í verkinu. Hér skal dregið á helstu vandamál á því sviði.

Flettiorð

Flettiorðin úr *Fakta* voru ýmist lögð til grundvallar eða höfð til hliðsjónar í *Alfræðiorðabókinni*. Fljótt á litið virtist lítil vandi að þýða þau með samsvarandi íslensku heiti. Það kom þó fljótt í ljós að oft var ekki til íslenskt heiti á því sem átti að þýða og enn oftar reyndust vera til mörg heiti á sama fyrirbærinu. Flettiorðin eru lykillinn að öllum upplýsingum í bókinni og nauðsynlegt er að velja þau orð sem flestir hafa um hlutaðeigandi fyrirbæri svo að bókin komi notendum sínum að gagni. Það er augljóst að enginn flettir upp orði sem hann þekkir ekki.

Þar sem til voru fleiri en eitt orð um sama fyrirbæri var reynt að fylgja þeirri grundvallarreglu að nota algengasta orðið sem aðalflettiorð. Samheiti voru látin fylgja með og ef þau voru sæmilega þekkt voru þau líka höfð sem flettiorð þar sem vísað var til aðalflettiorðsins.

Lykilorð

Í þeim tilvikum þegar ekki varð komist hjá að nota nýyrði sem aðalflettiorð var brugðið á það ráð að útbúa sérstakan danskan og enskan orðalista, eins konar orðalykil, til að leiða notandann að nýyrðunum. Þessi tungumál urðu einkum fyrir valinu vegna þess að flestir Íslendingar kunna skil á ensku eða einhverju Norðurlandamáli; beinast lá við að velja dönsku með tilliti til þess að fyrirmyndin var dönsk. Að vísu kom í ljós að oft var aðeins um ritháttarmun að ræða á dönskum og enskum jafnheitum. Dæmi um slík orð eru *blætisdýrkun* (da. *fetichisme*; e. *fetishism*) og *algildi* (da./e. *universal*). Þó var þetta ekki einhlítt og þess vegna var talin ástæða til að hafa lykilorðin bæði á dönsku og ensku.

Vandinn var að koma orðalyklinum fyrir. Óæskilegt var talið að hafa þessi útlensku orð innan um íslensku flettiorðin í íslenskri bók. Í fyrstu kom helst til greina listi aftast í bókinni eða í sérstökum bæklingi en slíkir listar vilja oft gleymast eða týnast og nýtast ekki sem skyldi. Því var horfið frá þeirri hugmynd og gripið til þess ráðs að raða lykilorðunum í stafrófsröð og koma þeim fyrir í sérstökum römmum á þeim blaðsíðum þar sem þau áttu heima, miðað við stafrófsröð bókarinnar, þannig að leita mætti að þeim með tilliti til hennar. Frá lykilorðunum var svo vísað í samsvarandi íslenskt nýyrði þar sem allar upplýsingar var að finna. Þetta er eins konar dönsk-íslensk og ensk-íslensk orðabók til hliðar við *Alfræðiorðabókina*. Engin reynsla var af slíkum orðalykli og þess vegna var ekki ljóst hvort hann yrði plássfrekur. Hann var því notaður sparlega og hefði mátt vera mun stærri.

Í þeim tilvikum þar sem ekkert íslenskt jafnheiti fannst var erlenda orðið haft sem flettiorð í megintexta og þess getið úr hvaða máli það væri komið.

Tökuorð

Erfitt reyndist að fylgja nýyrðastefnunni út í ystu æsar við gerð *Alfræðiorðabókarinnar*. Oft urðu tökuorð fyrir valinu sem aðalflettiorð þegar um samheiti, oft mörg, var að ræða. Ef algengasta orðið var tökuorð með hefð í málinu en hin af íslenskum uppruna en tiltölulega óþekkt var tökuorðið haft sem aðalflettiorð og hin gefin sem samheiti. Dæmi um þetta er *offsetprentun*, sem er aðalflettiorð, en *flutningsprentun* er gefið sem samheiti. Algeng samheiti voru þá jafnframt höfð sem flettiorð og vísað úr þeim í aðalflettiorðið.

Fleiri ástæður voru fyrir því að tökuorð urðu stundum fyrir valinu sem aðalflettiorð, t.d. eru sum tökuorð notuð í samsetningum þar sem ekki er hægt að nota íslenska jafnheitið. Dæmi um það eru lýsingarorðin *abstrakt* og *óhlutbundinn*. Ákveðið var að hafa orðið *abstraktlist* sem aðaluppflettiorð og vísa í það úr *óhlutbundinni list*, m.a. vegna þess að orðið *abstraktmálari* kemur oft fyrir í skýringum og illa fer á að tala um *óhlutbundna málara*. Að vísu hefði verið hægt að snúa sig út úr vandanum með því að tala um listmálara, sem mála í anda *óhlutbundinnar listar*, eða fulltrúa *óhlutbundinnar listar* en hin lausnin var nærtækari þar sem textinn í alfræðiorðabókum verður að vera knappur og skýr.

Stundum reyndist merking alíslenska orðsins of þröng. Dæmi um það er orðið

höggmyndalist sem hefur verið notað sem samheiti tökuorðsins *skúlptúr*. Orðið *skúlptúr* er skilgreint sem myndverk í þrívídd, sem getur m.a. verið saumað eða mótað úr gleri, en *höggmyndalist* á einungis við um myndverk sem er höggvið í hart efni. Þess vegna varð *skúlptúr* fyrir valinu sem flettiorð. Dæmi um of þrönga merkingu er einnig að finna í nýyrðasmíði. Þar má nefna orðið *hústaki* en það er þýðing á enska orðinu *squatter*; sem merkir mann sem sest að á annars landi eða húseign í heimildarleysi. Merking íslenska orðsins takmarkast af orðhlutanum *hús-* og *búa* varð til nýyrðið *landtaki* til að koma merkingu jafnheitisins að fullu til skila, og vísa á milli.

Íðorð

Í bók af þessari gerð er mjög mikilvægt að nota alltaf sama orðið yfir sama fyrirbærið, þ.e. að þau flettiorð sem verða fyrir valinu séu einnig notuð þar sem fyrirbærin koma fyrir í öðrum skýringum.

Við val á flettiorðum kom vel í ljós að ósamræmis gætti í orðnotkun almennings og sérfræðinga á hinum ýmsu sviðum. Dæmi um þetta eru orðin *kúpling* sem sérfræðingar kalla *tengsli*, *öryggi* sem sérfræðingar kalla *var*, *hreinlætistæki* sem sérfræðingar kalla *þrifateki*, *gladiólur* sem sérfræðingar nefna ýmist *kesjuliljur*, *jómfrúrliljur* eða *sverðliljur* og *mótor/vél* sem á máli sérfræðinga heitir *hreyfill*.

Ósamræmi reyndist líka í orðnotkun sérfræðinga bæði innan sömu greinar og á milli einstakra greina, t.d. í prentiðnaði og grafík, í sálfræði, félagsfræði og læknisfræði, og í rafmagnsfræði, eðlisfræði, efnafræði og líffræði þar sem ósamræmis gætir milli stofnana og jafnvel innan sömu stofnunar. Sem dæmi um þetta má nefna að það sem á dönsku heitir *dybtryk* heitir *lægðarprent* í prentlist en *djúpbrykk* í grafík. Annað dæmi er danska orðið *naturalisme* sem á íslensku kallast *natúralismi* í myndlist, bókmenntum og leiklist en *náttúruhyggja* eða *veraldarhyggja* í heimspeki.

Rafskautin sem heita á dönsku *anode* og *katode* heita í rafmagnsfræði *forskaut* og *bakskaut*, í eðlisfræði ýmist *forskaut* og *bakskaut*, *plússkaut* og *mínusskaut* eða *jáskaut* og *neiskaut* en í efnafræði nefnast þau ýmist *anóða* og *katóða* eða *forskaut* og *bakskaut*. Um tíma áttu orðin *jáskaut* og *neiskaut* að vera aðalflettiorð bókarinnar. En þegar samræma átti íslensku þýðingarnar á dönsku orðunum *anjon* og *katjon* og *anode* og *katode* kom upp einn eftirminnilegasti ruglingurinn við gerð bókarinnar. Sérfræðingar höfðu þýtt *anjon* á sex vegu, þ.e. *anjón*, *forskautsjón*, *mínusjón*, *mínus hlaðin jón*, *neikvætt hlaðin jón* og *neikvæð jón*. Þeir höfðu þýtt *katjon* á sjö vegu, þ.e. *katjón*, *bakskautsjón*, *bakjón*, *plúsjón*, *plús hlaðin jón*, *jákvætt hlaðin jón* og *jákvæð jón*. Þar var gengið lengst í samræmingartilraunum ritstjórnar þegar einhverjum þar datt í hug að leysa ruglinginn með því að búa til orðin *jájón* og *nejón* til samræmis við *jáskaut* og *neiskaut*. Sú tillaga hlaut misjafnar undirtektir og á endanum var horfið til orðanna *anóða* og *katóða* og *anjón* og *katjón*.

Í sálfræði, félagsfræði og læknisfræði ríkir mikið misræmi í orðnotkun. Sem dæmi má nefna að danska orðið *regression* kallast *endurhvarf* í læknisfræði, ýmist *endurhvarf* eða *bakrás* í sálfræði og *aðhvarf* í tölfræði.

Mjög er mismunandi hversu langt er gengið í að þýða orðhluta samsettra orða, t.d. um efnasambönd. Efnasambandið sem heitir á dönsku *kuldioxid* heitir á íslensku ýmist

koltvíoxíð, koldíoxíð eða *koltvísýringur*. Þar virðist, eins og oft í svipuðum tilvikum, vera háð geðþótta eða sérvisku hvers og eins hvaða orð verður fyrir valinu hverju sinni.

Til að létta störfni við samræmingu íðorðanna voru útbúnir samræmingarorðalistar. Þar kom fram hvaða orð skyldu vera aðalflettiorð og hvaða orð samheiti og síðan var bætt við listana eftir því sem leið á verkið. Þá kom oft í ljós að orð, sem valið hafði verið sem aðalflettiorð, varð að víkja fyrir öðru til að hægt væri að samræma orðnotkun milli greina. Misræmið í íðorðanotkuninni tafði gerð bókarinnar því að ekki kom í ljós hvaða orð væru algengust fyrr en líða tók á verkið.

Örnefni og önnur sérnöfn

Ákveða þurfti hvernig fara skyldi með erlend örnefni og önnur sérnöfn, orð sem eru dregin af þeim og samsett orð þar sem einn orðhlutinn er erlent sérnafn.

Meginvandinn við uppsetningu örnefna var hvort nota skyldi íslenskan eða upprunalegan rithátt. Ákveðið var að skipta heitunum í fjóra meginflokka, þ.e. gamalgróin íslensk heiti, t.d. *Þrándheimur*, *Kaupmannahöfn* og *Hjaltland*, heiti með íslenskum orðhlutum, t.d. *Seychellseyjar*¹ og *St. Lawrencefjót*, heiti þar sem ritháttur hefur verið lagaður að íslensku, t.d. *Búrúndí* og *Akvítanía*, og heiti sem eru notuð óbreytt, t.d. *Queens* og *Rambouillet*.

Settur var saman listi yfir örnefnin til að samræma rithátt í bókinni, ekki síst á kortunum. Þegar um vafatilvik var að ræða við gerð hans var reynt að velja þann rithátt sem líklegast væri að fólk fletti upp. Stuðst var við allar fáanlegar íslenskar heimildir, einkum landabréfabækur Námsgagnastofnunar og gögn frá utanríkisráðuneytinu. Skömmu eftir að listinn var gerður kom út bókinn *Orðalykill* eftir Árna Böðvarsson, málfarsráðunaut Ríkisútvarpsins. Í henni er örnefnalisti sem fjölmiðlar voru fljótir að notfæra sér. Ekki var hægt að breyta um stefnu í *Alfræðiorðabókinni* en bók Árna var höfð til hliðsjónar og heitin úr henni gefin sem samheiti, eftir því sem unnt var, ef þau voru frábrugðin þeim sem ritstjórn hafði þegar valið.

Í öðrum greinum gildir svipuð flokkun um rithátt sérnafna og afleiddra orða þeirra. Sem dæmi má taka enska eðlisfræðinginn Isaac Newton og orð sem eru dregin af nafni hans. Eftirnafn hans er ritað óbreytt í íslenskum texta, *Newton*. Hringirnir sem við hann eru kenndir, *newtonshringir*, eru hafðir með sama rithætti en með litlum upphafsstaf, og mælieiningin, sem einnig er kennd við hann, er rituð *njúton*, þ.e. með litlum upphafsstaf og aðlöguðum rithætti.

Stafsetning

Stafsetningin var kapituli út af fyrir sig. Að fenginni reynslu af gerð orðabóka vissu ritstjórar þegar í upphafi verksins að sum atriði, sem snertu íslenskt mál, gætu tafði verkið og að setja yrði reglur um þau strax í stað þess að fjalla um hvert einstakt atriði hverju sinni. Sem dæmi má nefna hvenær rita skuli stóran eða lítinn staf, hvernig skipta

¹Ritað *Seychelleseyjar* í Ensk-íslenskri ríkjaskrá Íslenskrar málnefndar frá 1997.

skuli orðum milli lína og hvar eða hvort íslensk eignarfallsending eigi að koma á erlend sérnöfn, þá einkum mannanöfn.

Varðandi litla og stóra stafi var ætlunin að fylgja *Auglýsingu um íslenska stafsetningu nr. 132 frá 1974 með breytingum frá 1977* en þær reglur reyndust allsendis ófullnægjandi. Samkvæmt þeim á t.d. að rita þjóðaheiti með stórum upphafsstaf en heiti þjóðflokka með litlum. Samkvæmt *Íslenskri orðabók (ÍO)* er orðið *þjóðflokkur* m.a. skýrt með orðinu *þjóð* og sagnfræðingar *Alfræðiorðabókarinnar* reyndust oft nota orðin jöfnum höndum. Menn spurðu sig: Hvað er þjóð og hvað er þjóðflokkur? Einfalt dæmi um misræmið í stafsetningu er að finna í ÍO. Þar er ritað: „*indíáni*. . . maður af ættum frumbyggja Ameríku. . . , *Inúki*. . . frumbyggja heimskaupslanda Norður-Ameríku. . .“.

Einnig má nefna að samkvæmt auglýsingunni á að rita orð leidd af mannanöfnum með litlum staf, t.d. *kalvínismi*, en nokkur samsett orð þar sem fyrri hluti er sérnafn skal rita með stórum staf, t.d. *Vernerslögmaál*. Þannig samsett dýra- og jurtanöfn skal hins vegar rita með litlum staf, t.d. *klettafjallageit*, en séu afurðirnar kenndar við sérnafn skal, a.m.k. stundum, rita orðið með stórum staf, sbr. *Hólsfjallahangkjöt*.

Þarna reyndist því erfitt að setja haldbærar vinnureglur þar eð það virtist undir hælinn lagt hvort skyld fyrirbæri væru skrifuð með stórum eða litlum staf. Reynt var að flokka orðin efnislega og nota þann rithátt sem algengari virtist í hverjum flokki fyrir sig. Reynslan sýndi að í vafatilvikum var meiri tilhneiging til þess að nota lítinn staf. Þó virtist sú tilhneiging sterkari í raungreinum en húanískum greinum og notkun lítils upphafsstafs virtist einnig fara vaxandi eftir því sem orðin voru algengari. Sem dæmi má nefna að orðin *marxismi* og *stalinismi* eru nær undantekningarlaust rituð með litlum staf en *McCarthyismi* með stórum.

Íslenskar reglur um skiptingu orða á milli lína hrukku skammt þegar *Alfræðiorðabókin* átti í hlut. Kom þar einkum tvennt til, annars vegar afar fjölskrúðugur orðaforði bókarinnar og hins vegar þrír dálkar á blaðsíðu í umbroti, en mjóir dálkar leiða til fleiri orðskiptinga. Reglurnar voru hafðar að leiðarljósi eins langt og þær náðu en síðan varð samræmdur smekkur og þrjústvit ritstjórnar að ráða ferðinni.

Vafi var á hvort eignarfallsendingar á erlend mannanöfn skyldu fylgja skírnarnafni, eftirnafni eða hvorum tveggja. Ákveðið var að þær skyldu fylgja skírnarnafni en eftirnafn látið standa óbreytt. Rökin fyrir því voru þau að eftirnafnið er uppflöttið og því æskilegt að hafa það óbreytt. Auk þess lék oft vafi á því hver eignarfallsmyndin skyldi vera, sbr. *Margaret Thatcher* sem sumir vildu rita *Margaretar Thatcherar*. Þess vegna var ákveðið að skammstafa erlend skírnarnöfn þar sem þau komu fyrir í texta, þ.e.a.s. ef nafn hlutaðeigandi manns var flettiorð. Þannig var hægt að sneiða hjá eignarfallsendingunni alls staðar nema þar sem í textanum komu fyrir í eignarfalli nöfn útlendinga sem ekki voru flettiorð.

Stafrófsröð

Um líkt leyti og vinna við *Alfræðiorðabókina* hófst var reglum um stafrófsröðun breytt þannig að ákveðið var að breiðir sérhljóðar skyldu teljast sérstakir bókstafir og raðast sér en áður höfðu þeir flokkast með tilsvarende grönnum bræðrum sínum.

Ákveðið var að halda sig við gömlu reglurnar eftir sem áður því að erfiðara yrði um vik að finna flettiórðin ef þeim væri raðað eftir nýju reglunum, m.a. vegna þess að oft léki vafi á því hvort orð í bók af þessu tagi væru rituð með breiðum eða grönnum sérhljóða og auk þess kæmi fyrir fjöldi orða með ólíkum táknum yfir sérhljóðum sem þá yrði erfitt að raða í stafrófsröð.

Ytri aðstæður

Orðabókadeildin var til húsa í 100 fermetra kjallara þar sem eingöngu voru gluggar á norðurhlíð. Vinnusvæðið var tiltölulega opið en lágt til lofts. Við fyrstu sýn virtist staðurinn bæði óhentugur og óaðlaðandi en reyndin varð önnur. Þetta opna svæði hafði ýmsa kosti. Allar upplýsingar um vinnsluna bárust betur á milli manna en ef hver hefði setið í sínu lokaða herbergi. Öll samvinna starfsfólks varð nánari og minni hætta var á óánægju og flokkadráttum. En reynslan hafði kennt ritstjórunum að mikil hætta er á slíku við svo krefjandi störf og þá skipa menn sér gjarna í flokka eftir herbergjum. Þarna var enginn afkimi nema salernið!

Fjármál *Alfræðiorðabókarinnar* voru nánast alfarið í höndum forlagsins. Ritstjórar bókarinnar sömdu um laun við fast starfsfólk og greiðslur til sérfræðinganna fyrir þeirra störf. Jafnframt miðuðu þeir vinnuáætlanir sínar við ákveðinn fjárhagsramma og reyndu að halda öllum kostnaði við vinnsluna í algjöru lágmarki.

Lokaorð

Í aðfaraorðum útgefanda að *Íslensku alfræðiorðabókinni* segir: „Það er ekki ofmælt þegar sagt er að hér sé í fyrsta sinni verið að hugsa á íslensku á markvissan hátt um mjög margar greinar þekkingar og miðla vitneskju um þær ljóst og aðgengilega til lærðra og leikra“ og „ . . . bæði flytja þær [erlendar alfræðibækur] margt, sem oss skiptir litlu máli og hinn alþjóðlegi hluti þeirra er á erlendri tungu, sem óhjákvæmilega orkar á skilning vorn og veldur því að oss hættir til að hugsa um og skýra hin fræðilegu atriði á einhvers konar hálfíslensku. Íslensk alfræði er því ekki lítilsvert tæki til verndar tungu vorri, og ómetanlegt hjálpargagn til að hugsa og rita á íslensku um erlend og alþjóðleg efni. . . “

Nú, tíu árum síðar, er óhætt að fullyrða að *Alfræðiorðabókin* hefur sinnt þessu hlutverki. Það sýna viðtökurnar sem hún hefur fengið. Bókin er orðin sjálfsagt hjálpargagn í skólum landsins og handhægt uppflettirit á heimilum landsmanna. Hún hefur þannig átt drjúgan þátt í að festa í sessi og samræma íslenskan orðaforða á ólíkum sviðum, komið nýyrðum á framfæri og stuðlað að samræmingu á rithætti fjölmargra heita og örnefna.

Það er gaman að líta yfir farinn veg þegar vel hefur tekist til. Það geta allir gert sem unnu að *Íslensku alfræðiorðabókinni*. Með samstilltu átaki tókst að ná settu marki.

Guðrún Kvaran

Vasabækur Björns M. Ólsens

1. Inngangur

Löngu er vitað að mörg orð, sem notuð eru í talmáli, komast seint eða aldrei á bækur. Þetta á m.a. við um staðbundið orðafar sem tengist verkháttum ýmiss konar til sjávar og sveita, veðurlýsingum og talsháttum svo að eitthvað sé nefnt. Orðafari af þessu tagi hefur lítið verið sinnt markvisst. Á vegum Orðabókar Háskólans hefur að vísu verið safnað úr mæltu máli um langt skeið í þættinum *Íslenskt mál*, en þar er mest um að ræða einstök orð og orðasambönd, sjaldnar ákveðin svið. Ýmsir hafa þó veitt þessum orðaforða athygli á liðnum öldum og komið einhverju inn í orðabækur. Þar má nefna Guðmund Andrésson (Gunnlaugur Ingólfsson 1999:xxv), Björn Halldórsson (Jón Aðalsteinn Jónsson 1992:xiii) og Sigfús Blöndal (Gunnlaugur Ingólfsson 1997).

Þess eru einnig dæmi að menn hafi hafið markvissa orðasöfnun úr mæltu máli. Þórbergur Þórðarson byrjaði slíka söfnun vestur í Dýrafirði 1916 og vann að henni fram til 1924 þegar styrkur til hans var felldur niður á fjárlögum (Guðrún Kvaran 1988:57–61; 2001). Á undan Þórbergi safnaði Björn M. Ólsen staðbundnu orðafari og er ætlunin að fjalla um þá söfnun í því sem hér fer á eftir.

2. Björn M. Ólsen og orðasöfnun hans

Björn M. Ólsen (1850–1919), prófessor og síðar fyrsti rektor Háskóla Íslands, var mikill áhugamaður um íslensku og íslensk fræði. Hann mun hafa haft áhuga á að safna til orðabókar um samtíma talmál og hóf söfnun í því skyni. Lítið hefur verið fjallað um þessa söfnun. Til dæmis nefnir Páll Eggert Ólason hana ekki í *Íslenskum æviskrám* og það gerir Sigurður Nordal ekki heldur í þeim tveimur minningargreinum sem birtust eftir hann í *Skírni* (1919:1–8; 1951:5–16). Sigfús Blöndal getur hennar hins vegar í formála að *Íslensk-danskri orðabók* (1920–1924:viii). Þar kemur fram að Björn hafi ferðast um landið fyrir styrk úr Carlsbergsjóðnum danska í því skyni að safna til vísindalegrar

orðabókar en veikindi, önnur vísindastörf og embættisskyldur hefðu komið í veg fyrir að hann gæti lokið ætlnarverki sínu. Hann hafi því afhent Sigfúsi safn sitt sem fékk framhaldsstyrk frá Carlsbergsjóðnum til þess m.a. að vinna úr safni Björns. Þeir Sigfús og Björn skrifuðust á fram til vors 1917 um ýmis vafaatriði á meðan á úrvinnslunni stóð. Í þakklætisskyni tileinkaði Sigfús Birni orðabókina.

Á ferðum sínum um landið skrifaði Björn M. Ólsen niður orð, orðastæður og orðasambönd sem hann heyrði eða spurðist fyrir um. Athuganir sínar skrifaði hann í litlar vasabækur sem varðveittar eru hjá Orðabók Háskólans og ganga þar undir heitinu „vasabækur Björns M. Ólens“. Þær eru fjörutíu að tölu, merktar frá i–xl. Ekki er víst að númerin séu frá Birni komin þar sem ekki eru saman í númeraröð bækur sem saman eiga. Hugsanlegt er að Sigfús hafi tölusett bækurnar til hægðarauka. Á næstum hverja bók hefur hann skrifað: „Orðtekið“, „Búin“ eða eitthvað í þá veru og sett stafina sína við. Ljóst er að Sigfús hefur tekið mikið upp úr vasabókum Björns. Þrátt fyrir það er vel þess virði að skoða bækurnar ef einhverjir eru að sinna orðfræðilegum athugunum. Þar er oft nákvæmari vitneskju að fá en hjá Sigfúsi. Sem dæmi mætti nefna að Sigfús skrifar *Vf.* við orð, sem Björn hafði úr Arnarfirði, og *Ping.* við dæmi sem Björn merkti Langanesi.

3. Vasabækurnar

Eins og áður sagði eru vasabækurnar fjörutíu. Sjaldan er þar að finna dagsetningar á orðasöfnunarferðunum. Þó stendur í bók ix „Byrjuð á Stóruborg 20. júní 1872“ en í henni er ekkert orðakyns. Í bók xx, xxii og xxxi er skráð „Sunnlenzka safnað 9. – 24. júlí 1885“, í bók vi „VSkaptf. 18/7 90“, í bók xi „VSkaptaf. Sísla, birjað 16. júlí 1890“, og í bók v „Austf. 9/8 92.“ Aðrar dagsetningar er ekki að finna sem varpað gætu ljósi á ferðir Björns. Heimildarmanna er ekki getið nema í undantekningartilvikum og þá einkum ef Björn hefur mikið eftir sama manni eða hefur fengið orðalista frá öðrum. Ekki er alltaf merkt hvaðan Björn hefur dæmi sín þótt stundum megi geta sér til um landshlutann. Það þarf þó að fara varlega með staðarákvarðanir þar sem á sömu blaðsíðu geta verið dæmi frá fleiri en einum landshluta eins og fram kemur hér á eftir. Í sumum bókanna er lítið sem ekkert orðakyns, mest minnisþingar en einnig styttri fræðilegar athugasemdir. Björn hefur yfirleitt skrifað með blýanti og eru sumar síðurnar orðnar nokkuð daufar. Mjög víða hefur lóðrétt strik verið dregið yfir blöðin og hygg ég að það sé frá Sigfúsi Blöndal komið og merki að skrifað hafi verið upp af þeim.

Þeim til glöggvunar, sem leita orða af ákveðnu landsvæði, verður nú rakið efni hverrar bókar. Orðin standa stundum stök án merkingarskýringar, stundum er aðeins staðarmerking en oftast fylgir lýsing á merkingu, oft nokkuð rækileg.

Bók I:

- 1–2: orðalistar merktir Árn. og Skaft.
- 3–4: orðalistar merktir Flatey
- 5–7: auðar síður

- 8: skrifað upp kvæðið „Sjáið, hvar sólin nú hnígur“.
- 9: orðalisti merktur Breiðf., Patreksf., Önf.
- 10: orðalisti merktur Árn.
- 11–38: Björn virðist á ferð um Norðurland þar sem dæmi eru merkt Sigl., Melr., Langan., Húsavík, Eyf., NMúl., Axarf., Þing., Aðaldal, Húnav., Borgarf., sem líklegast er eystri. Á blaðsíðu 28–29 er teikning af fjárborg ásamt orðum sem fylgja henni. Á þessum blaðsíðum eru flest dæmin merkt Langanesi.
- 39–48: flestöll dæmin merkt Húsavík. Á bls. 47 hefur Björn skráð hjá sér framburð orðanna *mjólk*, *hjálpa*, *lagði* og *hafði*.
- 48: nokkur orð úr V-Skaft.
- 49–52: orð merkt S-Þing., Nl., Eyjaf., Húsavík, en nokkur þó Sl.
- 52–54: orð merkt Grímsey
- 54–69: orð merkt Múl., Eyjaf., Þing. Á blöðum 58–62 eru flest orðin merkt Mývatni.
- 69–77: flest dæmin eru merkt Siglf. Þó eru innan um dæmi frá Ólafsf. og Eyjaf.
- 77–78: rúmlega síða með dæmum af Mýrum
- 79–80: nokkur dæmi merkt Siglf., önnur Húnav. og N-Þing.
- 81–85: flest dæmin eru merkt Húnav., innan um eru þó orð merkt Mýrum, Dalas. og Borgf.
- 86: orð merkt Árn. og Rang.
- 87: ekkert orðanna merkt
- 88: fæst orðanna eru merkt, en þau fáu Mývatni og Vestmannaeyjum
- 89–95: langflest orðanna merkt A-Skaft. Innan um eru þó orð merkt V-Skaft. og Múlas.
- 98–99: nokkur orð merkt Árn., önnur Húnav. og Snæf.
- 100–102: flest orðanna merkt V-Skaft., innan um orð merkt Rang., Vestm. og Snæf.
- 102 og aftur úr: alls kyns athugasemdir og atriði skráð til minnis.

Bók II:

- 1–8: ýmis orð sem ekki eru staðmerkt. Sum eru fengin úr rituðum heimildum.
- 9–10: flest orð merkt Mýr.
- 11–33: ýmis orð, flest ómerkt
- 34–41: flest orð merkt Af., nokkur Nl.
- 44: nokkur orð merkt Grímsey
- 45: nokkur orð ómerkt
- 46: nokkur orð merkt Vestm.
- 47–63: flest orðanna merkt A-Skaft.
- 63–65: orð merkt Sl. eða Rang.
- 66: nokkur ómerkt orð
- 67–69: orð merkt A-Skaft., Nl., Múl., Þing, Borg. (sennilega Borgarfjörður eystri)
- 70–71: nokkur orð ómerkt
- 72–80: ýmis orð úr kvæðum eftir Stefán Ólafsson
- 80–82: orð merkt Múl., Af.
- 83–92: ýmis orð, flest ómerkt
- 93–94: orð merkt Árn.

95–96: orð merkt Nl., Mýv., Eyf.

97–108: ýmis orð, flest ómerkt

109–131: þau orð sem merkt eru eru merkt Sl. og Rang. Ýmsar blaðsíður eru auðar.

131–133: orð um ullarvinnslu. Vísað er í grein í Andvara eftir Kr. J. Höfundur er Kristján Jónasson (1848–1905) og greinin nefnist „Um ull“. Hún birtist í 12. árg., bls. 49–124.

134: orð merkt Rang.

135: orð merkt Eyf., Snæf., Gullbr., Suðurn.

136–153: ýmis orð, flest ómerkt. Nokkrar auðar síður á milli.

154: orð merkt Sl. og Skagaf.

155–156: orð merkt Múl. og Austf.

157: nokkur orð, flest ómerkt

158: nokkur orð, eitt merkt Sl.

159–161: talin upp ýmis rit frá 18. öld

162 og aftur úr: alls kyns athugasemdir og atriði skráð til minnis.

Bók III:

1–15: orðalisti frá Norðurlandi. Flest orðanna merkt Múl., Eyf., Skagf., Húnav.

16–17: orð merkt Dalas., Strand., Borgf., Vestf.

18–19: minnispunktar

20–21: orð merkt Vestf.

23–26: orð merkt Dalas., Vf., Breiðaf.

27–30: yfirskrift (26): „Breiðfirzk nöfn á skutlu.“

31–32: orð merkt Breiðaf.

33–36: orð merkt Vestf.

37–40: orð merkt Arnarf., Snæf., Breiðaf., Vestf.

40–45: orð merkt Rangárv., Árn., Sl., V-Skaft.

46–47: orð merkt Eyf., Borgarf., Þing., Skagaf.

48: orð merkt Breiðaf.

49: nokkur orð merkt Múl.

50–55: orð af Norðurlandi merkt Húnav., Eyf. Innan um orð merkt Árn. og V-Skaft.

56: orð merkt Vf.

57: orð merkt Eyf.

58: nokkur orð, flest ómerkt

59–63: yfirskrift (59): „Exc. Úr Hdr. Stgr. No 95 8vo.“ Neðst á blaðsíðu 63 stendur:
„Þetta er fest inni ferðabók Steingr. Jónssonar 1790–92 og 94–95, er h[ann] var á
visitatíuferð með Hannesi b[isku]pi.“

64: nokkur ómerkt orð

65: orð merkt Þing., V-Skaft., Húnav., Árn.

66–67: auðar síður

68: orð merkt Húnav., V-Skaft.

69–70: nokkur ómerkt orð

- 70: nokkur framburðardæmi. Við *börmonum* er skráð Norðl., Vestf., Sunnl., Austf. Við *voru* stendur Austf., Sunnl., en við *vóru* Vestf., Norðl. (Húnav., Skagaf., Eyf., Þing. – vestan til).
- 71–72: orð merkt Austf.
- 73–78: orð merkt Eyf., Múl., Hornaf., Skaft.
- 78: tvö orð merkt Öfundarf. og Vestf.
- 79–80: orð merkt Húnav.
- 80–82: orð merkt Vf.
- 83: nokkur ómerkt orð
- 84: orð merkt Eyf.
- 85: orð merkt Rang., Eyf., Múl.
- 86–88: orð merkt Vestf., Eyf., Skagf., Hún.
- 89: orð merkt V-Skaft.
- 90–91: orð merkt Árn., Gullbr., Rang.
- 92: nokkur orð, flest ómerkt
- 93–100: orð merkt Eyf., Hún.
- 101: athugasemd um Jónsbók
- 102–106: orð merkt Eyf. og Þing.
- 107–113: orð merkt Örafum
- 114–115: orð merkt Hún., Skag., Eyf.
- 116–119: orð merkt V-Skaft.
- 120: nokkur orð merkt Strand.
- 121: þrjú orð merkt Strand., V-Skaft., Húnav.
- 122: umfjöllun um orðið *prófitur*
- 123: orð merkt Skagaf.
- 124–125: orð merkt Mýv.
- 125: tvö orð merkt Þing. og Múl.
- Afgangurinn ýmist auðar síður eða minnispunktar.

Bók IV:

- 1: listi yfir borð í skipi (*skjaldrim*, *sjóborð*, *miðborð*, *viðtaksborð*, *undirhúfsborð*, *fráskotsborð*, *farborð*, *kjalborð*)
- 2–8: ýmis orð, flest ómerkt
- 11–12: nokkur orð ómerkt, tvö þó merkt „Jóh. í Vík“.
- 13–28: orð merkt Vf. og Dýraf. Fyrir kemur að orð er haft eftir Jóhanni Jóhannessyni, Gjögri, og sr. Páli.
- 29–42: yfirskrift: „Arnfirzka“. Fyrst listi af orðum í stafrófsröð. Talin eru upp nokkur gælunöfn. Síðan taka við orð utan stafrófsraðar.
- 43–97: ýmist ómerkt orð eða merkt Afj. (=Arnarfj.), Vf. eða Dýraf.

Bók V:

- 1: nokkur ómerkt orð
 2: orð merkt Eyf. og Sigluf.
 3–101: yfirskrift (3): „Austf. 9/8 92.“ Frá bls. 5–93 er orðalisti að mestu í stafrófsröð en þó er orðum skotið inn í utan stafrófsraðar.
 102: orð merkt Arnarf.

Bók VI:

- 1–80: yfirskrift (1): „VSkapt. 18/7 90.“ Bókin er að mestu merkt V-Skaft. Þó eru innan um orð merkt Árn., Rang., Hún., Múl.
 80–81: orð merkt Árn. og Rang.

Bók VII:

- Ekkert blaðsíðutal er skrifað í bókina.
 (2): orð merkt Mýr., Skagaf., Húnav.
 (3–7): ýmis orð sem tengjast bátum
 (8): nokkur framburðardæmi úr Fljótum
 (11–15): orð merkt Fljót og Skag.
 (17–18): orð merkt Skag.
 (19–22): orð merkt Árn. og Rang.
 (68–73): ýmsar tilvitnanir í Konráð Gíslason
 (74): orð merkt Rang. og Skaft.
 (76–82): orð merkt Rang. og Skaft.

Bók VIII:

- 2–4: ómerkt orð
 5–7: auðar síður
 8–16: lýsing á uppgreftri
 17–19: „Á Höfða“.
 21–31: flest orð ómerkt en sum merkt Vf.
 32: þrjú orð merkt Bíldudal, Kjalarn., Skagaf.
 33–34: flest orð ómerkt
 35–37: yfirskrift (35): „Kúalitir“. Orðin eru merkt Rang., Húnav.
 38: orð merkt Rang., Árn., V-Skaft.
 39: orð merkt Eyf. og Þing.
 40: orð merkt A-Skaft., Gullbr., Árn. og Skag.
 41: orð merkt Arnarf.
 42: auð síða
 43–44: orð flest merkt Arnarf.
 45: orð merkt Múl.
 46: eitt orð merkt Ísaf.

- 48: nokkur orð merkt Þing., eitt Arnarf.
 49: orð merkt Vestm., Eyjaf., Árn. og Rang.
 50 og aftur úr: alls kyns athugasemdir og atriði skráð til minnis.

Bók IX:

- Fremst stendur: „Byrjuð á Stóruborg 20. júní 1872“.
 40–51: orðalisti nær allur ómerktur.
 Að öðru leyti eru í bókinni dagbókarbrot og ýmislegt til minnis.

Bók X:

- 2–4: ómerkt orð að mestu
 5–8: listi með mannanöfnum
 9–14: orðalistar að mestu ómerktir
 15–31: orðalistar að mestu án skýringa og orðin ómerkt
 32–51: orðalisti í stafrófsröð (a-ið)
 52–63: ýmis orð, flest ómerkt
 64–98: orðalistar, fyrst aðallega úr b-i en þó annað innan um utan stafrófsraðar
 99–101: orð merkt Nl., Þing. og Af. Björn vitnar víða í Hallgrím Scheving, kennara í Bessastaðaskóla (Schev.)
 102–103: orðalistar. Sumt merkt Schev., annað landshlutum, enn annað ákveðnum bókum og sumt ómerkt.
 104: orð merkt Sch. og Vf.
 105–123: orðalistar að mestu ómerktir
 124: nokkur orð um horn sauðkinda
 125–142: orðalistar mest ómerktir. Dálítið um litarheiti dýra.
 143–147: yfirskrift (143): „Úr lausum blöðum í Lbs. No 99 2o (Hannes Finnsson. Lex. isl.-lat. A-D). Þessi blöð virðast vera yngri en sjálft hdr.“ Síðan virðist yfirskrift yfir orðalistanum vera „Vestfirzka“. Orðin eru ekki merkt utan nokkur sem merkt eru Rang., Nl., sunnlenzka.
 148: nokkur orð, flest ómerkt
 158–163: úr stafsetningarhandriti Eggerts Ólafssonar
 164–167: yfirskrift: „Sunnl.“

Bók XI:

- 3–5: orð merkt Árn.
 6: orð merkt Vestm., Landeyjum, Dal.
 7–8: orð merkt Eyf.
 9: orð ýmist ómerkt eða merkt V-Skaft.
 10: orð merkt Múl. og Þing.
 11–24: yfirskrift (11): „V-Skaftaf. Sísla birjað 16. júlí 1890.“ Stundum er skotið inn orðum merktum Árn., Rang. og A-Skaft.

24 og aftur úr: að mestu auð

Bók XII:

- 1: orð merkt Sl. og Rang.
- 2: auð síða
- 3–4: nokkrar vísur
- 4–7: orðalisti merktur Rang., Álft., Múl., Nl.
- 8–16: orðalisti að mestu merktur Rang.
- 16–17: áletrun á rúnasteini í „Teigs kirkjugarði“
- 18: auð síða
- 19: orðalisti ómerktur
- 20: auð síða
- 21–25: orðalisti að mestu ómerktur
- 26 og aftur úr: autt

Bók XIII:

- 1–14: ýmis minnisatriði
- 17–24: yfirskrift (17): „Úr AM 481, 12mo. [Flest með hendi Árna. Á 1. blaðinu stendur: „Voculae Islandicae. Þjena til Lexicon.“]“
- 25–26: minnispunktar
- 27: orð merkt Þing., Árn., Breiðaf., Gullbr.
- 28–31: minnispunktar
- 32–36: orð merkt Árn., Eyf., Þing., Mývatni, Sl., Gullbr., Vestf., Austf., Vestm.
- 37: ættartré Gunnlaugs prests Gunnlaugssonar á Hálsi
- 38–42: orðalisti merktur Rang.
- 43: auð síða
- 44–: minnispunktar og auðar síður.

Bók XIV:

Ekkert blaðsíðutal.

- (1): yfirskrift: „Spyrja um.“ Á eftir fylgja orð, ýmist merkt eða ómerkt, flest frá Vestfjörðum.
 - (3): dags. jan. 1885
- Engir orðalistar.

Bók XV:

Orð og orð á stangli með dönskum skýringum á fyrstu blöðunum. Annars auðar síður eða minnispunktar.

Bók XVI:

- 1–5: orðalisti. Það merkta er merkt Þing. og Eyf.
6–7: minnispunktar
8–11. orð að mestu merkt Eyf. Á bls. 9 eru eyfirsk framburðardæmi.
12–13: orð merkt Svarfd., Borgf., Skagaf., N-Þing., Múl., Hún.
14–21: orð að mestu merkt Eyf.
22: orð merkt Barðastr., Dýraf., Sigluf.
23: orð merkt Rang.
24: nokkur orð ómerkt
25–26: orð merkt Skagaf., Eyf., Húnv.
27: ómerkt orð
28: orð merkt Breiðaf.
29–30: orð merkt Eyf. og Sl.
31: orð merkt Árn.
32–35: orð merkt Borgarf., Dal., Barð., Dýraf.
36–37: ýmis orð um seli, virðast frá Breiðaf.
38: orð merkt Breiðaf., Dýraf. og Reykn.
39: framburðardæmi merkt „Reiknes.“
40: orð merkt „Reiknes.“
42–43: yfirskrift: „Viðartegundir Strand.“
44: vestfirsk framburðardæmi
45–46: orð merkt Strand.
47–49: litir sauðfjár, sennilega í Strandasýslu.
50: hestalitir
51–62: orð merkt Strand.
63–64: listi yfir blótsyrði
65: auð síða
66–79: orð merkt Strand.
80: nokkur orð ómerkt
81–90: orð merkt Breiðaf. og Reykhólasveit
91: orð merkt Strand.
92–93: orð merkt Húnav.
94: orð merkt Vestmey.
95: yfirskrift: „Arnljótur Ól.“ Síðan fylgja nokkur framburðardæmi.
96–97: orð merkt Múlas.
98: orð merkt Vestf., Múlas.
99: orð merkt Múlas., Snæf.
100: auð síða
101–103: nokkur framburðardæmi af Snæf., orð merkt Snæf.
103: orð merkt Hún.
104: orð merkt Mýras.
105–: auðar síður eða minnispunktar.

Bók XVII:

1–4: yfirskrift (1): „Austfirzka orð frá Þ. Thoroddsen.“ Átt er við Þorvald Thoroddsen (Guðrún Kvaran 2001).

5–17: Yfirskrift (5): „Hornfirzka frá sr. Jóni í Bjarnarnesi.“ Átt er við sr. Jón Jónsson sem oftast er kenndur við Stafafell í Lóni (Guðrún Kvaran 2001).

18–19: Yfirskrift (18): „Austfirzka JD.“ Líklega er átt við Jóhannes Daníelsson, Reyðarfirði, sbr. bók xviii og xx.

20: auð síða

21–52: orð merkt Hornaf., Öräfi, Mýr., V-Skaft.

53–56: orð merkt Mývatn, Axarf.

57–79: orð merkt Borgarf. (eystri), Hornaf., V-Skaft.

80–82: skrifað um mynd af Ólafi helga á Kálfafellsstað

83–143: orð merkt Múl., Hornaf., A-Skaft.

144–156: orð að mestu merkt Múl.

Bók XVIII:

1–4: minnispunktar

5: nokkur orð er tengjast bátum, flest ómerkt

6: nokkur orð merkt Gullbr., Árn., Rang., A-Skaft., Vestm.

7: eitt orð merkt Eyjaf.

8: orð merkt Rang., Árn., Hún.

9: orð merkt Vestm., Hornaf. og ómerkt

10–14: orð merkt A-Skaft.

15: orð merkt Múlas., A-Skaft., Árn.

16: orð merkt Austf., Aðalvík, Ísaf.

17: orð merkt Vestf., Aðalvík, Grunnavík

18: eitt orð merkt Dýraf.

19–28: minnispunktar

29: orð merkt Borgarf., Austf., Árn.

30: minnispunktar

31–34: orð merkt Árn.

34: orð úr Rang.

35: rúnasteinn frá Hjarðarholti í Dölum

36: orð merkt Sl., Austf.

37: orð merkt Rang.

38–43: minnispunktar

Afgangur bókar ekki merktur blaðsíðutali

(55–58): orð merkt Eyf., A-Skaft., Land., Rang., Árn., Snæf.

(63): tvö orð merkt Árn. og Rang.

Eftir þetta aðeins minnispunktar. Inn í bókina er lagður orðalisti í stafrófsröð (2 bls.).

Undir hann er skrifað Jóhannes Daníelsson og síðar hefur verið bætt við „Austurl. (Reyðarfjörður).“ Sjá einnig bók xvii og xx.

Bók XIX:

1: orð merkt Sl., Nl., Múl.

2: minnispunktar

3: orð merkt Þing., Múl., A-Skaft.

4–40. minnispunktar

41–48: ýmislegt haft eftir „Jóni blinda“ og merkt Þing. Margt af því snýr að framburði.

49: orð merkt Árn.

51: orð merkt Vestf.

52: eitt orð merkt Árn.

Afgangur bókar minnispunktar.

Bók XX:

Innan á kápu er skrifað „Sunnlenzka safnað 9. júlí–24. júlí 1885“. Ekkert blaðsíðutal er í bókinni. Merkt dæmi eru nánast eingöngu úr Árn. og Rang., stundum er þó aðeins merkt Sl.

Inn í bókina er lagður listi undirritaður af Jóhannesi Daníelssyni, sbr. bók xvii og xviii. Annar listi með sjö orðum er merktur: „Húsfrú Ingunn Jónsdóttir á Skipaskaga á Akranesi“.

Bók XXI:

1–2: minnispunktar

(3–5): orð merkt Vestf.

Síðan ekkert orðakyns.

Bók XXII:

Blað 1: „Sunnlenzka 9. júlí 1885 – 24. júlí 1885“.

Blað 2: „Rangvella sive Idiomata Rangvallensium. Jónas Jonæus collegit 1884–85.“

Hér er átt við sr. Jónas Jónasson (1856–1918) sem oftast er kenndur við Hrafnagil í Eyjafirði en þjónaði Stóruvöllum á Landi 1883–1884. Safn Jónasar er á blaði 1–18 og nær alltaf skrifað á annað hvert blað. Á hitt blaðið hefur Björn skrifað niður orð merkt Rang. en Jónas virðist sjálfur hafa skrifað niður orðasafn sitt.

19–32: langflest orðanna merkt Rang., einstaka þó Árn.

33–38: flest orðanna merkt Rang. og Árn. en innan um eru aðrar merkingar eins og Vf., Drangey., Ísaf., Sl., Borgf., Mosf.

Afgangur bókar nær allur auður. Aftarlega er þó eitt blað með yfirskriftinni „Framburður“. Um er að ræða fjórar athugasemdir með sömu hendi og „Rangvellan“:

v er sleppt í sagnorðum á va, t.d. er sagt hrökka, stökka, slökka etc. f[yrir] hrökkva etc.

Neutrum af fernir (quaterni), fernt, sem er alm. framborið fett, er frb. eystra fent.

H er nákvæmlega greint frá K, í þeim orð sem byrja á hv. Enn þá hverfr v í sumum orðum alveg, svo að „í Hvammi“ verður „í Hammi“.

t og k eru lin í enda atkvæðis.

Bók XXIII:

Bókin er ekki blaðsíðumerkt. Á síðustu tveimur blöðunum eru orð merkt Eyf. og Snæf.

Bók XXIV:

- 1: orð merkt Vf.
- 2: yfirskrift: „Spurníngar um Vestfirzku.“ Á eftir fylgir orðalisti.
- 3–4: orð merkt Af., og Borgf.
- 5–6: orð merkt Vf.
- 7: orð merkt Mýr., Vestm., Breiðf.
- 8: dregin upp mynd af bát ásamt orðum um einstaka hluta hans
- 9: orð merkt Skaft.
- 10: orð merkt Kjós., Árn.
- 11: orð merkt Rang., Vf.
- 12: orð merkt Hún., Eyf., Mýr.
- 13–14: orð merkt Rang., Eyf., Húnv., Snæf., Rang., Vf.
- 15–16: nokkur orð merkt Sv., önnur ómerkt
- 17–18: orð merkt Eyf. og Hún.
- 19–20: flest orðanna ómerkt, þó tvö merkt Dýrf. og Akranes
- 21–25: við þau orð sem eru merkt stendur Nl., Austf., Múl. og Eyf.
- 26: orð merkt Austf. og Sv.
- 27: orð merkt Borgf., Húnv.
- 28: orð merkt Sl., Árn.
- 29–30: orð merkt Eyf., Mýv., Austf., Húnv.
- 31: orð merkt Eyf.
- 32: eitt orð merkt Vf., önnur ómerkt
- 33: orð merkt Ísafjdj.
- 34: orð yfir rekavið á Ströndum
- 35: flest orð ómerkt., eitt merkt Múl.
- 36–37: orð merkt Borgf. og Rang.
- 38: orð merkt Eyf.
- 39: flest orð ómerkt
- 40–46: orð merkt Húnav., Borgf., Árn., Sl., Vf., Eyf., Rang.
- 47: minnispunktar
- 48: orð merkt V-Skaft., Nl.
- 49–50: minnispunktar
- 51–52: orð merkt Sigluf.
- 52–54: orð merkt Arnarf., Vf., mörg ómerkt

55–56: orð merkt Austf., Múl., A-Skaft.

57–58: orð merkt Húnv., Skaft.?, Eskif.

59–77: orð merkt Vopnaf., Álftaf., Hornf., Lón, A-Skaft., Múl.

Bók XXV:

Bókin hefst á löngum orðalista sem hefur yfirskriftina: „Dönsk og útlensk ord úr B.H's orðabók, ásamt nokkrum fleiri er finnast í daglegu máli og nýrri ritum“. Innan á kápu er skrifað S. Norðfjörð og virðist rithönd hin sama. Það mun vera Snorri Norðfjörð (1819–1894) sem prestur var í Hítarnesi. Um er að ræða uppskrift á mállýtasafni Hallgríms Schevings, *Florilegium*, og með B.H. er átt við orðabók Björns Halldórssonar sem gefin var út 1814.

Aftar í bókinni er annar listi með yfirskriftinni: „Dönsk ord í gamalli Íslensku“. Og enn aftar „Ofauknir stafir í nýrri Íslensku“. Þeir stafir sem rætt er um í síðasta listanum eru:

ð ut Þettað pro þetta, dæði pro dæi

g ut þaug pro þau

n ut gjarnan pro gjarna

r í acc.pl. ut fæturnar pro fæturna

t altsamant pro altsaman

s syssla pro sysla

r ofaukið í gen. og dat. fæm.sing. og gen.pl. í öllum kynferði af adj. uppa

ll (t.d. mikkill) og nn (t.d. einn). Í nýrri íslensku er búið að gera adjectiva

í compar. ohneigjan og eins paric.act.

k skjaldan = sjaldan.

Á aftasta blaði er yfirskriftin „Stuttar höfuðreglur um y og ey“.

Bók XXVI:

Ekkert orðakyns.

Bók XXVII:

Ekkert orðakyns.

Bók XXVIII:

Ekkert orðakyns.

Bók XXIX:

Ekkert orðakyns.

Bók XXX:

Ekkert orðakyns.

Bók XXXI:

1–7: orð merkt Skf. (sennilega Skaftafellssýslur)

8–9: litarheiti dýra, sum merkt Skf.

10: orð merkt Skf., Rang.

11–14: yfirskrift (11): „fjárletir“, flest orðanna ómerkt, sumt merkt Skf., örfá V- eða A-Skaft.

15: nokkur máleinkenni merkt Rang. og Skf.

16–39: orð merkt Skf., Rang., Árn., Sl.

40–48: merkt orð flest úr Árn.

49: ómerkt eða Skf.

50–88: orð merkt Árn., Rang., Skf., Sl., allmörg ómerkt. Innan um orð merkt Nl.

89–90: orð merkt Múl., Nl., Af.

Bók XXXII:

1–33: minnispunktar

34: orð merkt Vf.

35: orð merkt Af., Rang., Þing.

36–40: minnispunktar

41: orð merkt Eyf.

42–45: minnispunktar

46: nokkur orð merkt Nl., Vf., Sl.

47: orð merkt Austf.

Hér lýkur blaðsíðumerkingum. Aftar eru nokkur orð merkt Vestme.

Bók XXXIII:

Ekkert orðakyns.

Bók XXXIV:

1–5: Færeysk bæjanöfn

Annað ekki orðakyns.

Bók XXXV:

Ekkert orðakyns.

Bók XXXVI:

Engar blaðsíðumerkingar. Mest er um minnispunkta en orð og orð á stangli innan um. Þau eru: *fulhnúa* (Árn.), *þjanki* (Ólafsfj., Eyjaf.), *þrjótur* ‘þrjóskur’ (A-Skaft., Rang.), *alda* (Hvolhr.), *ríga* (Rang.), *koðna* (Rang.) Aftar eru þrjár blaðsíður með orðum úr Eyf.

Bók XXXVII:

Ekkert orðakyns.

Bók XXXVIII:

- 1: eitt orð merkt Eyf. (*varinhella*)
- 2: nokkur ómerkt orð
- 3: orðin flest ómerkt, þrjú merkt Árn.
- 4–5: orð merkt Mývatn, Eyf., Skagf.
- 5–8: orð að mestu merkt Borgf. og Mýr.
- 9: nokkur orð merkt Str., Önf., Sl.
- 10–11: orð merkt Hrepp, Sl., Rang.
- 12: minnispunktar
- 13–19: orð að mestu merkt Borgf., Mýr., Hnappad.
- 20–25: lýsing á myndum höggnum í stein í Hítardal
- 26–40: orð að mestu merkt Mýr., Hnapp., Breiðaf.
- 41–43: orð merkt Borgf., Mýr., Strand.
- 44: framburðartriði höfð eftir „séra Páli“. Um er að ræða 1) skilin milli *langur* og *lángur* sem talin eru við Steingrímsfjörð; 2) frb. *sagdi*, *gerdi*, *havdi* í Prestsbakkasókn; 3) sumir en þó færri segja *kómu*
- 45: orð merkt Mýr., Múl.
- 46: orð merkt Múl., Langanes, Vl.
- 47: orð merkt Vf., Eyf.
- 48: orð merkt Vf., Barðastr., Borgf.
- 49–50: orð merkt Borg., Eyf.
- 51–52: orð merkt Árn., Húnav., Mýr.
- 53: orð merkt Vf., Mýv. (Schev.), Norðl., Sl. Schev. er hugsanlega Hallgrímur Scheving.
- 54: flest orð ómerkt
- 55: framburðartriði: *þeira* = *þeirra* er merkt „Rang. austast og í V-Skaft“. Annars eru orðin merkt Nl. og Sl.
- 56: orð merkt Árn.
- 57–58: ýmis orð um skepnur merkt Sl.
- 59: orð merkt Rang., Af.
- 60–62: orð merkt Nl., Sl., allmörg þó ómerkt
- 63: orð merkt Nl., Borgf., Hornstr.

64: orð merkt Hornstr., Breiðaf., Af., Húnav., Vf. M.a. er dæmi um framburðinn *þerir* fyrir *þerrir* sem einnig er getið um í athugunum Björns í A-Skaft. (sjá einnig Guðrún Kvaran 2001).

65–79: orð að mestu merkt Vf.

80: orð merkt Borgarf. og Hvítársíða

81–82: ómerkt orð

83: minnispunktar

84: orð merkt Skagf.

Bók XXXIX:

Bókin er ekki blaðsíðumerkt. Nánast ekkert orðakyns en framan við miðju eru nokkur orð á einni síðu merkt Eyf., Þing., Breiðaf., Gullbr., Rang. Enn aftar er orðið *strabbi* merkt Þing.

Bók XL:

Ekkert orðakyns.

4. Efni bókana og örlítil samanburður við orðabók Sigfúsar Blöndal

Af upptalningunni í þriðja kafla kemur glöggt fram að Björn hefur náð að ferðast um allt land við söfnun sína þótt hann hafi engan veginn lokið henni. Eins og áður getur vannst honum ekki tími til að vinna úr því efni sem safnaðist og er margt á huldu vegna þess hve mörg orðanna eru ómerkt og ekki var skipulega skráð í bækurnar þar sem hann var staddur hverju sinni. Oft eru vissulega heillegir kaflar frá einum stað og má geta sér þess til að Björn hafi þá setið á tali við góðan heimildarmann. Aftur á móti eru orð víða skrifuð upp orð í belg og biðu, jafnvel úr öllum landshlutum á sömu síðu.

Þegar Sigfús Blöndal notfærði sér vasabækurnar hefur hann víða orðið að meta hvort skrá skyldi landshlutamerkingu við einstök orð. Reynslan sýnir að það hefur hann mjög oft gert, og stuðst við Björn, þótt frekari athuganir hafi leitt í ljós að orðin eru þekkt víðar. Þess vegna verður að taka merkingar Sigfúsar með varúð. Hið eina sem þær í raun segja er að Sigfús hafði ekki dæmi annars staðar að.

Áhugavert getur verið að skoða nokkur dæmi hjá Birni og bera þau saman við Blöndalsbók. Merkingarnar sem skoðaðar verða eru frá Grímsey, Fljótum, Mývatni, Langanesi, Örafum, Landeyjum, Vestmannaeyjum, Arnarfirði og af Ströndum.

Grímsey merkir Björn t.d. orðin *sjónarbergsmáður* ‘sá sem lítur eftir sigamanni’, *sjónarbjarg* ‘staður þar sem sjónarbergsm. stendur á, „vera á sjónarbjargi“’, *troðjólást* ‘þrengja sér áfram’ og orðasambandið *leggjast út af óristur* ‘í öllum fötum’. Í orðabók Blöndals (hér eftir OBI) er *sjónarbjarg* merkt Grímsey. Það er *sjónarbjargsmáður* líka en Björn hefur ótvírætt skrifað tvisvar eftir heimildarmanni *sjónarbergsmáður*. Þá orðmynd merkir OBI Árn. og gefur merkinguna ‘Mand, som under Eftersøgning af Faar

í Bjærggræsgangene gaar paa Kanten af en Kløft for at varsko om Faar paa den anden Side'. *Troðjólasi* merkir OBI Grímsey. Orðasambandið fannst ekki.

Langanesi merkir Björn t.d. orðin *hræll* 'spýta til að hreinsa með dún á dúngrind', *sullgarðar* m.pl. 'klakahrönn í flæðarmáli', *skessilega* 'stórkostlega', *kimbill* 'böggull', *brimbútur* 'digur og lágur maður', *brosmalegur* 'klúr, gildur, svörgulslegur', *dælast* 'nauða, nöldra', *afskerapískur* 'lífill hákarl', *dusi* 'stór hákarl', *hitaloði* 'molluhiti'.

Orðið *hræll* er ómerkt í OBI sem bent gæti til að Sigfús hafi haft fleiri dæmi en frá Birni. Sama gildir um sögnina að *hræla* sem Sigfús hefur dæmi um úr *Lítilli varningsbók* eftir Jón Sigurðsson sem gefin var út 1861. Örfá dæmi eru til í söfnum Orðabókarinnar um *hræll* og benda þau ekki til staðbundins máls. Orðið *sullgarður* er sett upp í eintölu í OBI og merkt NI. Dæmi í ritmálssafni Orðabókarinnar eru flest norðlensk en þó ekki öll og dæmi í talmálssafni sýna að orðið er þekkt utan Norðurlands. Atviksorðið *skessilega* merkir OBI Langanesi en engin dæmi fundust í söfnum Orðabókarinnar. Orðið *kimbill* í böggulsmerkingunni er ómerkt í OBI og benda heimildir Orðabókarinnar ekki til þess að um staðbundna merkingu sé að ræða. Sú merking sem Björn nefnir í *brimbútur* er í viðbæti aftan við OBI og er Axarfirði bætt við sem einnig er frá Birni. Sama er að segja um orðin *brosmalegur*; *afskerapískur*; *hitaloði* og *dusi* að þau eru merkt Langanesi í viðbæti sem sýnir að verið var að vinna úr vasabókunum eftir að fyrstu arkirnar höfðu þegar verið prentaðar þótt Sigfús geti þess í formálanum að þau Björg Þorláksdóttir Blöndal, kona hans, hafi lokið uppskriftum 1917.

Öræfum merkir Björn t.d. orðin *dompinn* 'sem í er slen', *tadda* 'lífill poki', *dux*, *hann er ekki dux* 'ófrómur, þjófóttur', *handfellður* 'um börn, óþægur, sem allt af verður að hafa hönd á', *slembra* 'regnskúr', *lumprar* 'stórir vettlingar'. Í OBI er *dompinn* merkt V-Skaft., *tadda* er merkt Öræfum og Hornafirði og *dux* fannst ekki. Orðið *handfellður* er í viðbæti merkt SI. Það er ekki í ritmálssafni Orðabókarinnar en fáein dæmi fundust í talmálssafni sem bentu til Suðurlands öll nema eitt þar sem fram kom að orðið væri þekkt í Skagafjarðarsýslu og víðar. *Slembra* er ómerkt í OBI enda víðar þekkt en í Öræfum. Orðið *lumprar* er í OBI merkt Af. en í talmálssafni Orðabókarinnar eru öll dæmi úr A-Skaft. utan eitt úr Mýrdal.

Fljótum merkir Björn t.d. orðin *nasir* (á skíðum) 'fremri endinn á skíðum', *got* 'lífill hákarl', *stúfur* 'stærri en got', *brettingur* 'stærri en stúfur' og *gráni* 'hákarl'. *Nasir* í þessari merkingu er ómerkt í OBI. *Got* er einnig ómerkt enda víðar þekkt en í Skagafirði, *stúfur* er merkt Fljótum, *brettingur* er merktur Af. en *gráni* NI.

Arnarfirði merkir Björn t.d. orðin *ræpa* 'þoka á fjöllum' og sama er gert í OBI. Sögnin að *dapla* 'róa lítið eitt' er aftur á móti merkt Vf. í OBI. Um hana var eitt dæmi í talmálssafni en ekkert í ritmálssafni

Landeyjum merkir Björn orðið *kæfa* 'ágjöf í lendingu' sem í viðbæti OBI er merkt Rang.

Vestmannaeyjum merkir Björn orðin *hnoðaburður* 'steinnibba á bjargbrún sem sigmaður festir vaðinn í', *keppadrellir* 'maður sem fer aftastur upp á Súlnasker og ber alla keppina', *fýla* 'veiða fýl', *súla* 'veiða súlu' *bringur* 'flötur á kletti að framan milli „palla“'. Engin sérmerking er við *hnoðaburður* í OBI en dæmi er frá Ólafi Davíðssyni. Þegar betur er að gáð er merking ekki hin sama. Dæmi Orðabókarinnar úr ritmálssafni benda öll til Vestmannaeyja. *Keppadrellir* er ómerkt í OBI og vísað í *silakepp*. Sagnirnar

fýla og *súla* eru báðar merktar Vestm. Við orðið *bringur* eru merkingarnar Vf., Hún., Rang., Reykjanes þannig að Sigfús hefur haft dæmi víðar að en úr Vestmannaeyjum.

Mývatni merkir Björn t.d. orðin *reyði* kvk. ‘hnakkaflátur silungur’, *einætur* (silungur) ‘útiþurr en étinn ósoðinn’, *sporðungur* ‘silungur spyrstur saman við annan’, *lotningur* ‘óflattur, þurrkaður silungur’, *kræða* ‘lítill silungur’, *njálðra við e-ð* ‘smánudda við e-ð’, *pysja* ‘lin, mosavaxin jörð’. Í OBI er *reyði* ómerkt en ekkert dæmi var til í talmálssafni Orðabókarinnar. Dæmi OBI um *einætur* er annars vegar merkt úrelt úr orðabók Björns Halldórssonar og merkingin sögð ‘spiselig i raa Tilstand’, hins vegar er það merkt Vf. og Mývatn og merkingin einnig sögð ‘spiselig i raa Tilstand’. *Sporðungur* fannst ekki, *lotningur* er merkt Höfðahverfi og Sch. sem er Hallgrímur Scheving eins og áður hefur komið fram. *Kræða* er í viðbæti merkt Mývatni og sama er að segja um *njálðra* í fyrrgreindri merkingu. Merkingin ‘lin, mosavaxin jörð’ í orðinu *pysja* kemur ekki fram í OBI í nákvæmlega þessari merkingu. Þar stendur: „(*lópysja*) det øverste og yngste Törvelag, deraf i Alm. løs og daarlig Törv, „Hundekød“ (624).

Strandasýslu merkir Björn t.d. orðin *údill* ‘stjóri sem er festur á ytri enda á selanót’, *norskhöggvinn* ‘tré þegar það er sniðhöggvið frá báðum hliðum fyrir endann’. Á tveimur blaðsíðum eru taldar upp viðartegundir á Ströndum (sbr. bók xvi). Þar er m.a. að finna orðin *brúnselja*, *hvítelja*, *stokkselja*, *tjarfura* ‘hvítur viður með tjörulykt’, *lindifura* (sjaldgæf), *línfura* (algeng), *raudaviður*, *þinur* og *hríseik*. Gera má ráð fyrir að Björn hafi skrifað orðin upp eftir heimildarmanni. Við *údill* er í OBI merkt Strand. en við *norskhöggvinn* Vf. *Brúnselju* hefur OBI úr ferðabók Þorvalds Thoroddsens en Þorvaldur nefnir hana reyndar einnig í *Lýsingu Íslands*: „Hornstrendingar gefa viðartegundum þeim, sem reka, ýms nöfn, t.d. raudiviður, hvítfura, tjarfura, línfura, selja, brúnselja o.s.frv.“ (1931–1933:47). Þarna eru mörg þeirra orða sem nefnd voru úr vasabókinni. *Hvítelja* er ekki nefnd í OBI og ekki heldur *stokkselja*. *Tjarfura* segir Blöndal að sé sama og *lindifura* og merkir A-Skaft. sem ekki kemur heim og saman við ummæli Björns og Þorvalds. *Línfura* fannst ekki og *raudavið* hefur OBI frá Þorvaldi. *Þinur* er merkt sem úrelt mál í merkingunni ‘fura’ en *hríseik* fannst ekki.

Í orðabókarhandriti Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (AM 433 fol.) er fá þessara vestfirsku orða að finna. Þar er orðið *selja* um viðartegund og orðin *hríseik* og *tjarfura* en ekki önnur af viðarheitunum.

5. Niðurlag

Ljóst er að vasabækur Björns M. Ólsens hafa talsvert gildi við rannsóknir á íslenskum orðaforða. Björn hefur væntanlega skráð niður það sem hann þekkti ekki úr eigin málumhverfi en hafði eftir þeim sem hann ræddi við. Mikilvægt er því að fara yfir allar bækurnar og gera efni þeirra tölvutækt þannig að unnt verði að raða saman orðum sem Björn merkir ákveðnum landshlutum. Þá stæðu eftir þau orð sem hann hefur skráð hjá sér en ekki merkt sérstaklega. Þau þarf öll að bera að söfnum Orðabókarinnar og athuga hvort þau eru vel þekkt víða eða hvort þau eru staðbundin.

Víðar leynast heimildir um staðbundinn orðaforða en hjá Birni M. Ólsen Vinnan við vasabækurnar yrði aðeins eitt fyrsta skrefið til að kortleggja markvisst staðbundinn orðaforða sem er afar mikilvægt verkefni í íslenskri orðsögu.

Heimildir

- Guðrún Kvaran. 1988. Séröfn Orðabókar Háskólans. *Orð og tunga* 1. Bls. 51–64.
- Guðrún Kvaran. 2001. Nokkrar athuganir á orðum á suðaustanverðu landinu. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 22. (Í prentun).
- Gunnlaugur Ingólfsson. 1997. Mállýskuorð. *Orð og tunga* 3. Bls. 21–24.
- Gunnlaugur Ingólfsson. 1999. Inngangur. Í: *Lexicon Islandicum. Orðabók Guðmundar Andréssonar*. Orðfræðirit fyrri alda IV. Orðabók Háskólans, Reykjavík. Bls. ix–xxxv.
- Jón Aðalsteinn Jónsson. 1992. Formáli. Í: Björn Halldórsson. *Orðabók. Íslensk–latnesk–dönsk*. Orðfræðirit fyrri alda II. Orðabók Háskólans, Reykjavík. Bls. ix–xxix.
- Jón Sigurðsson. 1861. *Lítill varningsbók, handa bændum og búmönnum á Íslandi, samin eptir ýmsum skýrslum ...*. Kaupmannahöfn.
- OBI = Sigfús Blöndal.
- Sigfús Blöndal. 1920–24. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík. (Formáli bls. vii–xxxii).
- Þorvaldur Thoroddsen. 1931–1933. *Lýsing Íslands*. 2. útg. Reykjavík.

Gunnlaugur Ingólfsson

Undireins

1

Í afmælisgrein um Jakob Benediktsson fimmtugan segir Halldór Laxness svo um orða-
bókarstörf hans:

mun þar mörg matarholan; mest hef ég orðið undrandi á þeirri uppgötvun
meðal margra í orðabókarstarfi Jakobs, að orðið „alveg“ skuli vera nútíma
hrognamál, tiltölulega nýfarið að sjást á prenti (eða ekki fyr en alllangt var
liðið á öldina sem leið) (1965:227)

Preben Meulengracht Sørensen (1977) ritaði um orðið *alveg* sem reyndar er upp
komið í íslensku máli seint á 18. öld. Þetta orð er nú svo sjálfsagt og algengt í málinu
að það gæti hafa verið í hinum upprunalega arftekna orðaforða málsins frá öndverðu.

Þetta orð, sem nú var nefnt, tilheyrir þeim hluta orðaforðans sem Jakob Benediktsson
hefur nefnt „orðin sem við tölum *með* [fremur] en þau sem við tölum *um*“ (Jakob
Benediktsson 1964:90). Næstum má segja að þau komi upp í hverri ræðu sem haldin
er og blasi við á hverri blaðsíðu sem lesin er og þau skjóta strax upp kollinum í
orðtíðnikönnunum sem gerðar eru á íslensku máli.¹

Þessi orð eru svo sjálfsagður þáttur orðaforðans að þeim er vart veitt athygli og
þau eru sjaldan viðfangsefni málfræðinga. Það er helst að þau fái inni í upptalningu
handbókahöfunda á smáorðum.

Þó ber við að þessi orð vekji áhuga manna og var hér að framan getið ritgerðar
Meulengracht Sørensens um orðið *alveg*. Fyrir allmörgum árum ritaði Höskuldur Þrá-
insson (1980) um tilvísunarfornafræðingum *sem* (og *er*) út frá setningarfræðilegu hlutverki
þess og sýndi fram á að það væri fremur samtenging en fornafr. Enn fremur hefur

¹Þar er einkum um þrjár kannanir að ræða, könnun Ársæls Sigurðssonar (1940), könnun Baldurs Jónssonar
(1978) og könnun Jörgens Pinds o. fl. (1991). Orðið *alveg* kemur fyrir í öllum könnunum þremur. Í
könnunum Ársæls og Jörgens o. fl. voru textar af ýmsu tagi taldir, en könnun Baldurs nær einungis til einnar
bókar, skáldsögunnar *Hreiðrið* eftir Ólaf Jóhann Sigurðsson (1972).

Eiríkur Rögnvaldsson skrifað m. a. um tengingarnar *enda* (1987) og *nema* (1992) og Jón Hilmar Jónsson hefur nýlega ritað um orðið *bráðum* (2000).

Atviksorðið *undireins* er eitt þessara orða „sem við tölum með“ og veitum því jafnaðarlega ekki frekari athygli. Það er algengt í ræðu og riti og kemur fram í hverri þeirri tíðnikönnun sem gerð er á íslenskum textum.² En ef nánar er að gáð veur þetta litla yfirlætislausu orð nokkrar spurningar. Fyrst er rétt að gefa því gaur að það hefur yfirbragð samsetts orðs, er saman sett úr tveimur orðliðum, forsetningunni (forliðnum) *undir* og töluorðinu (eða fornafninu?) *einn* í eignarfalli, *eins*. Samband orðliðanna veur strax athygli. Forsetningin *undir* stýrir einungis þolfalli og þágufalli og er því erfitt að skýra orðið sem samvaxið orðasamband úr setningafræðilegu sambandi tveggja orða nema um brottfall þriðja liðar væri að ræða. En hver sá liður hefur getað verið liggur ekki í augum uppi.

Orðið *undir* (fs. eða ao.) er algengt sem fyrri (eða fyrsti) liður samsetts orðs eða öllu heldur forliður forskeytts orðs. Það tekur einkum þátt í myndun nýrra nafnorða og sagna, svo og lýsingarorða en ekki atviksorða nema leidd séu af lýsingarorðum: *undiralda*, *undirboð*, *undirbúningur*, *undirdjúp*, *undirfatnaður*, *undirforingi*; *undirbjóða*, *undirbúa*, *undirbyggja*; *undirdánugur*, *undirfurðulegur*; *undirförull*; *undirfurðulega*.

Orðið *undireins* er ekki að finna í orðabókum yfir fornmálið, hvorki í orðabókum um óbundið mál né skáldamál. Fyrsti höfundurinn, sem fjallar um það í orðabók, er Jón Þorkelsson rektor. Í öðru bindi súpplementanna tilgreinir hann í orðsgrein um forsetninguna *undir* orðasambandið *undir eins* og greinir sem atviksorð (adv.) (Jón Þorkelsson 1879–1885:543). Hann þýðir orðasambandið á dönsku ‘paa én Gang, til samme Tid’ og tekur dæmi úr prentaðri bók frá lokum 16. aldar: Þú kant ekki u[ndir] e[ins] að drekka kaleik dróttins og djöfulsins. Fleiri dæmi tínir höfundur til frá svipuðum tíma, einnig úr þýddum bókum. Enn fremur hefur hann í sömu orðsgrein orðasambandið *undir eins* og sem hann þýðir með orðunum ‘til samme Tid som, samtídig með’ og tilgreinir dæmi frá fyrra helmingi 17. aldar: Fúsi lögmaðr sigldi u[ndir] e[ins] og byskup Ögmundur (Jón Þorkelsson 1879–1885:543).

Nánari athugun á orðabókum, prentuðum textum og mæltu máli leiðir í ljós að í orðinu *undireins* felast þrjár merkingar: 1. ‘sammála’; 2. ‘sam tímis’; 3. ‘strax, þegar í stað’. Tvær fyrstu merkingarnar koma þegar fyrir í fornu máli og hin síðari þeirra tíðkast alla tíð síðan fram á okkar daga en er nú víkjandi ef svo má segja. Þriðja merkingin kemur ekki upp fyrr en í síðari alda máli og er næstum ráðandi nú.

1.1

Hér á eftir verður leitast við að gera grein fyrir ferli þessa orðs í íslensku, notkun þess og merkingu og vikið að uppruna þess. Efniviður þessarar athugunar er seðlasafn

²Reyndar kemur orðið ekki fyrir í könnun Ársæls Sigurðssonar (1940). Hugsanlega kynni það að leynast í textum Ársæls þar sem algengt var að rita orðið í tvennu lagi, *undir eins*, og bæði orðin koma fyrir í könnuninni hvort á sínum stað eftir tíðni. Hins vegar tekur Ársæll það fram að samtengingar og nokkur föst orðasambönd hafi verið talin sem ein orðmynd, sbr. *svo að*, *einu sinni*, *sums staðar* sem koma fram í orðalistunum á þennan hátt. Í könnun Baldurs Jónssonar (1978) kemur orðið fyrir, reyndar ritað í tveimur orðum, *undir eins*. Orðið kemur einnig fyrir í könnun Jörgens Pinds o. fl. (1991).

Orðabókar Háskólans, bæði safn hennar úr prentuðum ritum og mæltu máli. Einnig hefur verið stuðst við tiltækar prentaðar orðabækur. Þessi efniviður hrekkur þó ekki til. Enda þótt orðið *undireins* komi ekki fyrir í orðabókum yfir forn málið er það samt sem áður að finna í fornum textum, a. m. k. allt frá 15. öld. Veturliði Óskarsson hefur fundið það í nokkrum fornbréfum og tekur það upp í prófritgerð sína um tökuorð í íslenskum fornbréfum frá 15. öld. Hann nefnir þar hina miðlagþýsku fyrirmynd orðsins, *under e(i)nes*, *under eniges*, og veur jafnframt athygli á því að orðið hefur ekki verið tekið upp í forn málsorðabækur til þessa.³

Elstu dæmi um orðið koma fyrir í fornbréfum frá því upp úr miðri 15. öld. Þá þegar verður þess vart að það er notað í tveimur merkingum. Annars vegar merkir orðasambandið *undir eins* ‘sammála’ en hins vegar merkir það ‘samþímis’ eins og lesa má út úr eftirfarandi dæmum:

(1) ‘sammála’⁴

(i) vard biskup olaf vnder eins oc sumarlíde bonde vm kirkiureikning (DI V (1461 > 1510) 315.1)

(ii) ec hefe ordit under eins med þostein hakonarson um þær akiærur sem ec hafde til hans ath tala (DI VII (1492) 140.29)

(iii) greindur þorkell ... hefði haft alla skulld við greindann jon ok beiddi mig sia suo til ath þeir mætti vnnder eins verda vm þau ord sem huor hafði við annann talatt (DI VII (1499) 418.13)

(2) ‘samþímis’

(i) til sanninda hier vm settvm vær uort innsigle fyrir þetta samþyctarbrief vnder eins med adrgreindv domsbrefe (DI V (1475) 797.7–8)

(ii) ok þesj feinginn friheit er einn tacsetning vnder eins med skriptagong-unne (DI VI (1487) 592.10)

(iii) skipvm ver huerium profasti þeim sem þetta vort bref blifur hia med þat sitzta ad hann færi oss þat aptur ... j laugardal tueim nottvm fyrir peturs-messo oc pals vnder eins med fyrrnefndu manntali (DI VII (1497) 335.17)

Þessi dæmi sýna að orðið er komið fram í heimildum þegar á síðari hluta 15. aldar. Elsta dæmið, frá 1461, er reyndar í afriti frá 1510 en önnur dæmi eru úr frumbréfum, hið elsta frá 1475.

2

Orðið *undireins* kemur þegar fyrir í elstu prentbókum íslenskum. Þar er þá fyrst að geta Nýja testamentisins í þýðingu Odds Gottskálkssonar (1540). Þar kemur orðið fyrir á

³Veturliði hefur verið svo vinsamlegur að ljá mér þessi dæmi úr ritgerð sinni sem er óútgefin meistara-prófsritgerð við Hafnarháskóla (1992).

⁴Hér á undan var sagt að orðið *undireins* komi ekki fyrir í forn málsorðabókum. En rétt er að geta þess að orðið *eins* kemur fyrir í merkingunni ‘sammála’ í fornu máli: kváðu nauðsyn á vera, at þeir sættist ok væri allir eins [...], ok mundi fátt við þeim standa. (Fritzner 1886:311).

einum fjórum stöðum og eins og endranær ritað í tveimur hlutum, *undir eins*. Dæmin úr þýðingu Odds eru annars vegar úr guðspjöllunum og hins vegar úr formálum Lúthers:

(i) og margar adrar hueriar vnder eins med honum hofdu vpp farit til Hierusalem (Mark. 15,41 [OH])⁵

(ii) Huort þeir munu aller vnder eins / eda huer epter odrum vpprisa. (1 Þess. form. [OH])

Í orðasafns- og registursbálki bókar sinnar færir Jón Helgason (1929) þrjú dæmi um *undireins* og tilgreinir þýsku orðin ‘zu gleich’ (Jón Helgason 1929:384). Er það svo að skilja að Oddur hafi haft þau fyrir sér hjá Lúther (Jón Helgason 1929:207). Af þessu má ráða að orðið *undireins* hafi Oddi verið tiltækt sem þýðing á hinu þýska orðalagi *zu gleich*.⁶

Í ritum frá því á síðari hluta 16. aldar og fram á hina 17. kemur orðið *undireins* oft fyrir, einkum í þýddum ritum svo sem *Eintali sálarinnar* (1746 (frumútg. 1599)) og *Gerhards hugvekjum* (1634 (frumútg. 1630)).⁷

Í frumsömdum ritum eftir siðaskipti kemur orðið *undireins* t. d. fyrir í Biskupa-annálum Jóns Egilssonar frá 1605:

á hans dögum brann kirkjan í Skálholti af loptlegum eldi og undir eins Jóns kirkja í Látrum (Safn I 31 (JE) [OH])

Og enn fremur í Biskupasögum Jóns Halldórssonar frá 18. öld:

sigldi hann tvítugur til Kaupenhafnar háskóla, undir eins og Jón Arason frá Ögri og síra Björn Snæbjarnarson (JHBisk. I 225 [OH])

Fleiri 18. aldar dæmi mætti til nefna:

þeir eru djarfari og undir eins fínari í umgengni og viðmóti en sá niðurslegni danski almúgi (HFinns. Andv. LIX 18 [OH])

En undir eins og dýrin eydileggja, planta þau jafnframt optliga (LFR. X 208 [OH])

Frá 19. öld eru fjölmörg dæmi um þessa merkingu og notkun orðsins *undireins* og verða hér sýnd nokkur dæmi:

⁵Þau dæmi og tilvitnanir sem merkt eru OH á eftir skammstöfun heimildar eru tekin úr seðlasafni Orðabókar Háskólans.

⁶Jón Helgason (1929:179–80) nefnir þann möguleika að Oddur hafi getað farið eftir lágþýskri útgáfu við þýðingu Nýja testamentisins eða haft hana til hliðsjónar og tilgreinir stað sem bendir fastlega til að svo hafi verið. Þá vaknar sú spurning hvort á *undireins*-stöðunum í þýðingu Odds hafi verið orðalag í hinna hugsanlegu lágþýsku útgáfu sem verið hafi fyrirmynd orðsins *undireins*.

⁷*Eintal* er þýtt úr þýsku af Arngrími Jónssyni. Hugsanlegt er að frumtexti þessa rits hafi gefið tilefni til eða stuðlað að notkun orðsins en ekki hafa verið tók á að kanna það. *Gerhards hugvekjur* eru þýddar úr latínu.

eins heimskuligar, órímiligar og undir eins skaðligar meiningar (KG Bréf. 27 [OH])

lipur, léttur og undireins djarfur maður (Sókn. II 24 [OH])

Hann var fróðleiksmaður, en undir eins fullur með hjátrú og jafnframt duli (SkGSKv. 27 [OH])

Þeir eru bændur undir eins og þeir eru prestar (Skuld 1878, 18 [OH])

Frá 20. öld eru einnig dæmi sem sýna þessa notkun orðsins *undireins*:

binda varð skipin á þrjá vegu, en með því móti gátu 2 skip legið þar undir eins (ÁrbFlf. 1903, 40 [OH])

einsog að bera sér í munn nafn Sigurðar Breiðfjörðs undireins og alföðurinn (HKL Ljós. 60)

2.1

Merkingin ‘sam tímis’ í orðinu *undireins* er víkjandi eða að verða sjaldgæf í nútímamáli. Hennar er að vísu getið í orðabókum, eins og orðabók Blöndals og orðabók Menningar-
sjóðs, en verður annars lítt vart í venjulegu lesmáli. Hana er t. d. ekki að finna í textasafni Orðabókar Háskólans.⁸ Samt sem áður er þessi merking orðsins ekki með öllu útdauð í málinu. Í bréfi til Orðabókar Háskólans árið 1960 vakti skagfirskur heimildarmaður athygli á því að hann hefði veitt þessari notkun og merkingu orðsins *undireins* eftirtekt er hann dvaldist á Reyðarfirði en kvaðst ekki þekkja hana ella. Í athugasemd á sedli við heimild þessa tekur starfsmaður Orðabókarinnar fram að þessi notkun sé algeng á Suðurlandi. Í annarri athugasemd síðar segir sami starfsmaður að hann þekki þetta vel úr Mýrdal en sennilega sé farið að minnka um þessa notkun orðsins. Þessar athugasemdir urðu til þess að veturinn 1974–75 var vikið að þessu orði í þættinum „Íslenskt mál“ og forvitnast um það hjá heimildarmönnum og öðrum hlustendum hvort merkingarbrigðið ‘sam tímis’ þekktist í mæltu máli. Undirtektir við spurningu þessari voru mjög góðar og kom fram að margir heimildarmenn víða um land þekktu og notuðu jafnvel sjálfir orðið í þessari merkingu og nefndu ýmis dæmi til skýringar. Heimildir um þessa notkun orðsins bárust t. d. úr öllum sýslum á Suðurlandi, allt austan úr Vestur-Skaftafellssýslu og út í Ölfus. En ýmist var að heimildarmenn gerðu þá athugasemd að þetta hefði verið algennt áður (t. d. fram um 1930) eða þeir töldu þetta allalgennt enn. Af Vesturlandi bárust einnig dæmi, svo og af Vestfjörðum, allt vestan úr Dýrafirði og norður í Djúp. Af Norðurlandi bárust ekki dæmi fyrr en komið var norður í Skagafjörð og Eyjafjörð og höfðu heimildarmenn á þeim slóðum þetta einkum eftir eldra fólki. Ekki bárust dæmi úr Þingeyjarsýslum en úr Múlaþingi, allt norðan úr Vopnafirði, um Hérað og suður í Austur-Skaftafellssýslu suður í Suðursveit. Eins og áður sagði nefndu heimildarmenn ýmis dæmi um notkun orðsins, t. d. var algennt að þeir tilfærðu setningar eins og:

⁸Textasafnið er safn tölvutækra texta, heilla bóka eða bókarhluta, á ýmsum sviðum frá síðastliðnum hálfum öðrum áratug eða svo. Í safninu eru um 24 milljónir lesmálsorða.

Við vorum *undireins* í skóla (þ. e. ‘sam tímis’ eða ‘saman’)

Hún fermdist *undireins* og ég (þ. e. ‘við fermdumst saman’)

Ég kom þangað *undireins* og hann (þ. e. ‘á sama tíma, um leið’ (en ekki endilega samferða honum))

Enn fremur komust heimildarmenn eitthvað á þessa leið að orði í útskýringum sínum: Þegar eitthvað fleira en eitt gerðist samtímis, þá var sagt, að það gerðist *undireins*.

Eins og áður segir voru umsagnir heimildarmanna nokkuð mismunandi að því er varðaði hversu algengt þessi merking væri. Skaftfellskur heimildarmaður (í Mýrdal) taldi þetta algengt fram um 1930. Heimildarmaður í uppsveitum Árnessýslu sagðist þekkja orðið *undireins* mætavel í merkingunni ‘sam tímis’ og bætti við: Mér finnst það sé allalgengt hér. Aðrir könnuðust við þetta, enn öðrum kom þetta „ekki ókunnuglega fyrir“ eða „heyrist nú varla, nema þá hjá gömlu fólki“ o. s. frv.

Ljóst er af þessu að um miðjan 8. áratug síðustu aldar er merkingin ‘sam tímis’ í orðinu *undireins* vel kunn víða um land enda þótt hún virðist á undanhaldi. Heimildarmennirnir að þessum fróðleik voru næstum allir fæddir eftir aldamót, flestir á árunum 1907–23 og hafa því verið komnir um fimmtugt hinir yngstu og vel fram á sjötugsaldur hinir elstu. Ekki hefur verið gerð nein könnun á notkun og merkingu orðsins *undireins* á allra síðustu árum svo að kunnugt sé. Ef ummæli heimildarmanna hér að framan eru einhver vitnisburður um gengi orðsins í mæltu máli má ætla að það sé orðið sjaldheyrtnú í framangreindri merkingu.

3

Algengasta merking orðsins *undireins* í ræðu og riti í nútímamáli er ‘þegar í stað, strax’.⁹ Þessi merking kemur ekki fram fyrr en á síðari tímum en hlýtur að hafa æxlast út af ‘sam tímis’-merkingunni. En sú spurning vaknar hvenær hennar fer að gæta. Hér eru ekki tók á að tímasetja það nákvæmlega og liggja til þess ýmsar ástæður. Söfn Orðabókarinnar sýna helst ‘sam tímis’-merkinguna og liggur það í eðli orðtökunnar þar sem orðtökumaðurinn er einkum á höttunum eftir því sem gamalt er, sjaldgæft, sérkennilegt eða frábrugðið því sem tíðast er í hans eigin máli og samtíðar hans. Af þeim sökum er oft hætt við því að það, sem er algengt, sjálfsagt og hversdagslegt, verði út undan og eins konar slagsíða komi á dæmasafnið, þar verði gnótt dæma um hið eldra og sjaldgæfara en færra um dæmi hins algenga og erfitt að tímasetja hvenær breytingar á notkun og merkingu verða. Dæmin sýna að þetta er oft raunin. Því verður að fara í eftirleit, ef svo má að orði komast, til að finna elstu dæmi um orðið í nýrri merkingu en það kostar nýjan orðtökulestur og slíkt hefur ekki verið unnt nema að litlu leyti enn sem komið er. Hér verður þó reynt að tilfæra nokkur dæmi sem bráðafangs fundust við lauslegan leitarlestur og athugun orðabóka.

Orðið *undireins* er tilgreint í merkingunum ‘strax, þegar í stað; samtímis’ í orðabók Menningarsjóðs, *Íslenskri orðabók* handa skólum og almenningi (Árni Böðvarsson

⁹Við leit í textasafninu fundust á annað hundrað dæmi og eftir textasambhenginu að ráða er merkingin ‘strax, þegar í stað’ einatt á ferðinni.

1963; 1983). Í báðum útgáfum er það á tveimur stöðum, annars vegar ritað í tveimur orðum, *undir eins*, hins vegar í einu orði, *undireins*. Sömu sögu er að segja um *Íslensk-danska orðabók* Sigfúsar Blöndals (1920–1924). Þar er orðið ritað á tvo vegu eins og í orðabók Menningarsjóðs en skýrt undir rithættinum *undir eins*: straks, lige straks; (*á sama tíma*) paa een Gang, til samme Tid; *u. eins og*, til samme Tid som, samtíðig med; saasart (som). Í *Nýrri danskri orðabók* eftir Jónas Jónasson (1896) er orðið *straks* þýtt m. a. með orðalaginu: ‘þegar í stað, undir eins, óðara, að vörmu spori, ...’ og virðist orðaval hans í þýðingunni hvíla á þýðingu Konráðs Gíslasonar í *Danskri orðabók* (1851): ‘undir eins, óðara, þegar, í stað; að vörmu spori: ...’.

Á 19. öld má sjá að orðið *undireins* er notað jöfnum höndum í báðum merkingunum, jafnvel í riti sama manns. Dæmi um þetta er t. d. að finna í dagbókum Gísla Brynjúlfssonar (1957) frá árinu 1848, svo og í skáldsögum Jóns Thoroddsens:¹⁰

Því þeir [þ. e. Danir] eru ei góðlyndir, glaðlyndir og gáfaðir undireins (44)

Auðséð er undireins á þessari litlu sögu, að höfundurinn er enskur maður (45)

Æ, farðu ekki frá mér undir eins, Gunna mín (PS, 11[OH])

sunnudaginn var lýst á tveimur kirkjum undir eins (PS, 71[OH])

Í orðabók Björns Halldórssonar (1814/1992) er orðið *undir eins* þýtt með ‘*simul*, tillige, med det samme’. Latneska orðið *simul* getur bæði þýtt ‘þegar í stað’ og ‘í senn’ svo að hér geta báðar merkingarnar verið á ferðinni. Jón Árnason biskup hefur þekkt þær báðar því að í Kleifsa sínum (1738/1994) notar hann orðið *undireins* í þýðingum á orðunum *simul* (*simul ac/vel*), *insimul* og *una*. Jón Ólafsson úr Grunnavík hefur einnig þekkt báðar merkingarnar. Hann skýrir orðasambandið *undir eins* í orðabók sinni með orðunum ‘*simulac*, vel eodem tempore. adv. temporis. ut: eigi verður undir eins átt og úti látið’ (stafsetning samræmd).

Ljóst er að merkingin ‘strax, þegar í stað’ í orðinu *undireins* hefur verið lengi þekkt og lifað samtímis hinn gömlu fram á okkar daga. En ekki verður að svo stöddu fullyrt framfar en hér hefur verið reynt að greina hvenær hún kemur fyrst til sögunnar. En af dæmum hér á undan er ljóst að hún er vel kunn á 18. öld og er fram komin í bókum fyrir miðja öldina. Jón úr Grunnavík var fæddur árið 1705 og vann að orðabók sinni frá því fyrir miðja öldina. Jón Árnason biskup fæddist árið 1665 og gaf út Kleifsa árið 1738. Vísast er nýmerkingin ‘þegar í stað, strax’ allmiklu eldri en þetta en hennar verður ekki vart í Nýja testamentisþýðingu Odds Gottskálkssonar. Jón Þorkelsson, sem fyrstur hóf *undireins* til vegs í orðabókum, getur hennar ekki. Við verðum að skiljast við þetta mál að svo stöddu og teljum að hin nýja merking hafi komið upp einhvern tíma á bilinu frá því um 1600 og fram í byrjun 18. aldar.

¹⁰Við lauslega athugun á *undireins*-dæmum í skáldsögum Jóns Thoroddsens sýnist ‘strax’-merkingin vera algengari en ‘samtímis’-merkingin.

4

Hér að framan var þess getið að orðið *undireins* muni vera tökuorð, innlend myndun þess lægi ekki í augum uppi, forsetningin *undir* stýrði ekki eignarfalli og um liðfella orðskipan væri ekki að ræða. Í áðurnefndri ritgerð sinni bendir Veturliði Óskarsson á hina miðlágþýsku fyrirmynd. Í miðlágþýskri orðabók (Lübben 1965:430) undir fletti-orðinu *under* segir m. a.: ... u[nder] ênes, êniges, ein, *ununterbrochen*, *hinter einander*, *in einer Reihe*. Í þessari orðabók er ‘samtímis’-merkingarinnar ekki getið en auðvelt er að sjá að það sem kemur ‘í röð, hvert á eftir öðru, óslitið’ verði ‘samtímis’. Enn fremur má geta þess að orðasambandið *under et* kemur fyrir í eldri dönsku í merkingunni ‘sammenhängende, uafbrudt (Kalkar 4, 1902–1907:652) og er þar vísað til *under enes* í miðlágþýsku.

5 Útúrdúr um stafsetningu

Hér á undan hefur komið fram að ríkjandi ritháttur orðsins *undireins* hefur lengst af verið *undir eins*, þ. e. orðið, eða öllu heldur orðasambandið, er ritað í tvennu lagi eins og algengt er um smáorð og smáorðasambönd. Þessi ritháttur er ráðandi í elstu heimildum og helst á öllum öldum fram á okkar daga. Hann er einhafður í orðabókum þar til orðabók Blöndals kemur út en þar er reyndar vísað úr rithættinum *undireins* í *undir eins* og orðið skýrt þar. Í orðabók Menningarsjóðs frá 1963 er öfugt farið að en í útgáfunni frá 1983 er skýringu að finna á báðum stöðum. Í *Réttitunarorðabók* handa grunnskólum undir ritstjórn Baldurs Jónssonar (1989) er einungis að finna ritháttinn *undireins* og sömu sögu er að segja um *Stafsetningarorðabók* með skýringum eftir Halldór Halldórsson (1994).

Rithátturinn *undir eins* er í samræmi við þá meginreglu sem enn ríkir í sambandi við rithátt smáorða og orðasambanda. Þau eru rituð samkvæmt uppruna, þ. e. hvert einstakt orð sér í lagi. Þar sem reglur leyfa að slegið sé saman í eitt orð má segja að um undantekningu sé að ræða. Hugmyndin sem hér býr að baki er væntanlega sú að smáorð myndi ekki samsett orð í venjulegum skilningi þó að þau séu setningarfræðilega ein heild. Hins vegar er nokkur tilhneiging til að slá ýmsu af þessu saman í riti enda stuðlar framburður oft að slíku auk setningarfræðilegrar tilfinningar. En framburður orðsins *undireins* er oft eins og um tvö orð væri að ræða, /undir'eins/.¹¹ Hér er því komið á framfæri hvort ekki sé í samræmi við meginreglur í stafsetningu að rithátturinn *undir eins* væri aðal-ritháttur en hins vegar væri rithátturinn *undireins* leyfður vegna þess að hann er orðinn svo algengur í ritmáli.

6 Heimildaskrá

Árni Böðvarsson. 1963. *Íslensk orðabók handa skólum og almennungi*. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.

¹¹Stundum er jafnvel eins og r-ið fylgi seinni hlutanum, /undi'reins/, og fer þá að vandast um ritháttinn!

- Árni Böðvarsson. 1983. *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. Önnur útgáfa, aukin og bætt. Bókaútgáfa Menningar sjóðs, Reykjavík.
- Ársæll Sigurðsson. 1938. Um rannsókn á tíðni orða. *Menntamál* 11:96–102.
- Ársæll Sigurðsson. 1940. Algengustu orðmyndir málsins og stafsetningarkennslan. *Menntamál* 13:8–42.
- Baldur Jónsson. 1978. *Orðstöðulykill að Hreiðrinu*. Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Baldur Jónsson. 1989. *Réttitunarorðabók handa grunnskólum*. [Rit Íslenskrar málnefndar 4]. Námsgagnastofnun og Íslensk málnefnd, Reykjavík.
- Björn Halldórsson. 1814/1992. *Orðabók. Íslensk-latnesk-dönsk ...*. Fyrst gefin út árið 1814 Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. [Orðfræðirit fyrir alda II]. Orðabók Háskólans, [Reykjavík].
- DI: *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn ...*. Gefið út af Hinu íslenska bókmentafélagi 1857–. S. L. Möller og Félagsprentsmiðja[n], Kaupmannahöfn og Reykjavík. [V. 1899–1902. VI. 1900. VII. 1903.]
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1987. Enda. *Nordic Journal of Linguistics* 10:91–108
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1992. Nema. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 14:35–61.
- Johan Fritzner. 1886. *Ordbog over det gamle norske sprog ...*. Første Bind. A–Hj. Den norske Forlagsforening, Kristiania.
- Gísli Brynjúlfsson. 1957. *Dagbók í Höfn*. Heimskringla, Reykjavík.
- Halldór Halldórsson. 1994. *Stafsetningarorðabók með skýringum*. Fjórða útgáfa aukin og endurskoðuð. Almenna bókafélagið, [Reykjavík].
- Halldór Laxness. 1965. *Heimsljós I. 7*. útgáfa. Vaka-Helgafell hf, Reykjavík.
- Höskuldur Þráinsson. 1980. Tilvísunarfornöfn? *Íslenskt mál og almenn málfræði*. 2. Árgangur. Íslenska málfræðifélagið, Reykjavík.
- Jakob Benediktsson. 1964. Þættir úr sögu íslensks orðaforða. *Þættir um íslenzkt mál* eftir nokkra íslenska málfræðinga. Ritstjórnannaðist Halldór Halldórsson. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Jón Árnason. 1738/1994. *Nucleus latinatis. ...*. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sá um útgáfuna. [Orðfræðirit fyrir alda III]. Orðabók Háskólans, [Reykjavík].
- Jón Helgason. 1929. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Gefið út af Hinu íslenska fræðafjelagi í Kaupmannahöfn. [Safn Fræðafjélagsins VII. Bindi]. Prentað hjá S. L. Möller, Kaupmannahöfn. [Endurprentun eftir frumútgáfunni sem Rit um íslenska málfræði 4. Málvísindastofnun Háskóla Íslands 1999].
- Jón Hilmar Jónsson. 2000. Bráðum. *Orðhagi*. Afmæliskevðja til Jóns Aðalsteins Jónssonar 12. október 2000. Reykjavík.
- Jón Thorkelsson. 1879–1885. *Supplement til islandske Ordbøger*, anden Samling. Ísafold's Bogtrykkeri, Reykjavík.
- Jónas Jónasson. 1896. *Ný dönsk orðabók með íslenzkum þýðingum*. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Jörgen Pind (ritstj.), Friðrik Magnússon, Stefán Briem. 1991. *Íslensk orðtíðnibók*. Orðabók Háskólans, [Reykjavík].
- Kalkar, Otto. 1902–1907. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300–1700)*. Fjerde Bind. H. H. Thieles Bogtrykkeri, København.

- Konráð Gíslason. 1851. *Dönsk orðabók með íslenskum þýðingum*. Prentað hjá Bianco Luno, hirðprentara, Kaupmannahöfn.
- Lübben, August. 1965. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Nach dem Tode des Verfassers vollendet von Christoph Walther. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. [Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Norden und Leipzig 1888].
OH: *Seðlasöfn Orðabókar Háskólans*.
- Ólafur Jóhann Sigurðsson. 1972. *Hreiðrið*. Varnarskjal. Heimskringla, Reykjavík.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Aðal-samverkamenn: Björg Þorláksdóttir Blöndal, Jón Ófeigsson, Holger Wiehe. Reykjavík.
- Sørensen, Preben Meulengracht. 1977. *Alveg. Opuscula Septentrionalia: Festskrift til Ole Widding 10. 10. 1977*. [Bibliotheca Arnamagnæana ... Vol. XXV ... Opuscula. Vol. II]. C. A. Reitzels Boghandel A/S, Hafniæ.
- Veturliði Óskarsson. 1992. *Låneord i islandske diplomer fra det 15. århundrede*. Magisterafhandling, Magisterkonferens i Nordisk Filologi, Københavns Universitet. [Óútgefin].

Jóhannes Bjarni Sigtryggsson & Christopher Sanders

The Copenhagen Old Norse Word-list¹

1 Introduction

A list of headwords that will be treated in the dictionary of Old Icelandic and Old Norwegian prose — currently being published by the Arnamagnæan Commission in Copenhagen — has now been produced.² The article describes the background, production, and expected benefits to be derived from this list (subsequently referred to as “the word-list”).

2 Background

The Arnamagnæan Commission’s *Ordbog over det norrøne prosasprog // A Dictionary of Old Norse Prose* (subsequently ONP) has, as many readers of this journal will be aware, an extensive past history.³ It was conceived before the use of computers in linguistics and lexicography was a commonplace, but has, since the middle of the 1980s, made extensive use of computer technology. One of the features that its early planners had not taken into consideration was the need for a comprehensive list of the headwords that the dictionary should contain in its published form. A list of this type, given that it should also specify word class and the number of citation slips (the number of tokens) that represent each headword, had gradually become essential to the planning of the production of a twelve-volume work. Words of different classes have varying

¹The authors are, respectively, the editor of the word-list and, as one of the six current editors of the dictionary, the project supervisor.

²The underlying corpus of the dictionary is the prose works of Icelandic up to ca. 1540 and Norwegian prose up to ca. 1370.

³Since the appearance of the *Prøvehæfte // Prospectus* in 1983, the following two volumes have been published: *Registre // Indices* (1989) and *ONP 1: a-bam* (1995) (for the explanatory booklet that accompanies *ONP 1: a-bam*, see footnote 5 below); for recent general descriptions of ONP see Rode (1991:67–71) and Sanders (1997:81–88).

inherent tendencies with regard to how long they take to edit and how much space they occupy on the printed page. Verbs and prepositions/adverbs notoriously take longer and are harder to reduce to comprehensible and useful dictionary articles than a great many nouns. Both nouns and verbs that are represented by very few tokens, can, however, be exceptionally time-consuming in terms of arriving at a semantic description, simply because there are “too few” citations — insufficient empirical material — on which to base an immediately convincing definition or explanation. Factors of this type need to be taken into consideration when planning the future production of the dictionary, year by year and volume by volume. The dictionary is regrettably produced in alphabetical order, so it was also evident that a list of this type would be a useful tool in enabling editors to relate words that are semantically or in other ways connected to one another, even though they are widely separated in terms of their position in the alphabet; most specifically cross-references could be incorporated in the dictionary in a reasonably consistent manner.

A further benefit is the advantages that the list could provide for anybody engaged in research on early Nordic languages and culture (see §8 below).

Because of a strict production schedule it was evident that the regular dictionary staff did not have the time available to produce a word-list of the type described above. The Arnamagnæan Commission applied to Lýðveldissjóður in Reykjavík for additional funds and in 1998 received a generous grant which provided the stimulus for work to be started. Further grants were made in 1999 and at the beginning of the year 2000, such that all the costs involved were generously met by Lýðveldissjóður. The project description entailed a full year’s work for a person well-qualified in Old Icelandic and 0.85 man-years of work for a secretarial assistant. Jóhannes Bjarni Sigtryggsson was appointed from amongst a number of applicants for the post as the scholar responsible for the project and he commenced work in Copenhagen on September 15th 1998; Alex Speed Kjeldsen was employed as the principal student assistant and other assistants were subsequently brought into the project on the secretarial level.

3 The word-list and ONP’s computer system

When the project started, all of the letter *a* and almost all of the letter *b* had been edited in final form, so for them no new word-list was needed. To understand further how the word-list was produced it is necessary to have some insight into the way in which the dictionary’s database system operates. It is also necessary to appreciate that only a small percentage of the dictionary’s total collection of citations has been keyed in, this process having only got as far as the word *en*. All of the dictionary’s materials are in reality independent, but structurally correlated, database files.⁴ The database system incorporates a program that can, at any stage of the editorial process, produce printouts for assessment and proofreading. When an operator instructs the database to produce the edited copy for a given sequence of words, the database first consults its

⁴Cf. Degnbol et. al. (1992:385–389).

word-file to extract the headwords that have been selected for editing and publication. This consultation of the word-file is the very start of the process, and, in order to avoid duplication of data, this word-file has been transmuted into the word-list that is being described here. The word-file also contains all of the information that generates the section at the end of a standard dictionary entry introduced by the abbreviation *Gloss.* for “glossaries”,⁵ but the preparation of that material is not part of the present project.

4 How the word-list was produced

ONP’s raw material is the handwritten slips that have amassed over the years. These contain the citations on which the grammatical (syntactic) and semantic analysis is based, and each has in its top right-hand corner the headword that was deemed appropriate for each token at the time that it was excerpted. Until now, no detailed count had been made of these slips, only approximate estimates of their quantity. There was an additional complication in that in the course of time two collections had developed: one that represented the corpus as it was at the beginning of the sixties (‘gammel samling’ // old collection), and another containing the slips that had subsequently accrued (‘ny samling’ // new collection). These two collections had to be combined before compilation of the word-list could start, and this was the first work-phase (a). Secondly (b), a primitive list of words was prepared on the basis of ONP’s existing database file of compound words and the dictionary *Norrøn ordbok* (1975) (subsequently NO); thirdly (c), this initial list was compared with ONP’s collection of dictionary slips. This final phase was the cornerstone of the project, since it was here that significant additions were made and earlier inaccuracies put to rights.

- a) In the process of combining the old and new dictionary collections, improvements were made to the physical organisation of the slips. With the help of differently coloured dividers, inserted between the filecards, it is now possible to quickly identify different types of slips and different types of vocabulary. This is invaluable for those who subsequently key in the slips and for dictionary editors and visiting researchers who need to consult not only the computer files but also the physical archives. It also greatly facilitated the third phase (c) of producing the word-list, where quick identification of the nature of the material that was to be compared with the inventory of words in NO was an important factor.
- b) Before the word-list in its present form was conceived, ONP had already prepared a database file of the compound words that had been registered in the course of excerpting. All the compounds in this file were copied to form the germ of the new word-list. The vocabulary of the dictionary NO was selected as the primary supplement to the embryonic word-list, so its inventory of headwords was additionally keyed in by the secretarial assistant.⁶ NO was chosen because it contains

⁵See pp. 46–47 in Nøgle // *Key* (1995), the explanatory booklet distributed with *ONP 1 : a-bam*.

⁶The NO vocabulary for the letters *d-h* had been keyed in before the start of the project.

a reasonable representation of the contents of nineteenth-century scholarly dictionaries (Cleasby/Vigfusson and Fritzner) while incorporating the new material introduced in the supplementary volume to one of them (Hødnebo 1972).

- c) The list thus arrived at, consisting of the compound words in ONP's archives and the vocabulary of NO, could now be augmented by the total vocabulary of ONP itself through comparison with the dictionary slips. This was the task of Jóhannes. Under considerable pressure of time hasty assessments had to be made. Apart from the appreciable number of additions to the word-list in the form of lexical items that had not been previously registered, it was necessary to check: i) that the tokens were correctly lemmatized (organised under the correct headword); ii) that the headwords were spelt in accordance with ONP's standard normalisation (see §6 below); iii) that the grammatical details were an accurate representation of the usages recorded on the slips (wordclass and gender). Furthermore a considerable number of selections had to be made. This is not the place to give a full presentation of the limits governing ONP's corpus, but a short explanation is appropriate (see §5 below).⁷ During the process a number of what had been registered as single words were divided up into two or more headwords, and some items that had previously been separate were combined into one (see §5 below). Consultations sometimes had to be carried out with the regular editorial staff, and when everything was in place the number of handwritten slips designated as representatives of each headword was counted by the secretarial assistants, and this information recorded in the database file (for the statistical results, see §7 below).

5 Corpus considerations

ONP does not treat place-names or personal names (except cognomina/nicknames). Poetic vocabulary and unassimilated foreign words (as distinct from assimilated, or partly-assimilated, loanwords) are registered in the printed volumes but without analysis or explanation. These delimitings of what areas of vocabulary ONP is to cover have been the subject of much consideration throughout the history of the project and were finally crystallized when the index volume, *Registre // Indices*, was produced in 1989. Factors of time and money were significant, but important too was an awareness that ONP's excerpting in some of these debated areas was insufficient. Quite a number of slips have been written in the course of time containing onomastic material and foreign words, yet the excerpting was too irregular and inconsistent for a scholarly analysis. From the point of view of planning it is, however, necessary to know how many slips of this type there are in the ONP archives. Consequently there is a detailed system in ONP's database procedure for tagging the various types of deselected or "marginal" material. This had to be executed in full detail during the third phase (c) of the preparation of the word-list.

⁷See also *Nøgle // Key*, p. 30.

6 Caution!

The word-list from the letter *c* (of which there are a small number of representatives — all of foreign origin) to the end of the alphabet was completed in the allotted time. In order to achieve this it was necessary to accept a considerable degree of discrepancy between the word-list on the one hand and the finally edited dictionary on the other. The level of differentiation is not the same. In the dictionary itself there are so-called alternative forms printed in bold type alongside the main form of the headword.⁸ A decision on whether or not to incorporate an alternative form in an article is the result of detailed editorial assessment which could not be undertaken while producing the word-list. The number of cross-references to be contained in the word-list was also deliberately kept to a minimum, again awaiting the editorial process, so a number of forms or spellings that are potential alternative forms are not immediately searchable in the word-list, but are “concealed” under a rubricized main form. A similarly hard-handed treatment was necessary when dealing with compound words that contain productive final elements (for example, since the form *morginn* was selected as the headword for that particular entry, all compound words that have ‘morning’ as their final element are registered under the spelling *-morginn*, even though spellings in *-morgunn*, *-myrginn*, *-merginn*, and *-murginn* are recorded on the slips; similarly all compounds that end with the element ‘sea’ are registered as *-sjór*, despite various occurrences in *-sjár* and *-særr*). Some of these necessary crudities will be eliminated when the words are subsequently edited for publication. In order to avoid unnecessary disappointments during a search, future consultors of the word-list will do well to familiarize themselves with ONP’s guidelines on normalisation, which will soon be made available on the dictionary’s homepage.⁹ It is also useful to acquaint oneself with ONP’s practice with regard to cardinal forms; thus, for example, adverbs which manifest themselves as declined forms of an adjective are registered and cited as integrated elements in the article for the relevant adjective (*bráðan*, *bráðum* and *brátt* under *bráðr*, etc.).

7 Statistical results for the entire alphabet

- a) number of handwritten dictionary slips: 726.092
- b) to this must be added ca. 6% to accommodate entries containing marginal material for which there are no handwritten slips (containing for example onomastic, poetic, and foreign vocabulary):
 - ca. 43.500
 - ca. 770.000
- c) to this must be added ca. 17% increase due to supplementary excerpting:¹⁰

Result: *approximate total number of tokens* ca. 900.000

⁸See *Nøgle // Key*, pp. 31–32.

⁹www.onp.hum.ku.dk

¹⁰During the production of *ONP 1 : a-bam* it was established that it was necessary to extract supplementary citations from previously published dictionaries and glossaries.

8 The future

Although the initial impulse to make the word-list was administrative, the benefits to future word studies both within the dictionary and in a wider scholarly circle should be considerable. It will, to take random examples, be possible to search for all the nouns that end in *-hvalr* (should one be interested in whales, see fig. 1) or all the nouns that end in *-leikr* or *-leiki* (should one wish to continue the research highlighted by the Norwegian scholar Alfred Jakobsen (1970), concerning, amongst other things, the distribution of these two suffixes; cf. also Walter 1972). The ability to conduct this type of search will, amongst innumerable other benefits, make up for the previous lack of a word-list with reverse alphabetisation for Old Norse.¹¹

ONP' s word-list

[About the word-list](#)

[Instructions for searching](#)

[Dansk version](#)

Search string: Exact spelling:
 Search mode: Word-type:
 Word class: Gramm. specif.:

Search string: hval Spelling: exact
 Search mode: component Word-type: headword
 Word class: sb. Gramm. specif.: unspecified

Items found: 123

almenningshvalr *sb. m.*

Citation slips: 1

andhvalr *sb. m.*

Citation slips: 2

Fig. 1. An example of the net interface to ONP's word-list: the inquirer has asked for information about all the noun (sb.) headwords that include the element hval; this allows for all items ending in -hvalr (including of course hvalr itself) and all compounds containing (-)hval- or (-)hvals- or (-)hvala-. "Exact spelling" (top right option) was requested to eliminate forms in hvál(l).

The result is 123 items; at the bottom of the screen there is the beginning of the alphabetical list of items that each search generates.

¹¹An extremely useful list of this type, *Orðmyndir í stafrófsröð eftir niðurlagi*, for Modern Icelandic is to be found in *Íslensk orðtíðnibók* 1991:628–1066.

At the time of writing, the dictionary's entire database system is being converted from a DOS platform to a custom-designed Windows-based application of the editors' own making. The software that is necessary to provide internet access to ONP material has been installed, and there will be open access to the word-list on the world wide web (www.onp.hum.ku.dk) after the Easter recess, 2001.

How long it will take before a click on a headword can also provide a remote user with the underlying citations in the manner now practised by Orðabók Háskólans — that is a more difficult conundrum.

9 Sources

- Degnbol, Helle, Guðrún Ása Grímsdóttir, Bent Chr. Jacobsen, Jette Knudsen, Eva Rode & Christopher Sanders. 1992. En ordbog er en database in Ruth Vatvedt Fjeld ed., *Nordiske studier i leksikografi: Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden 28–31 mai 1991*, Skrifter utgitt av nordisk forening for leksikografi, skrift nr. 1, pp. 385–389. Oslo.
- Hødnebo, Finn (ed.). 1972. *Rettelser og Tillæg = Johan Fritznér: Ordbog over Det gamle norske Sprog* 4. Oslo, Bergen, Tromsø.
- Íslensk orðtíðnibók. 1991. Orðabók Háskólans. Reykjavík.
- Jakobsen, Alfred. 1970. Avledning på *-leik* i nordisk, særlig norsk. *Maal og Minne*, pp. 104–124.
- Norrøn ordbok*. 1975. Leiv Heggstad, Finn Hødnebo, and Erik Simensen (ed.). Oslo.
- Nøgle // Key = *Ordbog over det norrøne prosasprog. ONP 1: Nøgle // Key*. 1995. Den arnamagnæanske kommission. København.
- Ordbog over det norrøne prosasprog. ONP 1: Nøgle // Key*. 1995. Den arnamagnæanske kommission. København.
- ONP 1: a-bam = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. 1995. Helle Degnbol, Bent Chr. Jacobsen, Eva Rode, Christopher Sanders & Þorbjörg Helgadóttir (eds.). Den arnamagnæanske kommission. København.
- Prøvehæfte // Prospectus = *Ordbog over det norrøne prosasprog. // A Dictionary of Old Norse Prose. Prøvehæfte // Prospectus*. 1983. Den arnamagnæanske kommission. København.
- Registre // Indices = *Ordbog over det norrøne prosasprog. // A Dictionary of Old Norse Prose. Registre // Indices*. 1989. Den arnamagnæanske kommission. København.
- Rode, Eva. 1991. Ordbog over det norrøne prosasprog. *Lexiconord: Leksikografi i Norden*, Nordisk Språksekretariat rapport 14, pp. 67–71. Oslo.
- Sanders, Christopher. 1997. *Ordbog over det Norrøne Prosasprog* (A Dictionary of Old Norse Prose) in K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt, W.J.J. Pijnenburg & T.H. Schoonheim, eds, *Dictionaries of Medieval Germanic Languages: A Survey of Current Lexicographical Projects*, International Medieval Research 2, pp. 81–88. Turnhout.
- Walter, Ernst. 1972. Adjektivabstrakta auf *-leikr* (*leiki*) in lateinisch-altwestnordischen Übersetzungstexten. *Medieval Scandinavia* 5, pp. 34–41.

Jón Hilmar Jónsson

Staða orðasambanda í orðabókarlýsingu

1 Orðasambönd sem einingar og viðfangsefni í orðabókum

Orðasambönd af ýmsu tagi eru mikilvægar einingar í flestum almennum orðabókum. Hlutverk þeirra í orðabókartextanum er oft í því fólgið að vitna um notkunareinkenni orðsins sem verið er að lýsa, gjarna til glöggvunar á umsögn um merkingu þess eða tiltekið merkingarafbrigði. En orðasambönd geta einnig verið tilgreind sem sjálfstæðar einingar, óháð merkingarlegri flokkun og greiningu. Hér ræður mestu hvers eðlis orðasambandið er, sjálfstæði þess er að öðru jöfnu meira því fastmótaðra sem það er og því sjálfstæðari merkingu sem það hefur gagnvart orðunum sem það er myndað úr. Önnur hlið málsins er sú að fastmótud og sjálfstæð orðasambönd hafa meira og skýrara uppflettigildi en þau sem lausari eru í sér, og notendur geta fremur vænst þess að finna þau í orðabókartextanum. Á hinn bóginn getur verið óljósara hvar slíkum orðasamböndum er fyrir komið, bæði gagnvart flettiorðaskipan orðabókarinnar og innan þeirrar efnisskipunar sem höfð er á lýsingu viðkomandi flettiorðs. Það hefur því löngum verið vandkvæðum bundið að ganga að tilteknum orðasamböndum vísam í almennri orðabókarlýsingu og að sama skapi reynt torvelt að fá yfirsýn um notkun og stöðu einstakra orða í slíkum samböndum. Þessi vandi snýr einnig að þeim sem skipar efni orðabókarinnar og semur orðabókartextann og veldur því að hlutur orðasambanda verður víðast óskýrari og rýrari en vera ætti og margir notendur vildu. Af þessum sökum hafa verið samdar orðabækur um orðasambönd sérstaklega, þar sem þeim eru gerð rækilegri skil en kostur er á í almennri orðabókarlýsingu (sjá m.a. Cowie 1998: 15–18, 209–228).

Um þetta efni verður nánar fjallað í þeirri grein sem hér fer á eftir. Fyrst verður vikið að tengslum orðasambanda og notkunardæma en síðan gerð grein fyrir formi og framsetningu orðasambanda í orðabókum. Þá verður fjallað um stöðu orðasambanda í orðbundinni orðabókarlýsingu, bæði gagnvart skipan flettiorða og innri skipan orðlýsingarinnar. Þar er annars vegar um að ræða almenna merkingarmiðaða lýsingu, þar sem merking og merkingarfjölbreytni orðsins er í fyrirrúmi, hins vegar orðtengslamiðaða

lýsingu, þar sem setningarlegt umhverfi orðsins og notkun þess í orðasamböndum er meginviðfangsefnið.

Loks verður hugað að stöðu orðasambanda gagnvart hugtakabundinni orðabókarlýsingu, þar sem merkingin er hinn sameinandi þáttur hvernar flettu en ekki flettiorðið í sínum ytri búningi, og gerð grein fyrir því að hvaða leyti hún er ólík því sem gildir um orðbundna lýsingu. Fjallað verður um val og framsetningu orðasambanda í orðabók af því tagi og um innbyrðis skipan orðasambandanna, bæði innan orðabókartextans og sem uppfletteininga utan textans.

Samanburður orðbundinnar og hugtakabundinnar lýsingar miðast einkum við einkenni tveggja orðabókarverka sem höfundur hefur fengist við. Annað þeirra, og fulltrúi fyrrnefndu gerðarinnar, er *Orðastaður* (1994). Hitt verkið er orðabók um orðasambönd í hugtakasamhengi, sem höfundur vinnur nú að og líta má á sem óbeint framhald á þeirri lýsingu sem birt er í *Orðastað*.

1.1 Orðasambönd og notkunardæmi

Mörkin á milli orðasambanda og notkunardæma eru ekki fullkomlega skýr og í íslenskum orðabókum hafa þessir tveir efnisþættir blandast mjög saman (sjá m.a. Jón Hilmar Jónsson 1995 og 1998). Meginmunurinn er í því fölginn að notkunardæmi eiga að birta eins konar svipmyndir af notkun orðanna við raunverulegar eða hugsaðar aðstæður, orðasambönd eru hins vegar setningarlegar einingar tveggja eða fleiri orða sem eiga oft og reglulega samleið. Notkunardæmi eru oftast en ekki heil setning eða enn stærri setningarleg heild, orðasambönd eru oftast nær aðeins setningarhluti. Notkunardæmi hafa iðulega í sér fölgnað margþættar upplýsingar, svo sem um málfræðileg einkenni, merkingarblæ, afstöðu til þess sem um er rætt o.s.frv., jafnvel umfram það sem beinlínis er verið að draga fram sem einkenni orðsins. Þetta á sérstaklega við þegar dæmi eru sótt í orðrétttri mynd til tilgreindra heimilda. Orðasambönd eru ekki eins lausbeisluð að þessu leyti og framsetning þeirra lýtur í ríkari mæli mati og markmiðum þess sem semur orðabókartextann. En upplýsingagildi þeirra getur líka verið margþætt og þegar þeim er ætlað að komast sem næst því að endurspegla eiginlega málnotkun getur verið matsatriði hvort um er að ræða orðasamband eða notkunardæmi í knöppu formi.

1.2 Form og framsetning orðasambanda

Ekki liggur alltaf í augum uppi hvernig best fer á að setja orðasambönd fram. Fyrst er að nefna að mörg orðasambönd eru að einhverju leyti óstöðug að formi, þannig að tilteknir liðir eru ýmist breytilegir eða valfrjálsir. Í annan stað getur verið erfitt að afmarka orðasambönd sem eru samofin stærri heild. Í þriðja lagi er álitamál hversu miklar og skýrar upplýsingar skuli felast í orðasamböndunum sjálfum um setningarleg og merkingarleg einkenni þeirra og stöðu þeirra í víðara textasamhengi. Þar kemur m.a. til álita hvort orðasambönd skuli eftir föngum sett fram í óvirku formi, þ.e. sem mest óháð notkun þeirra við raunverulegar málnotkunaraðstæður, eða þau séu látin bera svip af virkri og lifandi málnotkun.

1.2.1 Festa og breytileiki

Mörg orðasambönd eru þess eðlis að augljóst má þykja hvernig þau skuli sett fram:

bera klæði á vopnin
 leggja spilin á borðið
 koma af fjöllum
 af sjálfsdáðum
 í einu vetfangi
 að bragði
 um hæl
 til bráðabirgða
 með hangandi hendi
 bíða bana
 sofa eins og steinn
 gefast upp

Þótt hér sé um sundurleit sambönd að ræða eiga þau það sameiginlegt að vera vel afmarkaðar og fastmótaðar einingar sem beint liggur við að tilgreina á þann hátt sem hér er gert. En önnur orðasambönd eru lausari í sér og hafa að geyma breytilega liði:

bera *eithvað* úr bítum
 bera *hag félagsins* fyrir brjósti
 bera *hana* á höndum sér
 bera *honum ágætlega* söguna
 bera beinin *ffarri ættjörð sinni*
 bera fyrir sig *minnisleysi*

Þegar um slíkan breytileika er að ræða (breytilegir liðir eru skáletraðir) er ekki jafn augljóst hvernig framsetningunni skuli háttað. Algengt snið er að sýna breytileika í nafnliðum með skammstöfunum óákveðna fornafnsins *einhver*:

bera e-ð úr bítum
 bera e-ð fyrir brjósti
 bera e-n á höndum sér
 bera e-ð fyrir sig

Á sama hátt má hugsa sér að tákna breytilega atviksliði með eins konar samnefnarmynd þeirrar merkingar sem fólgin er í atviksliðnum:

bera e-m *vel* söguna
 bera beinin *þar*

1.2.2 Afmarkaðir breytliðir

Þótt þessi framsetning veiti nægar upplýsingar um setningarleg einkenni (fallstjórn) og sýni að um breytileika er að ræða kemur ekki skýrt fram hvers eðlis hinir breytilegu nafnliðir eru. Til að draga þau einkenni skýrar fram má fara þá leið að tilgreina fulltrúa breytliðanna innan sérstakra afmörkunartákna:

bera <mikið> úr bítum
 bera <hag félagsins> fyrir brjósti
 bera <hann, hana> á höndum sér
 bera <honum, henni> <vel> söguna
 bera beinin <fjarri ættjörð sinni>
 bera fyrir sig <minnisleysi>

Þessi aðferð er að mestu ráðandi við framsetningu orðasambanda í orðabókinni Orðastað, og sá sem þetta ritar hefur síðan beitt henni við lýsingu orðasambanda í öðru samhengi eins og nánar mun koma fram hér á eftir. Með þessari framsetningu er leitast við að færa orðasamböndin nær eiginlegri málnotkun, m.a. með því að nota persónuformöfn 3. persónu í stað fornafnsins *einhver* þegar vísað er til lifandi fólks. Með þessu móti fá orðasamböndin að vissu leyti svip notkunardæma en það gefur um leið færi á því að draga ný og skýrari mörk milli orðasambanda og dæma í orðabókartextanum (sjá nánar Jón Hilmar Jónsson 1999). Í Orðastað eru notkunardæmi minnst heil setning og aðgreind frá orðasamböndum með skáletri:

eiga erfitt með <þetta> ég á erfitt með að sætta mig við þessa niðurstöðu, hún hefur lengi átt erfitt með svefn

Notkun breytliða í orðasamböndum býður upp á þann möguleika að sýna tilbrigði innan liðarins í stað þess að velja aðeins einn fulltrúa. Um það eru reyndar dæmi hér að ofan þar sem bæði karlkyn og kvenkyn 3. persónu fornafnsins er látið koma fram. Það er einkum gert til að gæta jafnvægis milli kynjanna (auk þess sem karlkynsmyndin *hann* dugir ekki til fallmörkunar). Meira gildi hefur að geta sýnt stigbundinn breytileika á þennan hátt:

bera <mikið, lítið> úr bítum
 bera <honum, henni> <vel, illa> söguna

Og ekkert er því til fyrirstöðu að ganga lengra og láta breytliði rúma frjálsari tilbrigði:

bera fyrir sig <minnisleysi, lasleika, tímaskort>

Segja má að þessi aðferð sameini einkenni orðasambanda og notkunardæma. Hinn fast kjarni orðasambandsins er aðgreindur frá breytliðnum en tilbrigði breytliðarins eru eins konar samþjöppuð notkunardæmi í fastri umgjörð sem draga að sér athygli notandans sem sá þáttur sem mestu skiptir.

Breytliðirnir í dæmunum hér að framan eru bundnir við sagnliði og atviksliði innan setningar en frumlagsliður setningar getur einnig verið breytilegur og þar með kallað á sams konar framsetningu:

<fyrirtækið, stofnunin, reksturinn> stendur á brauðfótum
 <tilraunin, sættin> fer úr um þúfur
 <starfsemin, námskeiðið> fer úr böndunum

Með því að setja frumlagsliðinn fram sem breytlið, eins og hér er gert, er hægt að marka sérstöðu þeirra sambanda þar sem frumlagsliðurinn vísar til hluta og fyrirbæra gagnvart samböndum sem bundin eru vísun til persónu, og láta þá hin síðarnefndu koma fram í nafnháttarmynd sagnarinnar án tilgreinds frumlags, eins og dæmi voru sýnd um hér að framan. Þegar um ópersónulegar sagnir með aukafallsfrumlagi er að ræða verður þó ekki hjá því komist að tilgreina frumlagsliðinn beint:

<hann, hana> rekur upp á sker
 <honum, henni> fallast hendur

1.2.3 Valfrjálsir liðir og bundnir kostir

Algengt er að orðasambönd séu breytileg á þann hátt að tiltekinn liður er ýmist hluti orðasambandsins eða ekki. Þetta er t.d. algengt þegar orðasambandið inniheldur neitun:

taka <þetta> í mál
 taka <þetta> ekki í mál
 láta þar við sitja
 láta ekki þar við sitja
 rasa um ráð fram
 rasa ekki um ráð fram
 sitja auðum höndum
 sitja ekki auðum höndum
 ...

Áþekk staða er uppi þegar um bundna kosti er að ræða, þar sem velja má á milli tveggja eða fáeinna afbrigða tiltekins liðar innan orðasambandsins án þess að merkingin raskist. Slíkur breytileiki getur varðað mismunandi orðmyndir ákveðins orðs:

halda <þessu> á loft
 halda <þessu> á lofti
 hopa á hæl
 hopa á hæli
 leggja niður vopn
 leggja niður vopnin
 halda í tauminn
 halda í taumana

En oftar er breytileikinn orðkvæður, þ.e. kemur fram í mismunandi orðum innan sambandsins:

koma af fjöllum
 koma úr fjöllum
 leggja á langan og seigan
 leggja á langan og seinan
 leggja höfuðið í bleyti
 leggja hausinn í bleyti
 leggja niður skottið
 leggja niður rófunu
 renna upp eins og fífill í haga
 renna upp eins og fífill í túni

Hér þarf að taka afstöðu til þess hvort slíkur breytileiki eigi að koma fram að miklu eða öllu leyti eða hvort óhætt sé að horfa fram hjá honum að mestu. Eins og í fleiri efnum ræðst afstaðan að réttu lagi af því hvers konar orðabókarlýsingu verið er að fást við og til hvers konar notkunar er hugsað. En að því er varðar formið sem slíkt getur verið hentugt að sameina samstæð tilbrigði á einfaldan hátt eins og gróin hefð er fyrir í orðabókum:

taka <þetta> (ekki) í mál
 sitja (ekki) auðum höndum
 halda <þessu> á loft(i)
 leggja niður vopn(in)
 halda í tauminn/taumana
 koma af/úr fjöllum
 leggja niður skottið/rófunu

2 Orðasambönd í orðbundinni orðabókarlýsingu

Með orðbundinni orðabókarlýsingu er átt við lýsingu sem beinist að einkennum einstakra (oftast stafrófsraðaðra) flettiorða sem hvert um sig myndar afmarkaða heild í orðabókartextanum. Lýsingin á við flettiorðið í sínum ytri búningi, hvort sem verið er að fást við merkingu þess, setningarumhverfi eða önnur einkenni. Í slíkri lýsingu koma orðasambönd einkum fram sem drættir í þeirri mynd sem dregin er upp af flettiorðunum en eru síður sýnileg sem sjálfstæð efnisatriði sem að sínu leyti útheimta eigin lýsingu. Að vísu getur átt við að tilgreina einstöku föst orðasambönd meðal stakra flettiorða (einyrtra flettna) sem tví- eða fleiryrtar flettur, en sá kostur er þó sjaldnast nýttur í miklum mæli enda eru vandkvæði á að blanda þannig saman ólíkum flettugerðum.

2.1 Almenn merkingarmiðuð orðabókarlýsing

Í almennri orðabókarlýsingu fer mest fyrir greinargerð um merkingu flettiorðanna og sú áhersla mótar að miklu leyti efnisskipan almennra orðabóka. Af því leiðir að orðasamböndum er þröngur stakkur skorinn og notendur eiga oft erfitt með að nálgast upplýsingar sem að þeim lúta. Í almennum íslenskum orðabókum er lítil hefð fyrir því að tilgreina orðasambönd meðal flettiorða sem tví- eða fleiryrtar flettur. Sá háttur er þó viðhafður að einhverju marki í ýmsum almennum orðabókum (sbr. *Nordisk leksikografisk ordbok* 30–31 og 118–119 (hugtakið **flerordsenhet**)). Tví- og fleiryrtar flettur eiga einkum rétt á sér meðal einyrtra flettna þegar um föst og óbreytanleg orðasambönd er að ræða og fremsta orðið er skýrt og greinilegt upphafsorð sambandsins. Þetta gæti t.d. átt við um eftirfarandi sambönd sem öll hefjast á smáorðinu *í*:

í bili
 í bítíð
 í bráð
 í burtu
 í fyrra
 í fyrramálið
 í gær
 í hvívetna

Þegar upphafsorðið er óskýrt eða breytilegt á þessi háttur síður við:

rjúka upp til handa og fóta
 stökkva upp til handa og fóta
 þjóta upp til handa og fóta

Allur breytileiki innan orðasambanda stendur raunar í vegi fyrir því að þeim verði almennt skipað meðal einyrtra flettna. En þar að auki er aðeins hluti orðasambanda sambærilegur við einyrði að því leyti að þau útheimti beinar merkingarskýringar.

2.1.1 Tenging við flettuskrá

Hvað sem líður þeim möguleika að gera stöku orðasambönd að beinum flettum er meginreglan sú að skipa orðasamböndum undir flettimynd einhvers þeirra orða sem viðkomandi orðasamband hefur að geyma. Þegar orðasambandið er í skýrum merkingartengslum við orðin sem það er myndað úr er eðlilegt að það komi fram undir fleiri en einu flettiorði. Þetta á t.d. við um ýmsar orðastæður:

láta (<vel, illa>) að stjórn
 tala (<málið>) reiprennandi
 vera snar í snúningum
 djúpstæður ágreiningur

Í slíkum tilvikum er öðrum þræði verið að sýna merkingu flettiorðsins með ápreifanlegu dæmi (eins og gæti átt við um orðin *reiprennandi* og *djúpstæður* í dæmunum hér á undan) en jafnframt er verið að bregða upp algengum samböndum með flettiorðinu (eins og síðasttalda sambandinu gagnvart nafnorðinu *ágreiningur*).

Orðasambönd með hliðskipuðum liðum geta sömuleiðis komið fram undir hvorum liðnum sem er, eða báðum:

oft og einatt
 oft og tíðum
 í tíma og ótíma
 í sátt og samlyndi
 í belg og biðu
 ár og síð

Í samböndum sem þessum er ekki hægt að líta svo á að annar liðurinn hafi gildara hlutverk en hinn og að því leyti vegur annað flettiorðið ekki þyngra en hitt. En séu samböndin skoðuð sem föst heild getur fremra orðið þótt eðlilegra flettiorð. Hins vegar getur verið ástæða til að tilgreina orðasambandið (einnig eða eingöngu) undir síðara orðinu þegar það þarfnast athygli af öðrum ástæðum. Þetta á t.d. við um tvö síðastgreindu samböndin hér að ofan. Í nútímamáli er orðið *biða* einkum kunnuglegt í orðasambandinu *í belg og biðu* og því er eðlilegt að sambandsins sé getið undir því orði. Sama máli gegnir um orðið *síð* í orðasambandinu *ár og síð*.

Hlutverk og innbyrðis afstaða orðanna fær þannig ekki alltaf að ráða því hvar orðasamböndum er valinn staður í flettiorðaskránni. Þegar merkingin er meginatriðið í lýsingu orðanna dragast orðasamböndin að þeim orðum sem lítt eða ekki koma fram utan orðasambandsins, hvernig sem sambandi orðanna er háttað að öðru leyti. Þetta á t.d. við um orðin sem auðkennd eru í eftirfarandi samböndum:

taka í *lurginn* á <honum, henni>
 fara undan í *flæmingi*
 fá makleg *málagjöld*
 fara *villur* vegar
 ganga *bónleiður* til búðar
 <honum, henni> eru *mislagðar* hendur
 á *afviknum* stað
 einn góðan *veðurdag*

En þegar slíkum aðstæðum er ekki til að dreifa má láta hlutverk orðanna og innbyrðis afstöðu ráða því hvar orðasamböndum er skipað í flettiorðaskránni. Það má gera með því að skipa orðflokkunum í gildisröð, tengja orðasambandið við nafnorð, sé það fyrir hendi, annars sögn, eða þá lýsingarorð, sé hvorki um að ræða nafnorð né sögn, o.s.frv. Þegar gildandi orðflokkur kemur fram í tveimur (eða fleiri) orðum getur gilt sú einfalda regla að færa orðasambandið undir fremra (fremsta) orðið. Önnur viðmiðun er sú að

líta til stöðugleika liðanna og gefa stöðugum liðum meira vægi sem flettiorðum en breytilegum liðum (sjá nánar Burger 1989).

Þegar orðasambandið kallar á sjálfstæða merkingarskýringu er að öðru jöfnu ástæða til að beita slíkum almennum reglum og velja sambandinu eitt ákveðið flettiorð. Aðalatriðið er þó að sama samband skjóti ekki upp kollinum víðar en á einum stað með ósamræmdum og mismunandi skýringum, eins og talsverð brögð hafa verið að í íslenskum orðabókum (sbr. Jón Hilmar Jónsson 1998).

2.1.2 Staða innan orðsgreina

Staða orðasambanda innan orðsgreina er háð ýmsum aðstæðum og ekki síst því hvers konar orðasambönd um er að ræða. Orðastæður og ýmis laustengd orðasambönd eru að jafnaði tilgreind í samhengi við merkingarlýsingu orðsins og mynda þannig sjaldnast afmarkaða heild innan orðsgreinarinnar. Öðru máli getur gegnt um merkingarlega sjálfstæð orðasambönd, svo sem orðtök. Þar er oft erfitt að rekja merkingu orðasambandsins til einstakra merkingarbrigða orðsins og því getur þótt hægara að gera slíkum samböndum sjálfstæð skil. Í íslenskum orðabókum er engin skýr hefð í þessu efni. Heiti á ýmsum helstu líkamshlutum mannsins eru meðal virkustu orða í orðasamböndum. Staða orðasambanda undir þeim orðum í *Íslenskri orðabók* (2. útg. 1983) er til marks um það hvernig reynt hefur verið að takast á við þetta viðfangsefni. Undir orðinu *munur* er orðasamböndunum skipað undir merkingarliðina og þorri þeirra settur undir merkingarbrigðið „sama líffæri sem aðsetur talfæra“ (og er þá vísað til fyrstu merkingar orðsins: „op á höfði manns eða dýrs sem fæðan fer um inn í líkamann, gin, kjaftur, túli“). Undir orðinu *nef* er orðtökum skipað í sérstakan tölulið án annarrar yfirskriftar en táknsins #, sem í fortexta orðabókarinnar fær skýringuna „afleidd eða huglæg merking“. Sami háttur er hafður á í lýsingu orðsins *eyra*. Við orðið *auga* er farin sama leið, nema hvað töluliðurinn fær yfirskriftina „í ýmsum öðrum föstum orðasamböndum, meira og minna afleiddum“ (í stað táknsins #). Orðin *hönd* og *fótur* skera sig úr þessum hópi með því að þar er orðsgreininni skipt í tvo hluta, þar sem sá síðari er takmarkaður við orðasambönd með forsetningu eða atviksorði og viðkomandi forsetningar og atviksorð tilgreind sem yfirskriftir í stafrófsröð. Drýgstur hluti fastra orðasambanda er settur í þennan flokk en önnur (sem ekki hafa að geyma forsetningu eða atviksorð) eru ýmist felld undir aðalmerkingu orðsins (sambönd eins og *e–m fallast hendur*, *binda hendur e–s*) eða skipað undir sérstakan tölulið með „ýmsum afleiddum merkingum“ (svo sem samböndin *fara höllum fæti* og *þótt fætur mínir verði kaldir*).

Notkun stafrófsraðaðra smáorða í orðasamböndum sem flokkunar- og aðgönguþáttar innan orðsgreinar er til marks um hve mikilvægt er að geta gengið að orðasamböndum út frá formlegum einkennum, sérstaklega þegar orðsgreinin er löng og efnismikil og orðasambönd skipa mikið rúm í lýsingunni. Slík efnisskipan er alþekkt í lýsingu sagna og má heita ráðandi í sagnlýsingu íslenskra orðabóka þegar um gildar og efnismiklar sagnir er að ræða.

Orðasambönd verða þannig mjög fyrir þeim árekstri sem óhjákvæmilega verður milli merkingarlegra og formlegra eiginda sem flokkunar- og röðunarþátta í orðlýsingu. Þetta kemur einkar skýrt fram í ýmsum tvímála orðabókum þar sem íslenska er

viðfangsmálið og er m.a. undirrot þess hve sagnlýsingu er þar víðast ábótavant (sbr. Jón Hilmar Jónsson 1995). Hér er þó rétt að geta þess að Íslensk-rússnesk orðabók Bérkovs sker sig úr að þessu leyti með skýrri og nákvæmri efnisskipan, sem m.a. kemur fram í því að hrein orðtök eru skilin frá orðasamböndum sem falla undir smáorð í stafrófsröð og í staðinn skipað í sérstakan orðtakabálk.

2.2 Orðtengslamiðuð orðabókarlýsing

Af framansögðu er ljóst að í almennri orðabókarlýsingu eru ýmis vandkvæði á því að gera orðasamböndum viðhlítandi skil og engin efnisskipan í boði sem veitir yfirsýn um notkun þeirra og fjölbreytni. Vandinn felst m.a. í því að ólíkar tegundir orðasambanda eiga mismikla samleið með flettiorðunum og tengjast þeim á mismunandi forsendum. Þetta verður enn skýrara þegar litið er til þeirra orðabóka þar sem sérstaklega er fengist við orðasambönd og lýsingu þeirra. Orðabækur um orðasambönd eru að vísu af margvíslegu tagi og harla ólíkar innbyrðis en í aðalatriðum er um tvenns konar sjónarhorn að ræða.

Annars vegar geta orðasamböndin sjálf verið hið eiginlega viðfangsefni. Þetta gildir sérstaklega um orðabækur þar sem fjallað er um orðtök (og önnur föst orðasambönd). Lýsingin er þá einkum í því fólgin að skýra og skilgreina merkingu einstakra orðtaka og rekja merkingarsögu þeirra. Þótt orðasamböndin séu í brennidepli ber meginskipanin jafnan svip almennrar orðabókarlýsingar að því leyti að samböndunum er skipað undir stök stafrófsröðuð flettiorð (þar sem gildismat ræður því hvaða orð í sambandinu er valið sem flettiorð þess). Skýrasti fulltrúi þessarar tegundar meðal íslenskra orðabóka er *Mergur málsins* eftir Jón G. Friðjónsson.

Hins vegar eru orðabækur þar sem lýsingin á við flettiorðin og þar sem rakið er hvernig einstök orð koma fram í setningarlegu umhverfi og orðasamböndum. Í mörgum orðabókum af því tagi er lögð áhersla á fjölbreytileika orðasambanda með einstökum flettiorðum, þar sem hvert og eitt orðasamband er tilgreint sem sjálfstæð eining. Í öðrum orðabókum er meginmarkmiðið að lýsa vægi orða, þ.e. því setningarlega umhverfi sem einkennir notkun orðsins.¹ Auk hinna setningarlegu einkenna getur lýsingin einnig rúmað upplýsingar um þær merkingarlegu skorður sem tengslum orðsins við nálæg orð og setningarliði eru settar. Hér eru það ekki orðasamböndin, hvert um sig, sem athyglin beinist að, heldur fremur þeir þættir sem einkenna stöðu og hegðun orðsins í setningarlegu samhengi. Sú lýsing er gjarna sett fram á óhlutstæðan og táknbundinn hátt, án þess að vísað sé til beinna orðasambanda eða þau rakin í heillegri mynd.

Í orðabókinni *Orðastað* er reynt að sameina þessa tvenns konar áherslu, þ.e. tilgreina orðasamböndin sem sjálfstæðar einingar en gera jafnframt grein fyrir setningarlegum og merkingarlegum venslum þeirra við nálæga liði. Þar eru stök orðasambönd fyrirferðarmikil, með eða án breytliða sem vitna um og skýra setningarumhverfið:

<honum, henni> fellur/hefur fallið (<mikill>) heiður í skaut
verða þess heiðurs aðnjótandi að-NH

¹Heitið **vægi** er hér haft um það sem á norrænum málum er nefnt **valens**, á ensku **valency** og á þýsku **Valenz**, sbr. *Nordisk leksikografísk orðbok* (s. 263).

leggja heiður sinn að veði
 heiður <hans, hennar>/<þjóðarinnar> er í veði
 <mér> er heiður að <þessu>
 eiga heiður skilið/skilinn
 <halda veislu> <honum, henni> til heiðurs
 <ljúka verkinu> með heiðri og sóma

En sá háttur er jafnframt hafður á að sameina sambönd með því að fella saman nálæga liði. Þetta er ekki síst gert þegar um er að ræða merkingarlega skylda liði sem talið er að notandinn vilji virða fyrir sér í samfellu:

<stórt, fjölmennt, mannmargt, barnmargt; fámenn, lítið> heimili
 <blástírnur, alstírnur, stjörnuhjartur> himinn
 vera <alvarlegur, ábúðarmikill, íbygginn ...> á svipinn
 <þetta; verkið> gengur <vel, fljótt, eftir áætlun, að óskum, glatt, greitt ...>

Málfræðileg atriði, svo sem fallmörkun, eru ekki tilgreind sérstaklega heldur eru samofin orðmyndunum sjálfum:

<bátinn, skipið; ísinn> rekur/rak <þangað, á land, á haf út, til hafs>
 sletta <vatni, drullu, málningu> <á vegginn, út um allt>
 svipta <þjóðina> <frelsi sínu, sjálfstæði>

2.2.1 Staða gagnvart flettumyndum og flettuskipan

Eins og áður hefur komið fram er sú orðabókarlýsing sem hér er til umræðu orðbundin í þeim skilningi að hún felst í því að sýna hvernig tiltekin orð (flettiorð) eru notuð í orðasamböndum. Þar með er gert ráð fyrir að notendur eigi hverju sinni erindi við orðin sem samböndunum er skipað undir fremur en tiltekin sambönd, enda er gengið út frá því að samböndin séu notendum ekki nema að takmörkuðu leyti nærtæk og kunnugleg. Því er eðlilegt að orðasamböndin séu látin birtast notendum undir einyrtum flettum fremur en þeim sé skipað sem sjálfstæðum uppfletteiningum. Tengslin við flettiorðin ráðast þá einkum af því að notendur geti gengið að orðasambandinu undir þeim lið sem eðli málsins samkvæmt er kunnuglegri og líta má á sem kjarnalið sambandsins. Það eykur m.a. mjög hlut nafnorða sem flettiorða, þar sem þau eru að jafnaði kjarnaliðir í orðasamböndum með sögnum og lýsingarorðum. Á hinn bóginn er markmiðið jafnframt að sýna setningarlegt umhverfi flettiorðanna, og því koma orðasambönd einnig að nokkru leyti fram undir stoðliðum sínum (svo sem sambönd nafnorðs og lýsingarorðs undir lýsingarorðinu).

Hið röklega samhengi orðasambands og flettiorðs lýsir sér einnig í því að hér eiga ekki önnur orðasambönd erindi en þau sem eru í skýrum merkingartengslum við flettiorðið og hafa ekki fengið sjálfstæða merkingu sem stingur í stúf við merkingu orðanna sem þau eru mynduð úr (sjá Hausmann 1984).

2.2.2 Staða innan orðsgreina

Í kafla 2.1.2 var gerð grein fyrir stöðu orðasambanda innan orðsgreina í almennri merkingarmiðaðri orðabókarlýsingu. Í orðtengslamiðaðri lýsingu er staðan að nokkru leyti önnur, bæði vegna þess að orðasamböndin eru að hluta til annars eðlis og háðari tengslum sínum við flettiorðið hverju sinni og vegna þess að merkingareinkennum flettiorðsins eru ekki eins ráðandi um efnisskipan innan orðsgreina. Aðalatriðið er þó að í prentaðri (og þar með óhagganlegri) orðabókarlýsingu er erfitt að koma við samræmdri flokkun og röðun orðasambanda, þar sem einkennum sambandanna eru mjög breytileg frá einu flettiorði til annars og orðflokkanir hafa ólíka stöðu innbyrðis.

Þegar ekki er um merkingarbrigði að ræða getur legið beinast við að láta flokkun og röð orðasambandanna mótast af málfræðilegum forsendum, eins og eftirfarandi lýsing á orðinu *lækur* í *Orðastað* ber með sér:

lækur nokk lækur sprettur upp <undan klettunum, í mýrinni>, lækurinn rennur/fellur <eftir túninu; í ána>, lækurinn bugðast <um engjarnar>, lækurinn seytlar <fram af berginu>; lækurinn þornar (upp); stífla/stemma lækinn, beina læknum <frá túninu>; vaða lækinn, brúa lækinn, <detta, falla> í lækinn, <vaða> út í lækinn; <vaða, busla> í læknum, <stökkva; það er brú> yfir lækinn; [ákvæði] rennandi lækur, vatnsmikill/vatnslítill lækur, hreinn/tær lækur, gruggugur lækur; ár og lækir

Hér eru fyrst rakin þau sambönd þar sem flettiorðið er frumlag, síðan sambönd þar sem það kemur fram sem andlag, þá forsetningasambönd, þar á eftir sambönd með lýsingarorði og loks tilgreint hliðskipað samband með orðinu.

Í efnismikilli lýsingu getur þótt eðlilegra að skírskota til skilnings notenda á flettiorðinu (og hugtakinu að baki því) og láta flokkunina eftir föngum endurspeglu framvindu sem orðasamböndin birta, eins og gert er í eftirfarandi lýsingu á orðinu *eldur* í *Orðastað*:

eldur nokk kveikja/tendra/slá eld, gera eld, bera eld að <kestinum; húsinu, bænum>, [ásatningur] leggja eld í <húsið>/að <húsinu>; slá eldi í <timbrið>, eldur kviknar/kemur upp (í <húsinu>), eldur(inn) brýst út, eldur er uppi, eldur er laus <í byggingunni>, eldur blossomar upp/gýs upp, eldurinn bálást upp, eldur brennur/eldar brenna *skógareldarnir hafa magnast í þurrkunum og nú brenna eldar um allan dalinn*; eldurinn logar (<glatt>) *þegar við komum að húsinu logaði eldur í öllu þakinu*, eldur geisar, eldurinn les sig <um þakið>, eldurinn læsir sig <í viðinn, um húsið>, eldurinn breiðist út (<til næstu húsa>); verða eldinum að bráð; (<reyna að>) æsa/lífga/glæða eldinn, eldurinn glæðist, það snarkar í eldinum; höggva í eldinn, bæta á eldinn, tína sprek í eldinn, skara í eldinn; (<reyna að>) kæfa/kefja eldinn, (<reyna að>) hefta útbreiðslu eldsins, (<reyna að>) ráða niðurlögum eldsins, (<það tókst að>) slökkva eldinn; eldurinn kulnar, eldurinn slökknar, eldurinn er slökknauður/kulnaður/dauður;

Þar sem orðasambönd eiga við ólík merkingarbrigði flettiórðsins verður að greina þau að eftir merkingu og auðkenna merkingarbrigðin með einhverjum hætti. Í lýsingu orðsins *garður* í *Orðastað* er fyrsta merkingarbrigðið haft óauðkennt og látið nægja að auðkenna hin tvö með stuttri ábendingu:

garður nokk **1.** rækta garð, hirða (<vel, illa>) um garðinn, slá garðinn, stinga upp garð(inn); taka upp úr garðinum; garðurinn er í <góðri> rækt, garðurinn fellur í/er kominn í órækt, garðurinn (er að) drabbast niður; <vinna; það er mikið af blómum> í garðinum; <ganga> út í garð, <sitja, vera að dunda> úti í garði; [ákvæði] <fallegur, ræktarlegur> garður **2.** [hlaðinn veggur] leggja garð, hlaða (upp) garð, reisa garð, garðurinn umlykur <húsið, bæinn, kastalann, fangelsið>; brjóta niður garðinn, garðurinn hrynur **3.** [bær, heimili] <fara, leiðin liggur> um garð <þar>, <fara, ríða> fyrir <ofan, neðan> garð (<þar>), <fara> hjá garði, <ríða> í garð, <gesti> ber að garði, <ríða> úr garði

Formlegir þættir eru einnig mikilvæg flokkunaratriði, á sama hátt og í merkingarmiðaðri lýsingu. Þetta á sérstaklega við um lýsingu sagna, þar sem orðasambönd sem tengjast smáorðasamböndum sagnarinnar koma við sögu. Í þeim tilvikum á best við að tilgreina smáorðasamböndin sem (stafrófsraðaðar) undirflettur og skipa orðasamböndunum undir þær, eins og gert er í lýsingu sagnarinnar *kveða* í *Orðastað*:

kveða so **1.** [ummæli] kveða svo að orði að-S *hann kvað svo að orði að enginn myndi finnast hennar jafningi*, kveða fast að orði; <hann, hún> kveður/kvað svo vera, <hann, hún> kveður/kvað það <satt, rétt> vera **2.** [kveðskapur] kveða <kvæði, vísu, brag; nið> (um <þetta>/<hann, hana>), kveða við raust **3.** það/nú kveður við annan tón (hjá <honum, henni>) *hann var ákafur kommúnísti áður fyrr en nú kveður við annan tón* ★ **kveða að** <barnið> er farið að kveða að, kveða að <orðunum> ★ **það kveður að e–m** [sbr. atkvæðamikili] það kveður (<mikið, lítið>) að <honum, henni> *hann á að heita formaður en það kveður lítið að honum í stjórninni*, láta (<mikið, mjög; lítið>) að sér kveða ★ **kveða á (um e–ð)** [sbr. ákvæði] <lögin, reglurnar> kveða (<skýrt>) á um <þetta> *reglurnar kveða á um það að ekki megi losa úrgangsefni í sjó*, það er kveðið (<skýrt>) á um <þetta> <í lögunum> ★ **kveða e–ð niður** kveða <þetta; orðróm, sögusögn> niður; kveðaniður draug ★ **kveða e–ð upp** [uppkvaðning] kveða upp <dóm, úrskurð> ★ **kveða upp úr** [yfirlýsing] kveða upp úr (með <þetta>/um <þetta>) *þau kváðu upp úr með það að krakkarnir færu ekki á ballið* ★ **kveða við** allt í einu kvað við mikið öskur innan úr skóginum, á kyrrum kvöldum mátti heyra mikið fuglagarg svo að allt bergið kvað við ★ **það kveður við** það kveður við (<í fjöllum/hömrunum>) *ég kallaði hátt svo að kvað við í klettunum í kring*

Hér verður ekki fjallað nánar um flokkunarleiðir og röðunarkosti í þessu sambandi, aðeins undirstrikað með vísun til framangreindra dæma að í orðabókarlýsingu af þessu

tagi er efnisskipan og framsetning orðsgreina í ríkum mæli háð einkennum flettiorðsins og notkun þess og að sama skapi verður síður komið við samræmi en í ýmsum öðrum tegundum orðabókarlýsingar.

3 Orðasambönd í hugtakabundinni orðabókarlýsingu

Í hugtakabundinni orðabókarlýsingu er leitast við að lýsa því orðafari sem á við tiltekið hugtak eða merkingu og myndar þar með merkingarlega samstæðu. Hugtakabundin orðabókarlýsing er einna kunnuglegust í samheitaorðabókum, þar sem viðfangsefnið er að rekja samheitaensl milli orða og tilgreina þau samheiti sem eiga við flettiorðið hverju sinni. Flettiorð samheitaorðabóka eru að því leyti skýrt mótuð af notkun sinni og merkingu að þau geta verið margræð og þannig kallað fram samheiti sem eiga við ólík merkingarbrigði, eins og t.d. kemur fram við flettiorðið *hald* í *Íslenskri samheitaorðabók*:

hald átak, handfesta, tak; festa, festing, haldreipi; athvarf, stoð, stytta; gagn, *hjálp*, not; → *eignarhald*; → *fangelsi*; → *ending*, *veigur*; → *handarhald*; → *nærbrækur*; → *axlaband*; → *álit*; **sem h. er í** → *endingargóður*; **koma að haldi** vera til nokkurs; → *duga*, *gagna*; **koma að engu haldi** → *árangurslaust*; **lúta í lægra haldi** → fara *halloka*.

Í eiginlegum hugtakaorðabókum er lýsingin lítt eða ekki bundin merkingu og merkingarviði einstakra orða, og orðin koma jafnvel ekki við sögu sem (stafrófsraðaðar) uppflættieiningar heldur er meginskipan orðabókarinnar látin markast af efnislegri (hugtakabundinni) flokkun orðafordans sem lýsingin tekur til. Þekktasti og sígildur fulltrúi slíkrar orðabókarlýsingar er orðabók Rogets, *Thesaurus of English Words and Phrases*, sem fyrst kom út árið 1852, þar sem efninu er skipað í merkingarflokka en stafrófsröðuð orðaskrá veitir aðgang að viðeigandi flokki út frá einstökum orðum.

Hugtakabundin orðabókarlýsing hefur fyrst og fremst beinst að stökum orðum þótt orðasamböndum geti einnig brugðið fyrir. Efnisskipan samheitaorðabóka leggur út af fyrir sig verulegar hömlur á aðild orðasambanda, sérstaklega sem (tví- eða fleiryrtar) flættieininga innan um orðaflettur (einyrtar flettur). Hins vegar ber talsvert á orðasamböndum sem viðfangseiningum innan orðsgreina, sem samheiti eru tilgreind við á sama hátt og við orðaflettur. Um þetta má t.d. víða sjá dæmi í *Íslenskri samheitaorðabók*:

eftir á eftir; → *meðfram*, *um*; → *samkvæmt*; → *umfram*; **e. á** → *seinna*; **e. sem áður** → *framvegis*; **eiga e.** eiga ógert; **fara á e.**, **koma á e.** → *elta*; **e-ð er e. e-m** → e-ð er *einkennandi* fyrir e-n; **e. sig** → *þreyttur*; **verða á e.** → *dragast aftur úr*; **þar á e.**, **e. það**, **e. þetta** → *síðan*; **vera e.** → *ganga af*; **e. því** → frá því *sjónarmiði*.

sjón sýnd, sýni; sýn; → *vitrun*; → *auglýsing*; → *útsýni*; **missa ekki sjónar af** → *fylgjast með*; **ft sjónir** → *augu*; **fasta s. á** → *sjá*; **koma fyrir s.** → *birtast*; → *virðast*; **leiða e-m fyrir s.** → *koma e-m í skilning um, útskýra*; **setja e-m fyrir s.** → *brýna fyrir e-m*; **setja sér fyrir s.** → *ímynda sér*; **villa e-m s.** → *blekkja e-n*; **villa s. e-s blinda**; **leiða sjónum horfa á, sjá**; **hulinn sjónum** → *ósýnilegur*.

Fjöldmörg orðasambönd eru bundin samheitaenslum við önnur orðasambönd og stök orð og eru þar með fullgilt viðfangsefni í samheitalýsingu. En þegar aðgangsskipanin takmarkast við stafrófsraðaðar orðaflettur eins og almennt tíðkast í samheitaorðabókum er erfitt að gera orðasamböndum fullnægjandi skil. Samböndin eru óhjákvæmilega ógreidd aðgöngu, erfitt er að gera sér grein fyrir undir hvaða flettiorð þeim er skipað og innbyrðis skipan þeirra innan orðsgreina getur ekki nema að takmörkuðu leyti verið reglubundin. Aðild þeirra sem eins konar undirflettna er einnig til þess fallin að gera efnisatriðin við flettiorðið enn ósamstæðari en ella. Af þessum sökum er hætt við að hlutur orðasambanda í samheitalýsingu sé bæði óskýrari og rýrari en efni standa til. Að vísu eru ekki hömlur á að tilgreina orðasambönd sem samheiti en erfitt er að tryggja að allt það efni skili sér sem viðfangseiningar til notenda til jafns við stök orð.

Í ljósi þessa er rétt að leggja áherslu á að flettiorð samheitaorðabókar eru ekki fulltrúar eða samnefnarar tiltekinnar merkingar sem eiga sér svo og svo mörg samheiti, heldur eru þau virk í öllum þeim merkingarhlutverkum sínum sem finna má samheiti við, auk þess sem þau eru inngangshlið að orðasamböndum þar sem óskyldar og sundurleitar merkingar eiga í hlut. Ef markmiðið er að láta orðsgreinina aðeins rúma samheiti eða annað merkingarlega samstætt orðafar verður að gera flettiorðið einrætt og líta á það sem hugtaksheiti en ekki sem eiginlegt orð með tilheyrandi margræðni og öðrum málnotkunarlegum eigindum. Slík lýsingaraðferð á ekki aðeins við um stök orð heldur einnig og enn frekar um orðasambönd, og raunar má segja að í henni felist lykkillinn að því að orðasambönd fái að njóta sín í hugtakabundinni orðabókarlýsingu.

3.1 Tvíþættur aðgangur að lýsingunni

Í orðtengslamiðaðri orðabókarlýsingu eins og þeirri sem viðhöfð er í *Orðastað* eru orðasamböndin í formlegum tengslum við flettiorðið hverju sinni. Því getur verið fullnægjandi að láta flettiorðaskrána eina veita aðgang að lýsingunni og treysta meðfram á glöggskyggni og ályktunarhæfni notenda að því er varðar staðsetningu einstakra sambanda. Í hugtakabundinni lýsingu orðasambanda er allt önnur staða uppi að þessu leyti. Þar verður ekki gengið að flettiorðunum (yfirskriftum orðsgreinanna) út frá formlegu samhengi við orðasamböndin svo að nauðsynlegt er að veita tvíþættan aðgang að lýsingunni, þ.e. bæði út frá merkingarlegum og formlegum eigindum orðasambandanna. Hinn merkingarlegi aðgangur er þá bundinn við hugtakaheitin en hinn formlegi aðgangur fæst með því að skipa orðasamböndunum í samfellda stafrófsraðaða skrá undir þeim orðum sem þau eru mynduð úr.

Best er að útskýra þetta með því að líta til orðasambanda þar sem merkingin er í óskýrum tengslum við grunnmerkingu einstakra orða í sambandinu. Um það má taka eftirfarandi dæmi um orðasambönd með sögnunum *leggja* og *setja*:

leggja niður rófunu
 leggja saman tvo og tvo
 leggja spilin á borðið
 leggja stein í götu <hans, hennar>
 setja hnefann í borðið
 setja sig á háan hest

Ef leitað er að samheitum þessara orðasambanda og öðrum merkingarskyldum samböndum er lítil stoð í merkingu einstakra orða sem þau hafa að geyma. Hins vegar liggur næsta beint við að tengja þau við skýr hugtakaheiti sem ætla má að sameini fleiri orðasambönd:

leggja niður rófunu → UPPGJÖF
 leggja saman tvo og tvo → ÁLYKTUN
 leggja spilin á borðið → HREINSKILNI
 leggja stein í götu <hans, hennar> → HINDRUN
 setja hnefann í borðið → MÓTMÆLI
 setja sig á háan hest → DRAMB/HROKI

Fyrsta hugtaksheitið, UPPGJÖF, getur sameinað ýmis merkingarlega skyld orðasambönd, svo sem:

leggja niður vopn(in)
 leggja árar í bát
 leggja hendur í skaut
 missa móðinn
 lyppast niður
 springa á limminu
 hlaupa frá <öllu saman>

En tengslin við hugtakaheitin eru vitaskuld misjafnlega skýr svo að notendur þurfa einnig að geta nálgast viðkomandi lýsingu með því að styðjast við hinn formlega búning orðasambands sem þeim kemur í hug að tengja við hugtakið. Ef áhugi notandans beinist að merkingarsviði sem hann gerir sambandið *leggja spilin á borðið* að fulltrúa fyrir þarf hann að geta gengið að raðaðri skrá um þau orðasambönd sem hafa að geyma meginorðin *leggja*, *spil* og *borð*:

borð

bera hærri hlut frá borði → SIGUR
 berja í borðið → ÁKVEÐNI, MÓTMÆLI

deila beði og borði með <honum, henni> → SAMBÚÐ
 hafa borð fyrir báru → FYRIRHYGGJA

...

leggja spilin á borðið → HREINSKILNI

...

sjá sér leik á borði → TÆKIFÆRI

...

leggja

leggja að <honum, henni> → HVATNING, ÞRÝSTINGUR

leggja að sér → ÁREYNSLA, DUGNAÐUR

leggja agn fyrir <hann, hana> → FREISTING

...

leggja spilin á borðið → HREINSKILNI

...

leggja taum við <útgjöldin> → TAKMÖRKUN

...

leggja upp laupana → UPPGJÖF

...

spil

gægjast í spilin hjá <honum, henni> → FORVITNI

hafa <góð> spil á hendi → AÐSTAÐA

halda <vel> á spilunum → FRAMMISTAÐA

leggja allt á eitt spil → FYRIRHYGGJULEYSI, GLANNASKAPUR

leggja spilin á borðið → HREINSKILNI

spila <vel> úr spilunum → FRAMMISTAÐA

...

Hér má ganga greiðlega að viðkomandi orðasambandi þar sem stafrófsröð sambandanna (miðað við upphafsorð) er látin ráða skipaninni hverju sinni. Skylt er taka fram að röðun orðasambandanna er flóknari en hér kemur fram, en um þann vanda verður nánar fjallað í kafla 3.6.

3.2 Hugtakaheiti

Merkingarleg flokkun orðasambandanna og birting þeirrar flokkunar í flettuskrá orðabókarinnar er vandasamt úrlausnarefni. Sá kostur sem hér verður kynntur er í því fólgin að merkingarlega samstæð sambönd eru felld undir sameiginlegt hugtaksheiti og hugtaksheitin í stafrófsröð látin mynda flettuskrá orðabókarinnar. Þessi skipan byggist á þeirri afstöðu að notendum komi best að geta nýtt sér eftir föngum nærtæk og kunnugleg orð sem yfirskriftir og samnefnara merkingarlega samstæðs orðafars og að slík

heiti henti best til að tengja saman skýrar og hæfilegar merkingarheildir hverju sinni. Stafrófsröð hugtakaheitanna kemur þeim notendum síðan að góðu haldi sem eru orðnir handgengnir orðabókarlýsingunni. Hins vegar er þessi kostur ekki til þess fallinn að skipa efninu í heildstætt stigveldisbundið kerfi, eins og ákjósanlegt gæti þótt að ná fram. En þess er þá að gæta að í hugtakabundinni orðabók er flettuskráin eða heita-kerfið sjálft ekki eina verkfærið til uppfléttingar heldur á notandinn þess kost að beina uppfléttingunni að orðasamböndunum sjálfum, eins og síðar verður gerð grein fyrir.

Það er næsta augljóst að hugtakaheitin eru ekki sjálfgefin fyrir fram þótt ýmis heiti liggi nokkuð beint við, eins og dæmi komu fram um hér að framan. En þótt heitavalið sé í eðli sínu býsna frjálst eru því settar mikilvægar skorður. Í fyrsta lagi verður hvert heiti að vera einrætt að merkingu, og orðasamböndin sem undir það falla verða öll að endurspegla þá merkingu sem um ræðir. Til að ná fram viðeigandi heiti og til að rýmka um eða hnitmiða þá merkingu sem tiltekið orð vísar til getur átt við að grípa til tvíyrtra hugtakaheita: ÁREYNSLA/ERFIÐI, EFTIRVÆNTING/TILHLÖKKUN, EINLÆGNI/HEILINDI, HRIFNING/AÐDÁUN, RÓGUR/ILLMÆLGI. Þá er æskilegt að heitin séu sem samstæðust að formi. Það skilar sér best með því að öll heitin séu sett fram í mynd nafnorða, eins og dæmi hafa verið sýnd um hér að framan. Sú krafa leiðir að vísu til þess að heppilegt og lýsandi heiti getur verið vandfundið og óhjákvæmilegt getur verið að seilast lengra til nafnorðamyndunar en gert er í almennu máli. En með því að binda heitin við nafnorð mynda þau skýrari og samstæðari heild en ella og notendur geta betur getið sér til um heitin.

Þegar heitin eru valin á þennan hátt fer ekki hjá því að merking þeirra skarist að einhverju leyti og tvö eða fleiri heiti séu náskyld að merkingu, enda getur sama orðasambandið verið að finna undir fleiri en einu heiti. Því er nauðsynlegt að vísa hverju sinni til nálægra heita svo að notendur eigi þess kost að virða fyrir sér stærri merkingarheildir eða þræða nýjar leiðir að því efni sem ætlunin var að athuga. Við heitið BÁGINDI má t.d. hugsa sér að vísað sé til hugtakaheita eins og ERFIDLEIKAR, MÓTLÆTI, VANDRÆÐI, EINSEMD, HUNGUR, AFKOMA/LÍFSKJÖR, FRAMFÆRSLA OG FJÁRHAGUR.

3.3 Val og framsetning orðasambanda

Val orðasambanda í hugtakabundinni lýsingu ræðst eðli málsins samkvæmt fyrst og fremst af merkingarlegum þáttum. Forsendurnar fyrir valinu eru því aðrar en í orðbundinni lýsingu og það kemur beinlínis fram í því að orðasamböndin eru sumpart ólíkrar tegundar. Það felst einkum í því að í hugtakabundinni lýsingu eru orðtök fyrirferðarmikil, en í orðbundinni lýsingu orðasambanda eiga þau síður heima, þar sem merking þeirra stenst illa á við merkingu þeirra flettiorða sem til greina koma. Hið sama gildir um viðkvæði, sambönd sem fela í sér afstöðu mælandans til þess sem um er rætt (sambönd eins og *ja hérna*, *biddu fyrir þér*, *djöfullinn danskur*, *ekki nema það þó*). Þá geta málshættir átt erindi í hugtakabundna lýsingu, enda eru margir málshættir einnig notaðir sem viðkvæði: *hver er sjálfum sér næstur*, *illu er best aflokið*, *kapp er best með forsjá*.

Ef litið er á þá tvenns konar lýsingu orðasambanda sem hér er til umræðu sem samstæð orðabókarverk, er eðlilegt að framsetning og snið orðasambandanna sé sem líkast.

Eðlismunur lýsingarinnar veldur þó ákveðnum greinarmun sem rétt er að staldra við. Í orðbundinni lýsingu er verulegt svigrúm til að sameina hliðskipuð orð og sambönd innan breytileiða, og það getur beinlínis verið keppikefli að sýna sem mesta fjölbreytni í notkun og merkingu. Í hugtakabundinni lýsingu er merking orðasambandanna einskorðuð og því er svigrúm til breytileika takmarkað. Lýsandi dæmi um þennan mismun eru orðasambönd með stigbundnum breytileika og valfrjálsri neitun. Í orðbundinni lýsingu er eðlilegt að sameina slíkan breytileika. Í hugtakabundinni lýsingu á það hins vegar ekki við, þar sem um gagnstæða merkingu er að ræða:

leggja trúnað á orð <hans, hennar> → TRAUST
 leggja <lítinn, engan, ekki> trúnað á <orð hennar> → TORTRYGGNI
 sitja auðum höndum → AÐGERÐALEYSI
 sitja ekki auðum höndum → DUGNAÐUR

En aðgreining hliðstæðra sambanda þarf að ná lengra en til merkingarlegs breytileika. Samræð tilbrigði orðasambanda með orðkvæðum breytileika (þar sem meginorð er breytilegt án þess að merking raskist) þarfnast einnig aðgreiningar með tilliti til stöðu orðasambandsins (tilbrigða þess) gagnvart orða- og orðasambandaskránni. Þar þurfa bæði (öll) tilbrigðin að vera jafn sýnileg og tiltæk til uppflettingar:

leggja niður skottið
 leggja niður rófunu
 renna upp eins og fífill í haga
 renna upp eins og fífill í túni

Sérstaða orðasambanda í hugtakabundinni lýsingu tekur þannig bæði til formlegra og merkingarlegra þátta, auk þess sem hún snertir notkunarhlutverk orðasambandanna.

3.4 Staða gagnvart flettuskipan

Í orðbundinni lýsingu verður að meta og ákveða undir hvaða flettiorð orðasamband er sett, út frá því hvaða hlutverki hugsanleg flettiorð gegna í orðasambandinu. Í hugtakabundinni lýsingu er vandinn í því fólginn að meta hversu vel hugtaksheitið hæfir þeirri merkingu sem býr í orðasambandinu. Þá getur háttað svo til að tvö eða fleiri skyld heiti komi til greina, og niðurstaðan getur verið sú að láta orðasambandið birtast undir tveimur eða fleiri heitum:

leggja allt á eitt spil → FYRIRHYGGJULEYSI, GLANNASKAPUR
 róa að því öllum árum að <styrkja stöðu sína> → ÁKVEÐNI, VIÐLEITNI
 ausa <hann, hana> auri → RÓGUR/ILLMÆLGI, SKAMMIR
 bjóða <honum, henni> birginn → KJARKUR, ÖGRUN

Hitt er sjaldgæfara, að orðasamband tengist tveimur skýrt aðgreindum merkingum:

bera <hann, hana> út → BROTTREKSTUR, RÓGUR/ILLMÆLGI

3.5 Staða innan orðsgreina

Í hugtakabundinni lýsingu orðasambanda verður ekki nema að takmörkuðu leyti gengið að skýrum og áþreifanlegum röðunarþáttum þegar ákvarða á innbyrðis skipan orðasambandanna innan orðsgreina. Það fer eftir því hversu þröngt eða rúmt hugtakið er afmarkað og hvernig merkingarvenslum orðasambandanna er háttáð hvort og í hvaða mæli ástæða er til að láta merkingarleg einkenni ráða ferðinni. Ef merkingin er einsleit reynir minna á slíka flokkun svo að hægara er að vekja athygli á formlegum einkennum, t.d. stilla saman samböndum sem sýna tilbrigði við sameiginlegan stofn. Setningarlegir þættir koma einnig til greina í þessu sambandi, t.d. þannig að atviksliðum með samstæðri merkingu sé skipað saman. Þá kemur til álita að gefa gaum að notkunarbundnum einkennum, sérstaklega að því er varðar viðkvæði og málshætti.

Niðurstöðu slíkrar flokkunar má beina að notendum með þrennum hætti. Í fyrsta lagi getur innbyrðis röð orðasambandanna (þar sem samstæðum samböndum er stillt saman) ein og sér talað sínu máli. Í öðru lagi má koma fyrir skýringum og ábendingum um einkenni sem eiga við ákveðnar samstæður innan orðsgreinarinnar, jafnvel samfara heildarflokkun á orðasamböndunum sem greinin hefur að geyma. Í þriðja lagi má hugsa sér að auðkenna sérstaklega orðasambönd tiltekinnar tegundar til að auðvelda notendum að koma auga á þau óháð efnisskipaninni í heild.

Hér gefst ekki rúm til að gera frekari grein fyrir útfærslu þessarar flokkunar. Þótt æskilegt sé að ná fram sem mestu samræmi í efnisskipan verður að gera ráð fyrir að flokkunarþættirnir vegi misjafnlega þungt og móti lýsingu hugtakanna á ólíkan hátt. Slíkt ósamræmi þarf ekki að vera notendum til mikils óhagræðis, þar sem hugtaksheitið bindur hverju sinni saman náskylt orðafar og orðsgreinin myndar þannig þetta heild. Notendur eiga í enn ríkari mæli en gagnvart orðbundinni lýsingu erindi við orðsgreina í heild sinni og að sama skapi síður erindi við einstök orðasambönd.

3.6 Heildarskrá um orð og orðasambönd

Hversu vel sem til tekst við val hugtakaheitanna og þá flokkun sem þar er að baki dugir heitaskráin ekki ein sér til að tryggja notendum aðgang að orðabókarlýsingunni. Notendur þurfa einnig að geta fetað slóðina að viðeigandi hugtaki út frá hverju því orðasambandi sem í huga þeirra tilheyrir því merkingarsviði sem þeim leikur forvitni á að athuga. Til þess dugir ekki annað en stafrófsröðuð heildarskrá um öll orðasambönd sem orðabókin hefur að geyma. Þótt formsins vegna væri hægt að láta orðasamböndin mynda eina samfellda skrá er raunhæfara og haganlegra að skipa samböndunum undir stök orð, þ.e. ákvarða fyrst við hvert orðasamband undir hvaða lykilorð (eitt eða fleiri) það kæmi og láta lykilorðin síðan mynda samfellda stafrófsraðaða skrá.² Síðan yrði orðasamböndunum stafrófsraðað undir hverju lykilorði fyrir sig.

²Hér er notað heitið **lykilorð** um flettiord í þessu hlutverki, til aðgreiningar frá því hlutverki sem **flettiorð** gegna í orðbundinni lýsingu.

3.6.1 Val og framsetning lykilorða

Val lykilorða þarf einkum að tryggja að öll meginorð innan orðasambandanna séu virk til uppflettingar. Eðlilegt er að binda valið í stórum dráttum við inntaksorð, en forsetningar og önnur kerfisorð geta þó þurft að gegna hlutverki lykilorða þegar ekki er um önnur orð að ræða. Orð innan breytliða koma hins vegar ekki til greina sem lykilorð. Til að orðasamböndin séu sem aðgengilegust þarf einnig að velja viðeigandi flettimyndir lykilorðanna og samræma framsetningu þeirra. Þar er þess að gæta að notkunaraðstæður eru fyrst og fremst bundnar málbeitingu og það orðasamband sem flett er upp á er beinlínis valið vegna þess að notandinn hefur það á valdi sínu og lítur á það sem álitlegan fulltrúa þeirrar merkingar sem áhugi hans beinist að. Því kemur sér vel að flettimyndirnar fari tiltölulega nærri þeim orðmyndum sem fram koma í orðasambandinu. Til að ná því fram þarf að sýna meiri fjölbreytni í flettimyndum en hefð er fyrir í íslenskum orðabókum. Þetta á t.d. við um hvorugkynsmyndir lýsingarorða og lýsingaráhrif sem eru óháðar kynmörkuðum nafnliðum:

láta einskis *ófreistað* til að <komast að sannleikanum>
 það er *útséð* um að <við ljúkum þessu í kvöld>
 <honum, henni> er ekki *fisjað* saman
 <honum, henni> er *uppsigað* við <kennarann>
 láta sér *umhugað* um <hann, hana>

Hér á best við að láta skáletruðu orðmyndirnar koma fram óbreyttar sem flettimyndir. Þetta á einnig við um hvorugkynsmyndir lýsingarorða í hlutverki atviksorðs:

bera *bratt* halann
 ganga *hreint* til verks
 tala *þvert* um hug sér
 <salan hefur aukist, íbúunum fjölgar> *jafnt* og *þétt*

Á sama hátt er ástæða til að gera ýmsar stigbreyttar myndir lýsingarorða að beinum flettimyndum:

vera <honum, henni> *betri* en enginn
 bregða undir sig *betri* fætinum
 snúa <öllu> á *verri* veg (fyrir <honum, henni>)
 vera *meiri* í orði en á borði
 vera *fremstur* meðal jafningja
 ráðast ekki á garðinn þar sem hann er *lægstur*

Þá er athugandi að láta fleirtölumyndir nafnorða njóta sín sem flettimyndir þegar ætla má að fleirtalan sé notendum nærtækari gagnvart orðasambandinu en eintölumyndin, svo sem myndin *bönd* í eftirfarandi samböndum:

böndin berast að <honum, henni>
 koma böndum á <útgjöldin>
 leggja bönd á <verðbólgunu, eyðsluna>

Hér vegast þó á þau sjónarmið að velja sem nærtækasta flettimynd og að birta sem skýrasta og fjölbreyttasta mynd af notkun og stöðu einstakra orða í orðasamböndum. Ef síðara sjónarmiðið er látið ráða er ástæða til að sameina sem flest undir gildustu flettimyndum orðanna. Þetta gildir einkum um þau orð sem koma fram í mörgum orðasamböndum og þá ekki síst um fyrirferðarmiklar sagnir. Frá því sjónarmiði er óheppilegt að tilgreina sagnir með smáorði eða smáorðasamböndum sem tví- og fleiryrt lykilorð.

3.6.2 Flokkun og röðun undir lykilorðum

Það fer að nokkru eftir framsetningu orðasambandanna hvernig best er að haga innbyrðis röð þeirra undir lykilorðunum. En í meginatriðum verður að láta stafrófsröð sambandanna ráða ferðinni. Slík röðun er skýr og vandkvæðalaus þegar um er að ræða hreina sagnliði þar sem sambandið hefst á nafnhætti sagnarinnar:

bera af sér lagið
 bera ábyrgð á <slysinu>
 bera blak af <honum, henni>
 bera brigður á <orð hans>
 bera fyrir sig <minnisleysi; annríki>
 bera gæfu til að <koma á friði>
 bera hönd fyrir höfuð sér

Hér er frumlag sambandanna haft ótilgreint til marks um (óbeina) vísun til lifandi fólks. Þegar vísað er til hluta og fyrirbæra er frumlagið hins vegar tilgreint í breytlið:

<þessi deilumál> ber á góma
 <þetta; ferðina> ber bráðan að

Breytliðir koma ekki aðeins við sögu fremst í orðasamböndum heldur er þá einnig víða að finna í inn- og bakstöðu. Til að ná fram reglulegri röðun verður að ákveða röðunargildi breytliða og meta hvort gildið skuli vera hið sama hver sem staða þeirra er innan orðasambandsins. Til að átta sig betur á þessu er rétt að huga fyrst að sagnasamböndum með breytlið í innstöðu:

halda <starfinu, baráttunni> áfram
 halda <reglurnar> í heiðri
 halda <útgjöldunum> í skefjum
 halda <sjúkdómnum> niðri
 halda <bréfunum> til haga

Út frá þessum dæmum má skoða nánar þá tvo kosti sem einkum koma til greina þegar röðunargildi breytliða er ákveðið:

- úthluta afmörkunartáknum breytliðar ákveðnum stafrófssætum (t.d. tveimur öftustu sætunum) og láta stafrófsröðina gilda að fullu
- úthluta fremra afmörkunartákni breytliðar ákveðnu stafrófssæti (t.d. aftasta sætinu) en gera breytliðinn að öðru leyti óvirkan við röðunina

Ef fyrri kosturinn er valinn færast saman orðasambönd með sameiginlegu eða samstæðu upphafi breytliðar. Sú tilhögun á t.d. vel við þegar breytliðurinn er bundinn vísun til persónu:

leggja <honum, henni> lið
 leggja <honum, henni> lífsreglurnar
 leggja <honum, henni> ráð
 leggja <honum, henni> til ámælis að <hafa ekki brugðist við>
 leggja <honum, henni> vopn í hendur

Áhrif þessarar röðunar verða enn sýnilegri gagnvart framstæðum breytlið:

<bókina> ber á fjörur <mínar>
 <ferðina> ber brátt að
 <hann, hana> ber af leið
 <hann, hana> ber upp á sker
 <honum, henni> ber að <greiða skaðabætur>
 <honum, henni> ber skylda til að <veita umbeðnar upplýsingar>
 <honum, henni> ber < margt> fyrir eyru
 <kirkjuna> ber við loft
 <þeim> ber saman um <þetta>
 <þeim> ber <mikið> á milli
 <þeir, þær, þau> bera saman bækur sínar
 <þeir, þær, þau> bera saman ráð sín
 <þessa atburði> ber á góma

Hér raðast frumlagsliðirnir eftir upphafi breytliðarins og með því færast einstakar fall- og tölumyndir persónuvísandi frumlags saman. Hins vegar hefur sagnmyndin og þau orð sem fara á eftir sögninni ekki áhrif á röðunina nema gagnvart orðasamböndum með sams konar frumlagslið.

Ef síðari röðunarkosturinn er valinn fær næsta orð aftan við breytlið röðunargildi eftir að fremra afmörkunartákni breytliðarins sleppir. Niðurstaða þeirrar röðunar gagnvart sagnasamböndunum hér á undan yrði þessi:

<honum, henni> ber að <greiða skaðabætur>
 <hann, hana> ber af leið
 <bókina> ber á fjörur <mínar>
 <þessa atburði> ber á góma
 <ferðina> ber brátt að
 <þeim> ber saman um <þetta>
 <honum, henni> ber skylda til að <veita umbeðnar upplýsingar>
 <hann, hana> ber upp á sker
 <kirkjuna> ber við loft
 <honum, henni> ber <markt> fyrir eyru
 <þeim> ber <mikið> á milli
 <þeir, þær, þau> bera saman bækur sínar
 <þeir, þær, þau> bera saman ráð sín

Hér tapast sambengi frumlagsliðanna að verulegu leyti en sambengi sagnmynda og sagnarsambanda verður að sama skapi sýnilegra. Gildi þessarar röðunar er því meira eftir því sem sambandið utan breytliðarins hefur sjálfstæðari stöðu og er hvað greinilegast gagnvart atvikslegum orðasamböndum með sameiginlegu nafnorði þar sem sögnin (og frumlagið) er innan breytliðar:

<koma, mæta> á réttum tíma
 <koma heim> á tilsettum tíma
 <málið verður rætt> ef tími vinnst til
 <panta gistingu> í tíma
 <tala um þetta> í tíma og ótíma
 <viðhorfin hafa breyst> í tímans rás
 <sárið grær> með tíð og tíma
 <liturinn dofnar> með tímanum
 <skipuleggja starfið> til <langs> tíma
 <málið var í óvissu> um tíma
 <hér getur vaxið skógur> þegar tímar líða

Hér kemur sér greinilega best að færa atviksliðina saman en raða þeim síðan innbyrðis eftir fremsta orði aftan við breytlið.

Ljóst er af þessum dæmum að hvor tveggja röðunarkosturinn hefur sitt gildi og að gildið er breytilegt eftir því um hvers konar orðasambönd er að ræða og undir hvaða orðflokk samböndunum er skipað. Segja má að hér komi fram á áþreifanlegan hátt þau takmörk sem fastri og samræmdri efnisröðun eru sett í prentaðri orðabókarlýsingu. Í rafrænni framsetningu má bjóða notendum ólíka röðunarkosti auk beinnar leitar að tilteknum efnisatriðum. Ágallar fastrar og samræmdrar röðunar segja þó minna til sín en ætla mætti að því leyti að í meiri hluta tilvika gefst kostur á að velja á milli tveggja eða fleiri lykilorða og með því móti má oft sneiða hjá þeim lykilorðum þar sem röðunarreglan

á illa við. En á hitt er að líta að orða- og orðasambandaskráin hefur að nokkru leyti sitt sjálfstæða gildi þegar í hlut eiga orð sem birta fjölbreytilegt notkunarmynstur. Því er mikilvægt að notendur geti gengið að sem skýrastri skipan orðasambandanna undir veigamiklum lykilorðum.

Hér verður ekki gert endanlega upp á milli þeirra röðunarkosta sem lýst hefur verið né sett fram heildarregla um röðun orðasambanda undir lykilorðum. Að öllu samanlögðu virðist fyrri röðunarkosturinn heppilegri en til greina kemur að móta röðunarreglu sem að einhverju leyti sameinar kostina tvo, t.d. með því að bæta við röðunarþætti sem kallar fram stafrófsröð sjálfstæðra orðasambanda (einkum atviksliða) í innstöðu óháð orðum innan undanfandi breytliðar. En slíka millileið verður að veða og meta með tilliti til þess hversu mikið er um lykilorð þar sem stafrófsröð sjálfstæðra orðasambanda rofnar á óheppilegan hátt.

Sá röðunarvandi sem við er að glíma hlýst að miklu leyti af því að leitast er við að láta orðasamböndin koma fram í óskertri mynd undir lykilorðunum. Reyndar er hér gert ráð fyrir því að valfrjálsir liðir (sem afmarkaðir eru með svigum) falli brott í orða- og orðasambandaskránni. Með því að skerða orðasamböndin frekar, t.d. með því að nema brott breytliði framan við atviksleg sambönd, mætti einfalda vandann, en við það myndi upplýsingagildi skrárinnar minnka og samræmi hennar við orðabókartextann myndi raskast.

4 Lokaorð

Í þessari grein hefur verið fjallað um stöðu orðasambanda í ólíkum tegundum orðabókarlýsingar. Í orðbundinni lýsingu einkennist staða orðasambanda af því að þau eru háð flettiorðavali og flettiorðaskipan orðabókarinnar og hlutverk þeirra er að miklu leyti samofið lýsingu flettiorðanna, sem tekur bæði til formlegra og merkingarlegra eiginda. Í hugtakabundinni lýsingu gefst færi á að gera orðasamböndum sjálfstæðari skil og draga fram sameiginleg merkingareinkenni þeirra. Frá sjónarmiði notenda er meginkostur þeirrar lýsingar fólgin í því að aðgangur að orðabókartextanum er tvíþættur, annars vegar um hugtakaheiti sem sameina merkingarlega samstætt orðafar, hins vegar um orðasamböndin sjálf. Heildarskrá um orð og orðasambönd hefur að nokkru leyti sjálfstætt gildi með því að birta notkunarmynstur einstakra orða. Orðtengslamiðuð framsetning orðasambandanna á jafnt við í orðbundinni sem hugtakabundinni lýsingu þótt upplýsingar um nálæga setningarliði þurfi að vera knappari og hnitmiðaðri í hinni síðarnefndu. Með samræmdri framsetningu er jafnframt lögð áhersla á að saman mynda þessar tvær orðabókargerðir samstæða heild, þar sem notandinn getur í fyrsta lagi athugað hvernig orðasambönd einkenna notkun og notkunarhlutverk einstakra orða, í öðru lagi virt fyrir sér stafrófsröðuð mynstur orðasambanda og í þriðja lagi séð hvernig orðasambönd tengjast merkingarlega undir stafrófsröðuðum hugtakaheitum.

5 Heimildir

- Bérkov, V.P. 1962. *Íslensk rússnesk orðabók*. Með aðstoð Árna Böðvarssonar. Ráðgefandi ritstjóri Árni Bergmann. Moskva.
- Burger, H. 1989. Phraseologismen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch. *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* I. 593–599. de Gruyter, Berlin/New York.
- Cowie, A.P. 1998. *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*. Oxford University Press, Oxford.
- Hausmann, F.J. 1984. Kollokationen im deutschen Wörterbuch. Ein Beitrag zur Theorie des lexikographischen Beispiels. *Lexikographie und Grammatik, Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch* 28.–30.6. 1984: 118–129. Ritstjórar: Henning Bergenholtz og Joachim Mugdan. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Íslensk orðabók handa skólum og almennungi*. 1983. Önnur útgáfa aukin og bætt. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Íslensk samheitaorðabók*. 1985. Ritstjóri: Svavar Sigmundsson. Styrktarsjóður Þórbergs Þórðarsonar og Margrétar Jónsdóttur, Reykjavík.
- Jón G. Friðjónsson. *Mergur málsins*. 1993. Örn og Örlygur, Bókaklúbbur, Reykjavík.
- Jón Hilmar Jónsson. 1994. *Orðastaður. Orðabók um íslenska málnotkun*. Mál og menning, Reykjavík.
- Jón Hilmar Jónsson. 1995. Verbgrammatikk i islandske tospråklige ordbøker med islandsk som kildespråk. *LexicoNordica* 2: 65–78.
- Jón Hilmar Jónsson. 1998. Glíman við orðasamböndin. *Orð og tunga* 4:17–24.
- Jón Hilmar Jónsson. 1999. Levende eller død: Refleksjoner omkring fremstillingen av leksikografiske eksempler. *Nordiske studier i lexicografi* 4: 195–203. Ritstjórar: Peter Slotte, Pia Westerberg, Eva Orava. Helsingfors.
- Nordisk leksikografisk ordbok*. 1997. Ritstjórar: Henning Bergenholtz, Ilse Cantell, Rut Vatvedt Fjeld, Dag Gundersen, Jón Hilmar Jónsson, Bo Svensén. Universitetsforlaget, Oslo.

Kristín Bjarnadóttir

Um sagnlýsinguna í 3. útgáfu *Íslenskrar orðabókar*

1 Inngangur

Í nóvember árið 2000 kom 3. útgáfa *Íslenskrar orðabókar*, tölvuútgáfa, út á geisladiski hjá Eddu hf. í Reykjavík. Í þessari grein mun ég lýsa breytingum á sagnlýsingunni í nýju útgáfunni sem eru hvorttveggja í senn afleiðing af færslunni af bók á disk og efnisleg endurskoðun þar sem markmiðið var að bæta við upplýsingum um setningarstöðu sagna.¹

Vandamál við að breyta bók í rafrænt form eru bundin mismunandi takmörkunum sem eru eðlislæg í miðlunum tveimur. Í bók er vandinn sá að takmarka umfang orðabókarlýsingarinnar þannig að afraksturinn verði handhæg bók. Á skjá er vandamálið fremur fólgið í því að koma upplýsingunum fyrir á skjánum í nægilega litlum einingum til þess að notandinn fái yfirlit yfir það sem hann er að leita að í einni skjáfylli og hafa verður í huga að það getur verið allnokkur augnraun að lesa samfelldan texta á skjá. Hvor miðill hefur bæði kosti og galla og hér á eftir fylgir lýsing á þeim leiðum sem farnar voru til að aðlaga sagnlýsinguna í bókinni þannig að hún kæmi að sem bestum notum á skjá. Um leið var reynt að bæta úr ýmsum ágöllum sem bent hefur verið á í bókinni, t.d. skorti á dæmum og upplýsingum um setningarstöðu sagna. Breytingarnar eru bæði fólgnar í formi (þ.e. uppsetningu) og innihaldi (þ.e. viðbótarefni) en skýringar í bókinni hafa ekki verið endurskoðaðar í heild í nýju útgáfunni þótt einstakir efnisflokkar hafi verið teknir fyrir.

Efnisskipan í greininni er á þá leið að í 2. kafla er lýsing á efniviðnum sem lagt var upp með, þ.e. 2. útgáfu *Íslenskrar orðabókar* (hér eftir *ÍO*). Í 3. kafla er lýsing á þeim takmörkunum sem nýr miðill felur í sér og vandamálum sem upp koma við að koma

¹ Verkið var unnið í samvinnu við Orðabók Háskólans og hófst hún snemma árs 1997. Vinna við sagnirnar kom í minn hlut, með liðsinni Þórdísar Úlfarsdóttur sem las fyrirferðarmestu sagnirnar yfir og tók þátt í leit að nýjum dæmum.

efninu fyrir á skjá. Í 4. kafla er síðan gerð grein fyrir sagnlýsingunni á disknum og í 5. kafla eru lokaorð.

2 Af útgáfusögu *ÍO*

ÍO kom fyrst út hjá Bókaútgáfu Menningarsjóðs 1963 og ritstjóri og aðalhöfundur var Árni Böðvarsson (1924–1992). Bókin var endurútgefin af sama útgefanda 1983 með allmiklum breytingum. Mál og menning eignaðist útgáfurétt að bókinni 1992 og síðan hefur bókin verið endurprentuð nokkrum sinnum. Störf við nýja útgáfu *ÍO* hjá Máli og menningu hófust 1995 og kom verkið út á geisladiski í nóvember 2000. Ritstjóri 3. útgáfu *ÍO*, tölvuútgáfu, er Mörður Árnason en aðrir starfsmenn við ritstjórn voru Þórdís Úlfarsdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Laufey Leifsdóttur, auk höfundar þessarar greinar sem var sérfræðingur við verkið af hálfu Orðabókar Háskólans frá 1997. Um tildrög verksins og markmið má lesa í grein Marðar Árnasonar í *Orði og tungu* 4 (1998) og á vefsíðu Eddu hf. (<http://ord.is>) en diskurinn kom út eftir sameiningu Máls og menningar og Vöku-Helgafells undir nafni Eddu.

Breytingar í 3. útgáfu *ÍO*, tölvuútgáfunni, eru að sumu leyti smávægilegar en að öðru leyti umtalsverðar. Í þessari útgáfu var ekki ætlunin að endurskoða allan texta bókarinnar og það hefur ekki verið gert nema þar sem það reyndist óhjákvæmilegt vegna þeirra breytinga á formi sem flutningurinn af bók á disk hafði í för með sér. Að stofni til er orðabókartextinn því hinn sami og í 2. útgáfu, þ.e. orðaforði, skýringar o.þ.h. Algjör endurskoðun var þó gerð á nokkrum efnisflokkum, sjá grein Þórdísar Úlfarsdóttur í þessu riti. Breytingar á framsetningu textans eru hins vegar verulegar enda eru miðlarnir tveir sem hér koma við sögu býsna ólíkir og hvor þeirra um sig gerir kröfur um framsetningu og setur henni skorður á sinn hátt. Að auki gefst tækifæri til viðbóta á disk þar sem engin ástæða er til þess að takmarka umfang efnisins þar á sama hátt og í prentaðri bók.

2.1 Skorðurnar sem miðillinn setur í prentútgáfu *ÍO*

Allir orðabókarmenn þekkja vel þau vandkvæði sem fylgja því að þjappa orðabókartexta nægilega saman þannig að orðabókin verði ekki of stór og þar með of dýr. Margar kenningar í hefðbundinni orðabókarfræði eiga sér grunn í þessum takmörkunum og miðast við að finna leiðir til að skilgreina og skipuleggja efni orðabóka þannig að það komi notandanum að sem bestum notum í eins samþjöppuðu formi og nokkur vegur er. Þessi stefna hefur bæði áhrif á form og innihald orðabóka og *ÍO* er þar engin undantekning. Ég mun nú drepa á fjögur atriði af þessu tagi sem athuga þurfti sérstaklega þegar efnið var fært á nýjan miðil, þ.e. samþjöppun í lettri og uppsetningu, stöðlun uppflettimynda, takmarkanir á rými sem skýringum og dæmum er ætlað og þær væntingar sem gerðar eru til kunnáttu notandans í bókinni.

2.1.1 Letur og uppsetning

Letur og uppsetning í prentuðum orðabókum miðar að því að þjappa textanum saman eins og unnt er. Textinn er hafður í dálkum til að spara rými, letur er smátt og skammstafanir og styttingar notaðar eins og framast er unnt. Hvert uppflettiorð er venjulega sett upp í einn bálk án greinaskila og innri skipan orðsgreinar lýtur reglum sem samræmdar eru fyrir hverja bók. Hefðbundið er að skipa efni innan orðsgreinar eftir merkingu og aðgreina merkingarliði með tölusetningu. Öll þessi einkenni eru áberandi í *ÍO* 1983 og dálkar þar eru mjög þéttir, eins og sjá má af þessu dæmi:²

presta-bók KV húsvitjunarbók (presta). **-brá** KV ♣ garðjurt af körfublómaætt (*Chrysanthemum maximum*). **-dómur** K ‡ kirkjulegur dómstóll á alþingi (dæmdi í málum vegna óhlýðni presta við biskup). **presta-ffill** K ♣ ættkvísl garðjurt af körfublómaætt (*Chrysanthemum*). **-garður** K prestssetur. **-hafrar** K FT ♣ stöngullaasar stofujurtir af ananasætt (*Bilbergia*). **-kall** H þjónustuumdæmi, starfsvæði prests. **-kragi** K 1 kragi sem tilheyrir hempu prests; pípukragi. **2** ♣ gróðurhúsa- og stofujurt af körfublómaætt í ýmsum afbrigðum (*Chrysanthemum hortorum*). **3** prestaffill. **4** brjóskhringur á stirtlu-dálki á spröku. **5** ull skilin eftir á kindarhálsi við rúningu. **-reið** KV gutreið, skokk. **-reiða** KV † það sem bændur skyldu leggja presti til. **-skóli** K skóli fyrir prestsefni, skóli (háskóladeild) þar sem guðfræði er kennd. **-spaði** K 1 lítil tréreka sem prestar nota til að kasta rekunum á líkkistu við útför. **2** hvítur spaði á lausakraga sem prestar nota í stað pípukraga. **-stefna** KV (árlegur) allsherjafundur presta, synodus. **-stétt** KV klerkar sem sérstök starfsstétt. **-veldi** H klerkavald, klerkastjórn.

Hér er gengið svo langt í að spara rými að mörg uppflettiorð sem öll hefjast á sama lið eru sett saman í bálk og látið er nægja að gefa síðari hluta orðanna með bandstaf fremst.³

Aðgreining í letri er í lágmarki í bókinni. Skáletur er t.d. notað fyrir undirflettur, orðasambönd og dæmi, til áherslu í skýringum og í erlendum orðum svo sem latneskum plöntuheitum o.þ.h. Allar skýringar eru með óbreyttu letri, hvort sem þær eru eiginlegar skýringar, samheitaþýringar eða e.k. leiðbeiningar, t.d. um notkun. Enginn

²Öll dæmi úr *ÍO* í þessari grein, bæði úr bók og af disk, eru stafréttar tilvitnanir sem settar eru upp aftur en ekki myndir úr frumheimildunum. Við þetta fara litir úr rafrænu útgáfunni forgörðum og línulengd og línuskiptingar í báðum útgáfum breytast þar sem letur er annað. Að öðru leyti er uppsetningu haldið eins og nokkur vegur er.

³Greinaskilin í bálknum á undan *prestaffill* eru brot á þessari reglu. Skýringin er e.t.v. sú að þarna er orðið *prestadómur* viðbót í 2. útgáfu en í 1. útgáfu er bálkurinn án skila.

greinarmunur í letri er gerður á skýringum á uppflöttiorðinu sjálfu, skýringum á orða-samböndum og skýringum á dæmum og af samhenginu er ekki alltaf auðráðið hvar skil eru þarna á milli.⁴ Fyrir utan málfræðiskammstafanir sem eru sýndar með hásteflingum og feitletraðar beygingarmyndir er ekki um aðra sundurgreiningu með letri að ræða. Þessi einfalda notkun mismunandi leturs stuðlar að því að þjappa textanum saman og gerir áferðina látlause en getur valdið vandræðum þegar að því kemur að greina textann sundur eftir efnisatriðum eins og nauðsynlegt er við flutning í gagnasafnskerfi, eins og stuttlega er sagt frá í 3. kafla hér á eftir.

2.1.2 Uppflöttimyndir

Uppflöttimyndir í hefðbundnum orðabókum eru settar fram á staðlaðan hátt, óháð notkun orðanna eða setningarstöðu. Uppflöttimyndir nafnorða í íslensku eru nefnifall eintölu án greinis, lýsingarorð eru gefin í frumstigi, nefnifalli eintölu í karlkyni (sterk beyging) og sagnir eru gefnar í nafnhætti, germynd (og nútíð). Undantekningar frá þessu eru fáar og uppflöttimyndir eru nánast alltaf bundnar við eitt orð. Skýringar miðast síðan við uppflöttimyndirnar sjálfar, þannig að nafnháttur er skýrður með nafnhætti (eða a.m.k. umritun sem komið getur í stað nafnháttar) o.s.frv. Þetta þjónar tvíþættum tilgangi; í fyrsta lagi getur notandinn treyst því að uppflöttimyndir séu settar fram eftir ströngum og tiltölulega einföldum reglum en það ætti að einfalda leit í stafrófsraðaðri bók og í öðru lagi ætti að vera auðveldara að hafa skýringarnar knappar þar sem stök orð án samhengis eru skýrð. Með því móti er reynt að finna grunnmerkingu orða án skírskotunar til setningarstöðu þannig að ein skýring nái yfir sem flest tilfelli.

Orðabókarmönnum hættir til að ganga mjög langt í því að þvinga orðmyndir undir staðlaðar uppflöttimyndir, t.d. með því að setja miðmyndarsögn eða lýsingarhátt undir nafnhátt í germynd þótt engin dæmi finnist um notkun germyndarinnar í persónuhætti. Þetta er áberandi í íslensku orðabókarvinnu og nægir þar að nefna Blöndalsorðabók, ritmálsskrá Orðabókar Háskólans og *ÍO*. Hér er dæmi af þessu lagi úr *ÍO* 1983:

[stig]-lækka S lækka smám saman, stig af stigi,
einkum LH NT *stiglækkandi*.

Þrátt fyrir ítrekaða leit hefur mér ekki tekist að finna dæmi um þetta uppflöttiorð í germynd og sama máli gegnir um uppflöttiorðið *stighækka*; öll dæmi í söfnum Orðabókar Háskólans (að textasafni meðtöldu) eru um lýsingarhátt nútíðar, *stiglækkandi* og *stighækkandi*.⁵ Orðalagið „einkum LH NT“ og skýringin á nafnhættinum (*stiglækka*: „lækka smám saman“) gefa því villandi upplýsingar en af þessu tvennu mætti ætla að setning á borð við „vatnið stiglækkar“ væri góð og gild.

⁴Semikomma á eftir skýringu við orðasamband getur t.d. bæði sýnt að skýringar við orðasambandið séu tvær en síðari skýringin getur einnig átt við uppflöttiorðið sjálft. Oftast er ljóst af skýringunum sjálfum hvert samhengið er en svo er þó ekki alltaf.

⁵Í ritmálssafni Orðabókar Háskólans eru dæmin undir tveimur uppflöttimyndum, nafnhætti og lýsingarhátti nútíðar. Undir uppflöttiorðinu *stighækka* eru t.d. 7 dæmi, öll um *stighækkandi* („stighækkandi skattar (2), þróun (2), fáránleiki, vélstjórasstig, neitun“) en undir uppflöttiorðinu *stighækkandi* eru 9 dæmi, algjörlega samberileg („stighækkandi tekjuskattur (3), skattur, kostnaður, roka, ákvæðislaun, útsvarsstigi, sundurleitni“).

Sams konar tilhneiging veldur því að germynd sagna er höfð sem aðaluppflettimynd jafnvel þótt hún sé mjög fátið, t.d. í sögninni *drattast* sem sett er upp í germynd í *ÍO* 1983 þótt fyrra dæmið sýni miðmyndina sem er almenn:

dratta, -aði S dragnast, röлта, kjaga: *hann ætlaði aldrei að drattast úr sporunum* ☉: koma sér af stað, *dratta(st) heim*.

Framsetning af þessu tagi er ekki vel til þess fallin að vísa notandanum veginn í málnotkun en þjónar stundum þeim tilgangi að sameina efni undir eina uppflettimynd og stytta með því textann. Dæmi um þetta er uppflettimyndin *uppvaxa* sem er fletta í *ÍO* 1983 og reyndar einnig í Blöndalsorðabók. Engin dæmi finnast um aðrar myndir en lýsingarhættina *uppvaxandi* og *uppvaxinn* í ritmálssafni Orðabókarinnar.⁶

2.1.3 Skýringar og dæmi

Enn ein leiðin til þess að takmarka umfang orðabóka er að hafa skýringar eins knappt orðaðar og framast er unnt og takmarka notkun dæma eins og kostur er, bæði að lengd og fjölda. Hér verður ekki fjölyrt um knappar skýringar í *ÍO* 1983 enda er notendum bókarinnar vel kunnugt um þær.⁷ Þá er dæmum í bókinni þröngt skorinn stakkur og gildir þá einu þótt upplýsingar um fallstjórn og setningarstöðu sagna séu ekki settar fram með öðrum hætti. Bæði dæmaskorturinn og knappar skýringar geta komið sér illa fyrir notendur, eins og sjá má í sögnunum *aftra* og *hindra*. Skýringin við *aftra* er samheitið *hindra* en hvergi kemur fram að fallstjórn sagnanna er ekki sú sama:

aftra, -aði S hindra; † *a. sér að e-u hika við e-ð*.
hindra, -aði S 1 koma í veg fyrir, tálma; tefja, slóra. 2 † hika, fresta. 3 LHPT *hindruð kona* ☉: ófrisk.

Þarna hefði þurft að koma fram að *hindra* stýrir þolfalli (*hindra e-ð*) en *aftra* þágufalli (*aftra e-u*) og eðlilegt væri líka að sýna algengustu forsetningarliði sem fylgja sögnunum (*hindra e-n í e-u* og *aftra e-m frá e-u*).

2.1.4 Kunnátta notandans

Orðabækur eru yfirleitt lagaðar að ákveðnum markhópi og öllum umfrömum upplýsingum er sleppt. Notandanum er þannig ætlað að fylla inn í þann ramma sem orðabókin setur með eigin kunnáttu. Þetta kemur m.a. fram í því að notandanum virðist oft vera ætlað að þekkja setningargerðina sem sagnir eru notaðar í, sbr. sagnirnar *aftra* og *hindra* hér að ofan. Þetta á líka við um ópersónulegar sagnir, eins og sögnin *fatra* er dæmi um. Þessi sögn er nægilega torkennileg til reyna á þolrifin í öllum notendum:

fatra, -aði S ÓP fata, skjátlast; MM *fatrast* fara í fækju; tefjast, fara í handaskolum.

⁶Tvö dæmi eru undir uppflettiorðinu *uppvaxa* í ritmálssafni, bæði í lýsingarhætti. Lýsingarhættirnir eru þar einnig sjálfstæð flettiorð.

⁷Sjá t.d. gagnrýni Jóns Hilmars Jónssonar í *Íslensku máli* 7 (1985).

Athugum aðeins hvernig kunnátta notandans dugir þarna.

Af skammstöfuninni ÓP sést það eitt að sögnin er ópersónuleg, þ.e. annaðhvort með aukafallsfrumlagi eða frumlagsígildinu ‘það’. Ef sú ályktun er dregin af sögninni ‘skjátlast’ í skýringunni að frumlagið sé persóna ([+lifandi]) eru mögulegar setningargerðir í germynd *e-n fatrar*, *e-m fatrar*, *e-s fatrar*. Í miðmynd væri nærtækt að álykta að frumlagið sé ekki persóna ([–lifandi]), sbr. skýringuna ‘fara í flækju’ og setningargerðirnar gætu þá verið *e-ð* (þf.) *fatrast*, *e-u fatrast*, *e-s fatrast* og *það fatrast* með forsetningarlið. Setningargerðin *það fatrar fyrir e-m* kemur einnig til greina að óathuguðu máli, sbr. setningargerðina í *það skeði fyrir honum* sem vissulega heyrir hér og þar þótt ekki þyki öllum gott.

Út frá orðabókartextanum hefur notandinn enga leið til að finna setningargerð sagnarinnar og þarna brestur flesta málkunnátta. Af skýringunni mætti jafnvel ætla að notkun sagnarinnar gæti verið með ýmsu móti þar sem gefinn er kostur á breytileika í merkingarskýringunni en semíkomma í merkingarskýringu tákna skil í merkingunni, þ.e. í reynd aðgreinda merkingarliði.⁸ Þetta á sér litla stoð í þeim dæmum sem tiltæk eru hjá Orðabók Háskólans um orðið. Dæmin í heimildum Orðabókarinnar eru aðeins tvö og setningargerðirnar í þeim eru *e-m fatrar* og *það fatrast fyrir e-m*. Síðari setningargerðina (og reyndar sama dæmið) er einnig að finna í orðabók Fritznerns⁹ en skilin í merkingarskýringunni við miðmyndina stafa sennilega af sambærilegum skilum í skýringu nafnorðsins *fatur* þar; merking sagnarinnar er m.ö.o. óljós í þessu eina dæmi sem til er. Þetta orð er tekið hér sem dæmi til að sýna hver vandi notandans getur orðið þegar upplýsingum um setningargerð er sleppt og málkunnáttuna brestur. Orðið er auðvitað á engan hátt dæmigert og á í raun tæplega heima í almennri orðabók. En munurinn á vanda notandans þarna og þess notanda sem ekki veit hvaða falli sagnirnar *aftra* og *hindra* stjórna er bitamunur en ekki fjár.

2.2 Takmarkanir prentaðs texta

Samþjöppunin sem er einkenni á prentuðum orðabókum af þeirri gerð sem hér er ræðir er óhjákvæmilegur fylgifiskur þeirra takmarkana sem miðillinn setur verkinu. Markmiðið við útgáfu *ÍO* var að gefa út handhæga almenna íslenska móðurmálsorðabók eins og fullt nafn hennar sýnir, *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. Bókin átti að vera hæfilega umfangsmikil til þess að létt væri að finna það sem leitað er að:

Við samningu bókarinnar hefur það sjónarmið sífellt verið haft í huga að hún yrði sem aðgengilegust ... (ÍO 1. útg. 1963, formáli, bls. IX.)

Lykilatriðið var því að bókin yrði ekki of stór.¹⁰ Samt sem áður var bókinni ætlað að sýna samfelluna í íslenskri málsögu, án þess þó að vera málsöguleg orðabók, enda er í

⁸ Samhljóða skýringu á orðinu er að finna í *Íslenskri orðsifjabók* (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989).

⁹ Dæmið í orðabók Fritznerns er *fatrast mjök fyrir honum* (Mork.) en í ritmálssafni Orðabókarinnar er heimild samhljóða dæmis Odds þáttur Ófeigssonar. Rétt er að geta þess hér að uppsetning þessarar sagnar var enn óútkljáð mál í nóvember 2000 þegar tölvuútgáfan kom út. Lagfæring mun komast til notenda við fyrstu uppfærslu.

¹⁰ Hér er vitnað í 1. útgáfu en sama á við um 2. útgáfu enda þótt hún sé allmiklu stærri. Viðbætur voru samt sem áður ekki fólgnar í grundvallarbreytingum á þeim atriðum sem hér eru talin einkenni samþjöppunarinnar

henni mikið efni úr fornu máli. Vandinn sem orðabókarmönnum var á höndum var því mikill og ég hef hér rakið nokkrar leiðir sem farnar voru til þess að þjappa efni bókarinnar saman, leiðir sem eru hefðbundnar í orðabókargerð þar sem miðillinn er prentuð bók.

Þessi atriði eru nefnd hér til að útskýra þær breytingar sem gerðar voru við 3. útgáfu en í rafrænni orðabók gjörbreytast þær takmarkanir sem miðillinn sjálfur setur.

3 Diskurinn

Hin nýja útgáfa af *ÍO* er að mörgu leyti tilraunaútgáfa þar sem látið er reyna á nýjan miðil og aðalmarkmiðið er að koma textanum úr 2. útgáfu til skila þannig að hann komi notendum að sem bestum notum. Hér er því bryddað upp á ýmsum nýjungum en ekki tekin sú stefna að fastmóta framsetningu á öllum atriðum til fulls þannig að verkið sé að öllu leyti samræmt. Bæði er að sú samræmingarvinna hefði tekið mun lengri tíma en ætlaður var til verksins og með þeirri aðferð hefði ekki gefist tækifæri til að bregðast við viðbrögðum notenda eins og æskilegt er. Sá munur er líka á útgefni bók og diskur að mun auðveldara er að uppfæra efni á diskur. Kostnaður við framleiðslu diska er lítill og ekki þarf að leggja í aukakostnað (og vinnu) við umbrot þótt leiðréttingar séu gerðar. Þá gefst einnig sá kostur að koma leiðréttingum (uppfærslum) til notenda á vefnum sem bæði er fljótvirkt og ódýrt.

Þetta er sú hliðin sem snýr að notandanum en meginmunurinn í vinnunni er sá að 3. útgáfa *ÍO* er unnin í gagnagrunni en ekki á seðlum eins og gert var í fyrri útgáfunum tveimur. Óhemjuleg vinna var fólgin í því einu að koma efninu úr 2. útgáfu fyrir í gagnagrunni og greina orðabókartextann í sundur í efnissvið innan hvers flettiorðs. Í þessu var við fá formleg einkenni að styðjast í bókinni önnur en leturbreytingar en þær ná skammt þar sem aðgreining með letri í bókinni er lítil, sbr. kafla 2.1.1 hér á undan. Vegna þessa er ekki alltaf auðvelt að finna hvað á saman í textanum í bókinni þegar skipta á efninu upp í skilgreind svið í gagnagrunni. Til dæmis um þetta má nefna að skýringar við dæmi (eða réttara sagt skáletrað efni) eru stundum á undan dæminu þótt venjan sé sú að skýringin sé höfð á eftir. Þar sem allar skýringar í bókinni eru með sama letri, hvort sem þær eiga við uppflettiorðið sjálft, undirflettu, orðasamband eða dæmi, verður að ráða af merkingunni við hvað skýringin á og það getur kostað talsverða leit í heimildum ef orðafarið er orðabókarmanninum ekki tamt.

Hér er ekki ætlunin að lýsa gagnagrunninum sem búinn var til utan um orðabókartextann en sviðin sem textanum er skipt í eru talsvert á þriðja hundrað.¹¹ Sem dæmi um skiptinguna má nefna að skýringum á flettiorðunum sjálfum var í grófum dráttum skipt upp í eiginlegar skýringar, skýringar sem fela í sér flokkun (t.d. „sækonungsheiti“ (*Áli*), „smákrabbategund“ (*agga*), „jólaveinn“ (*Askasleikir*) o.s.frv.), samheiti, afbrigði, umsagnir (t.d. um notkunar svið („um sauðfé“ o.þ.h.)), skýringar á

þótt skýringar hafi verið auknar dálítið. Sjá gagnrýni Jóns Hilmars Jónssonar í *Íslensku máli* 7 og formála 2. útgáfu *ÍO*.

¹¹Orðabókarforritið heitir *Lexa* og forritunarvinna var unnin af Axel V. Gunnlaugssyni og Marínó Njálssyni.

málfræði, málnotkun eða stíl og ritstjórnarinnskot. Skýringum við orðasambönd, dæmi o.þ.h. var skipt upp á sambærilegan hátt. Skipting orðabókartextans í svið er grundvöllur að allri endurskoðun textans og bæði að efnislegri og formlegri samræmingu. Skiptingin er líka grundvöllur að framsetningu textans í nýjum miðli þar sem umbrotið á skjánum ræðst af skilgreiningum á leturgerð, leturstærð, lit, línuskilum, inndrætti, meðfylgjandi táknum o.s.frv. fyrir hvert svið um sig.¹²

3.1 Skorðurnar sem miðillinn setur í tölvuútgáfu ÍO

Framsetning orðabókartextans er allt öðrum takmörkunum háð á diskum en í prentaðri bók þar sem meginvandinn er fólgin í samþjöppun textans og takmörkun á umfangi, eins og lýst er hér að framan. Á skjá er mjög þéttur texti hins vegar illlæsilegur og það efni sem kemst fyrir á skjánum í einu er því takmarkað. Vegna þessa er hætt við því að notandinn missi yfirsýn yfir samhengið þegar efnið skiptist á marga skjái eins og raunin er í löngum orðsgreinum. Hér verður heildarumfang verksins samt ekki til vandræða, a.m.k. ekki í verki af þeirri stærð sem hér um ræðir, þar sem gríðarlegt magn texta kemst fyrir á einum diskum.

3.1.1 Augnraunin

Kannanir sýna að fólk les rafrænan texta hægar en prentaðan og flestir tölvunotendur kannast við að þreytast fyrir af því að horfa á skjá en blað. Þegar farið var að huga að framsetningu orðabókartextans á skjá í tölvuútgáfu ÍO var því ákveðið að reyna að nýta kosti miðilsins í stað þess að setja orðabókartextann fram með sama hætti og í bók, eins og oft er gert í rafrænum útgáfum af prentuðum orðabókum.¹³ Ýmis atriði úr bókinni eru samt sem áður látin halda sér þannig að ýmsir drættir ættu að vera þeim kunnuglegir sem handgengnir eru bókinni. Dæmi eru t.d. skáletruð á skjánum eins og í bókinni en munurinn er sá að greint er á milli mismunandi dæma með litum. Venjuleg dæmi eru t.d. með svörtu skáletri, dæmi sem sýna ekkert nema setningargerð (t.d. *gefa e-m e-ð*, þ.e. svokölluð ‘dauð dæmi’) eru með skærbláu skáletri og samsett orð sem dæmi undir grunnorði eru með dökkbláu skáletri (t.d. *prestatal* í flettunni *tal* sem greint er frá í nmgr. 15 hér á eftir). Hásteflingar eru áfram notaðir fyrir málfræðiskammstafanir en þar eru líka notaðir tveir litir, skærblátt fyrir orðflokkaskammstafanir með uppflettiorði (sem í nafnorðum er skammstöfun fyrir kyn) og svart fyrir aðrar málfræðiskammstafanir. Feitletur er hins vegar mun meira notað í tölvuútgáfunni en í bókinni og er það gert til þess að ná auga lesandans þannig að hann reki augun í megindrætti í textanum og þurfi ekki að lesa textann frá orði til orðs. Þessi breyting á leturnotkun er ekki einungis útlitsatriði

¹²Þar sem grein þessi birtist á prenti er ekki hægt að sýna raunverulegt útlit textans í tölvuútgáfunni. Sýnishorn af honum er að finna á vefsíðu Eddu (<http://ord.is>). Hér er einnig vert að nefna að sviðskiptingin er líka lykill að ýmsum leitar­möguleikum í rafrænu útgáfunni en einn meginmunur á prentaðri orðabók og tölvuútgáfu er einmitt fólgin í leitinni. Í prentaðri bók er aðgangurinn fólgin í stafrófsröðinni einni og millivísunum sem skotið er inn í hana en í tölvuútgáfunni eru möguleikarnir nánast óþrjótandi. Ýmis nýmæli í leit eru í 3. útgáfu ÍO en víst er að þar verður haldið áfram að bæta við.

¹³Þar má t.d. nefna *Dansk-íslenska orðabók*, tölvuútgáfu (Mál og menning 1999) sem byggð er á samnefndri prentaðri bók frá 1992 (ritstjórar Hrefna Arnalds og Ingibjörg Johannesen).

þar sem feitletur á disknum er markvisst notað til að sýna sjálfstæðar orðabókareiningar, þ.e. einingar sem hafa sjálfstætt uppflöttigildi. Nánar verður vikið að þessu hér á eftir.

Meginútlitsbreytingin á textanum er fölginn í því að honum er dreift á skjáinn og línuskil notuð til að sýna hver uppbygging textans er. Þannig er nýr merkingarliður alltaf í nýrri línu, hvort sem hann er tölusettur eða ekki¹⁴ og línuskil eru alltaf á undan dæmum sem eru jafnframt inndregin til að sýna að þau fylgja efninu á undan.

Til samanburðar við prentútgáfu *ÍO* fylgir hér sami kaflinn og sýndur er í dæminu í kafla 2.1.1 hér á undan, þ.e. kaflinn um samsett orð sem byrja á *presta-* og finnst hann með því að slá stafastrenginn inn í sérstakan leitarglugga með eftirfylgjandi stjörnu. Birtist þá listi í sérstökum glugga á skjánum en eitt uppflöttiorð í öðrum glugga og er flakkað á milli þeirra með því að smella á orðin í listanum.

prestabók	<p>presta·kragi KK</p> <p>1</p> <ul style="list-style-type: none"> • kragi borinn við hempu prests • pípukragi <p>2</p> <ul style="list-style-type: none"> • brjóskhringur á stirtludálki á spröku <p>3</p> <ul style="list-style-type: none"> • ull skilin eftir á kindarhálsi við rúningu
prestabrá	
prestadómur	
prestagarður	
prestakall	
prestakragi	
prestareid	
prestareiða	
prestaþaði	
prestastefna	
prestastétt	
prestatal ¹⁵	
prestaveldi	

Með því að setja textann upp á þennan hátt verður hann læsilegri á skjánum. Litir eru líka notaðir til þess að notandinn staðnæmist við þau atriði sem hann er að leita að þótt dæmið hér sé valið þannig að litir skipti ekki máli enda er þess ekki kostur að sýna þá hér. Í yfirgnæfandi meirihluta flettiorða kemur ekki að sök þótt dreift sé úr textanum um skjáinn með þessum hætti þar sem lýsing flestra orðanna er svo stutt að þau komast vel fyrir á einni skjámynd. Notendum er að vísu í sjálfsvald sett hve stór glugginn fyrir uppflöttiorðið er en til glöggvunar um það hve löng orðsgreinin má vera til þess að hún komist fyrir í einni skjáfylli er flettan *bein* sýnd á næstu síðu hér á eftir en hún fyllir alveg upp í gluggann eins og hann er stærstur á 17 tommu skjá hjá mér.¹⁶

¹⁴Í bókinni eru skil í merkingu oft sýnd með semíkommu þar sem ekki þykir ástæða til að skipta í tölusetta liði; þar eru höfð línuskil í tölvuútgáfunni, eins og í 1. merkingarliði í flettni *prestakragi* hér. Merkið ‘•’ sýnir sjálfstæðan merkingarlið, ýmist tölusettan eða ekki.

¹⁵Inndregin orð í listanum eru undirflettur eða aukaflettur af einhverju tagi, t.d. fleirtala nafnorða, miðmynd sagna og samsett orð sem gefin eru sem dæmi undir grunnorðinu, eins og orðið *prestatal* í 4. merkingarliði grunnorðsins *tal*: „4• listi, skrá, upptalning (í samsetningum): *prestatal, manntal, framtal* ...“. Á skjánum birtast samsett orð sem notuð eru sem dæmi með dökkbláu skáletri og uppsetning þeirra er eins og á öðrum dæmum, eitt dæmi í línu.

¹⁶Feitt letur í orðasamböndum er dökkrautt á skjánum en birtist hér sem svart feitletur, inndráttur í

bein -s, - HK**1**líffræði/læknisfræði

- sterkasta gerð af stoðvef, hluti af beinagrind
beinin í mannlíkamanum eru um 220

2

- fótleggur

sitja flötum beinum**3**

í ýmsum orðasamböndum

bera beinin, bera bein sín deyja**bíta bein fyrir sig** sjaldgæft eiga auðvelt með að svara fyrir sig**hafa bein (beinin) til e-s** vera nægilega sterkur til e-s**hafa bein í nefi (nefinu)** vera ákveðinn, láta ekki hlut sinn**hafa mikið bein í hendi** vera völdugur**hvíla lúin bein** hvílast, einkum eftir göngu eða áreynslu**láta með beini ganga** fornt/úrelt beita hörðu**standa á beini** (um flík) vera mjög þröngur**taka e-n á beinið** taka e-n til yfirheyrslu*þú ert svona inn við beinið* þ.e. þegar öll kurl koma til grafar**e-m er runnið e-ð í merg og bein** þ.e. orðið eðlisgróið**vera ekkert nema skinnið og beinin** vera mjög horaður**það er sitt beinið af hverri tákinni** staðbundið þ.e. samtúningur úr ýmsum áttum**það voru ekki bitin úr honum beinin** hann átti gott atlæti**4**sjómennska

- leggur notaður sem sökkvibúnaður á neti, beinatygill, leggjateinn

5

um fisk, aflabrögð

fá ekki bein (úr sjó) veiða ekki neitt**6**

- bitlingur

7

hnjóðsyrði um mann

bannsett beinið

Í uppflettiorðinu *bein* sést hvernig feitletur er notað í orðasamböndum en þau eru sett upp sem sjálfstæðar uppflettieiningar, eins og uppflettiorðin sjálf, undirflettur, orðasambönd, sagnasambönd o.þ.h. sem líka eru feitletuð.¹⁷ Feitletrið sýnir því e.k. kaflaskil og notandinn getur því stiklað yfir textann með því að beina augunum að þessu efni í stað þess að rýna í samfelldan texta.

Það að teygja úr orðabókartextanum um skjáinn þjónar því hlutverki að gera hann skýrari og auðveldar notandanum leitina að einstökum atriðum. Stærðin á skjánum er ekki vandamál nema þar sem fletturarn eru of langar til að komast fyrir í einni skjáfylli en þá er hætt við að notandinn missi yfirsýn yfir flettuna.

3.1.2 Samhengið í löngum flettugreinum

Lengstu sagnir í prentútgáfu *ÍO* 1983 eru meira en ein opna að lengd og lengsta sögnin (*taka*) er hátt í tvær opnur eða því sem næst sjö heilir dálkar. Mjög erfitt er að fá yfirsýn yfir svo langa orðsgrein í bókinni og á skjá er það nánast ómögulegt þar sem enginn vegur er að festa sér efnið í minni á milli skjámynda og þær geta orðið margar í löngum greinum. Sögnin *taka* er t.d. tuttugu skjámyndir þótt glugginn sé hafður eins stór og nokkur kostur er. Þess vegna þarf að grípa til einhverra ráða til að brjóta efnið innan flettunnar upp í smærri einingar sem notandinn þarf að geta haft beinan aðgang að. Þessar einingar hafa þá sjálfstætt flettigildi sem orðabókareiningar og fá sjálfstæða lýsingu, t.d. skýringar og dæmi eftir þörfum. Flettiorðið verður þá að yfirskipaðri einingu í orðabókarflettunni sem skiptist í sjálfstæða kafla sem leita má að. Í tölvuútgáfunni eru undirflettur (þ.e. tilteknar afleiddar myndir af flettiorðinu s.s. fleirtala eða sérnöfn undir nafnorðum, miðmynd og lýsingarhættir sagna, miðstig og efsta stig lýsingarorða) og sagnasambönd (þ.e. agnarsagnir og sagnasambönd með forsetningarliðum og stöku atviksorðum) sett upp á þennan hátt og birtist listi hægra megin í orðabókartextanum með þeim orðabókareiningum sem smella má á. Hér fylgir brot sem sýnir hvernig skipulagið er í byrjun sagnarinnar *koma* í tölvuútgáfunni:

koma kom (<u>fornt/úrelt kvam</u>), komum , (<u>fornt/úrelt kvámum</u> <u>staðbundið kómum</u>), komið S	koma 2
1	1
• ná þangað, lenda á þeim stað sem til er stefnt (og tekur sögnin mið af staðnum sem haldið er til)	2
<i>koma (til) sbr. fara (frá):</i>	3
<i>komdu hingað</i>	komast
<i>ég kom til Færeyja</i>	kominn
<i>hér er kominn gestur</i>	koma + að
<i>hún kom gangandi</i>	komast + að
2	kominn + að
...	koma + af
	komast + af
	...

¹⁷Að auki eru beygingarmyndir sýndar með feitletri en það er arfur úr bókinni og því undantekning frá þeirri reglu að feitletur sé notað til að sýna flettigildi.

Í leitarlistanum hægra megin eru miðmyndin *komast* og lýsingarhátturinn *kominn* gefin sem undirflettur og síðan er upphaf langs lista um sagnasambönd. Sagnasamböndin eru ráðandi í skipun orðsgreinarinnar þannig að undirflettur með smáorði er að finna undir smáorðinu, sbr. t.d. ‘komast + að’ og ‘kominn + að’ hér í dæminu. Tölusetning merkingarliða kemur einnig fram í leitarlistanum og gefur það hugmynd um skipulag orðsgreinarinnar en kemur að takmörkuðu gagni sem leitarlykill þar sem ógerlegt er að sjá hvert innihaldið er í hverjum tölulið.¹⁸

Fyrirmyndin að þessari uppsetningu er að vissu marki í prentuðum útgáfum *ÍO* en þar eru undirflettur oft settar í sérstaka merkingarliði, gjarnan aftarlega í meginmáli orðsgreinarinnar án þess að staðsetningin sé alveg fastskorðuð, og í lok fyrirferðarmikilla orðsgreina er oft kafli með stafrófsröðuðum smáorðum (ögnum og forsetningum). Upphaf sagnarinnar *koma* og upphaf smáorðahlutans í *ÍO* 1983 er á þennan veg:¹⁹

koma, koma († **kvam**), **komum**, († **kvámum**, ☉ **kómum**), **komið** S A í öðrum samböndum en með AO eða FS (um þau sambönd sjá B-lið). 1 ...
B með AO eða FS, oft einnig andlagi í ÞGF: – **á**:
k. á hitta, lenda á ...

Í bókinni er þessi háttur aðeins hafður á í mjög umfangsmiklum sögnum og örfáum nafnorðum, t.d. *fótur* og *hönd*.

Í tölvuútgáfunni er þessi uppsetning viðhöfð í öllum sögnum þar sem sagnasambönd eru sett fram, óháð fjölda þeirra. Þannig veit notandinn hvers hann má vænta en röðin í sögunum er þá aðalflettimynd (yfirleitt germynd), undirflettur (miðmynd, lýsingarháttur nútíðar, lýsingarháttur þátíðar) og sagnasambönd í stafrófsröð eftir smáorðum. Þar sem undirflettur og smáorðin eru leitarstrengir þótti rétt að fara alltaf með þá á sama hátt og staðla uppsetningu þeirra alveg. Þetta hafði þær afleiðingar að endurskoða þurfti orðabókartextann algjörlega þar sem sagnasamböndin í bókinni eru oft dreifð um allan orðsgreinartextann, jafnvel þannig að sama sambandið er að finna á tveimur stöðum, bæði í meginmáli textans og í stafrófsraðaða hlutanum aftast. Við þessa breytingu stýttist meginmál textans í tölvuútgáfunni reyndar stundum þannig að auðveldara verður að fá yfirsýn yfir það á skjánum og um leið er hægt að ganga að öllum setningargerðum með hverju smáorði á einum stað. Hvort tveggja þjónar þeim tilgangi að skipta orðsgreinunum í viðuráðanlegar einingar á skjánum.

3.2 Gallar og kostir við skjáinn

Þær takmarkanir í orðabókartexta sem glíma þarf við á skjánum eru talsvert annars eðlis en takmarkanirnar í prentaðri bók þar sem meginvandinn er sjálft heildarumfang textans

¹⁸E.t.v. væri hugsanlegt að gefa einhvers konar merkingarlykil (stikkorð) þarna um merkingarliðina í leitarlistanum sem nýtast myndi á svipaðan hátt og stutt merkingarlýsing sem höfð var í upphafi orðsgreina í *Sýnihefti sagnorðabókar* sem gefið var út af Orðabók Háskólans 1993 en lýsingunni þar var skipað eftir setningargerð (sjá Ásta Svavarsdóttir o.fl. 1993).

¹⁹Við stafrófsröðun í 2. útgáfu var ekki gerður greinarmunur á breiðum og grönnum sérhljóðum og smáorðakaflinn hér hefst því á *á*. Í 3. útgáfu raðast grannir sérhljóðar á undan breiðum og smáorðakaflinn hefst því á *ad* í sögninni *koma*, sbr. dæmið á næstu síðu hér á undan.

og ýmsu er fórnað til að þjappa textanum saman. Á skjá er lykilatriðið að efnið sé sett fram á skýran hátt þannig að samhengi tapist ekki en sjálft efnismagnið skiptir minna máli. Nýi miðillinn ætti því að gefa tækifæri til þess að bæta úr ýmsum ágöllum sem bókin hefur, a.m.k. þeim sem felast í skorti á upplýsingum, og möguleikarnir virðast nánast óþrjótandi. Tölvuútgáfa *ÍO* markar fyrstu spor í þessa átt en í næsta kafla verður gerð grein fyrir því hvaða leiðir voru valdar við sagnlýsinguna í þetta sinn.

4 Sagnlýsingin í tölvuútgáfunni

Sagnir í 3. útgáfu *ÍO* munu vera u.þ.b. hálf títund þúsund en alls eru uppflettiorðin sem eru orðflokksgreind sem sagnir yfir 9.500 og eru þá undirflettur taldar með. Meiri breytingar voru gerðar á sögnunum en öðrum orðflokki vegna þeirrar endurröðunar á undirflettum og sagnasamböndum sem lýst er hér að framan og vegna þess að ákveðið var að bæta inn upplýsingum um rökliði sagnanna eftir því sem fært var, a.m.k. um nútímamálið en á því var full þörf. Upphaflega var hugsunin sú ein að bæta inn upplýsingum um rökliði í formi dæma, á sama hátt og í bókinni, en niðurstaðan varð sú að gefa setningargerðarsamböndum sjálfstætt gildi sem orðabókareiningum þegar þess var þörf með því að feitletra þau (eða setja upp setningargerðarhaus²⁰) og skýra sjálfstætt. Í þessum kafla er sagt frá því með hvaða hætti þetta var gert (4.1), þ.e. hvernig upplýsingum um rökliði er ýmist komið fyrir í setningargerðarhausum eða dæmum (sjá 4.1.1) og hvernig skýringar eru settar fram þegar orðabókareiningin er ekki lengur stakt orð. Þá er gerð grein fyrir uppsetningu sagnasambanda með smáorðum (4.2) og loks er stuttur kafli um ýmiss konar lagfæringar sem gerðar voru jafnhliða öðrum breytingum en stundum reyndist óhjákvæmilegt að endurskoða skýringar og lagfæra ýmiss konar ósamræmi milli flettiorða sem kom í ljós þegar textinn var kominn í gagnagrunn og farið var að bera saman uppsetningu á sambærilegum sögnum (4.3).

4.1 Rökliðir sagna

Eins og fram kemur hér á undan var markmiðið í 3. útgáfu *ÍO* að bæta inn efni um fallstjórn og rökliði sagna eins og kostur var þannig að allar helstu setningargerðir fyrir hverja sögn í nútímamáli kæmu fram. Setningargerðarupplýsingum var einnig bætt inn í sagnir sem merktar eru sem fornyrði eða úrelt mál, staðbundið málfar o.þ.h. eftir því sem fært var, sérstaklega ef sagnirnar eru merktar 'ÓP' í bókinni.²¹ Heimildir voru söfn Orðabókar Háskólans og þá sérstaklega ritmálssafnið sem skoðað var á vefnum eins og kostur var en innsláttur á dæmum stóð yfir samtímis vinnunni við sagnirnar

²⁰Orðið 'haus' er hér notað um framsetningu á öllum fyrirbærum sem hafa sjálfstætt uppflettigildi í orðabókartextanum. Þessi fyrirbæri eru þá í einhverjum skilningi 'les' eða 'listeme' í skilningi Di Sciullo & Williams (1987, sjá líka Kristín Bjarnadóttir 1996).

²¹Við yfirferð yfir ópersónulegar sagnir var stuðst við óbirt gögn um aukafallsfrumlög frá Jóhannesi Gísla Jónssyni sem á þakkir skildar fyrir. Í yfirferðinni kom í ljós að talsvert er um ópersónulegar sagnir í bókinni sem ekki eru merktar sem slíkar og var bætt úr því eftir því sem heimildir Orðabókarinnar gáfu tilefni til. Flokkaður listi sem byggður er á endurskoðuninni á ópersónulegu sögnunum fyrir 3. útgáfu *ÍO* verður birtur á vefsíðu Orðabókarinnar: www.lexis.hi.is (Kristín Bjarnadóttir 2001b).

í *ÍO*. Þá var leitað að dæmum í orðstöðulyklum og textasafni Orðabókarinnar en í því eru yfir 24 milljónir lesmálsorða. Þegar tölvutæku efni sleppti var leitað í seðlasöfn Orðabókarinnar, bæði í þann hluta ritmálssafnsins sem ekki var innsleginn þegar vinnan stóð yfir (þ.e. sagnir sem fá dæmi eru um og sagnir í síðasta hluta stafrófsins) og í talmálssafnið, eftir því sem tími vannst til. Frá upphafi var ljóst að ekki yrði leitað til þrautar að öllum setningargerðum um hverja sögn enda er lýsing sem byggist á slíku efni mun viðameiri en stefnt var að í verkinu. Takmarkið í 3. útgáfu var m.ö.o. að notandinn gæti fundið lýsingu á dæmigerðri notkun sagna í nútímamáli, fall á frumlagi og andlögum og helstu forsetningarliði og í því skyni var bætt við miklu efni þótt enn megi bæta um betur og stoppa í göt og þetta verk verði í raun seint fullunnið.

Upplýsingar um setningargerð eru settar fram með þrennu móti, þ.e. í setningargerðarhausum sem fá sjálfstæðar skýringar, í setningargerðardæmum ('dauðum dæmum') sem fylgja skýringu á uppflettiorðinu og í raunverulegum dæmum og verður nú sagt frá hvernig þetta er notað.

4.1.1 Setningargerðarhausar

Setningargerðarhaus er framsetning á orðabókareiningu (þ.e. efni sem fletta má upp) þar sem rökliðir eru látnir fylgja flettiorði og skýringar settar upp í samræmi við það, með rökliðum. Í setningargerðarhausum sagnar birtast því flokkunarráttar hennar. Eins og áður segir eru litir notaðir á skjánum og eru setningargerðarhausarnir feitltraðir og skærbláir en hér eru þeir aðeins feitltraðir:

- aftra e-u** hindra e-ð
- e-u afléttir** e-ð hættir, e-u linnir
- e-m batnar** e-r nær sér (af veikindum)
- kurta sig** halda sér til

Notaðar eru hefðbundnar skammstafanir fyrir rökliði, á svipaðan hátt og í bókinni (*e-r* f. *einhver*, *e-n* f. *einhvern* o.s.frv.) og látið er duga að sýna andlög ef frumlag er í nefnifalli og ekki er talið skipta máli hvort það á við lifandi veru eða dauðan hlut, eins og í *aftra e-u* og *hindra e-ð*.²² Greint er á milli þáttanna [\pm lifandi] með *e-r/e-ð*, *e-m/e-u* o.s.frv. þar sem þess er þörf og af setningargerðarhausunum í dæmunum hér á undan sést því að frumlagið í *e-u afléttir* er ekki lifandi vera og frumlagið í *e-m batnar* getur ekki verið dauður hlutur. Í þessu tilfelli er munurinn ljós en svo er ekki alltaf og er þá oft látið duga að setja setningargerðarhausinn upp í nafnhætti en einnig kemur fyrir að algengasta mynd sé látin ráða. Mat orðabókarmannsins ræður þarna í hvert sinn. Afturbeyging sést líka í setningargerðarhausnum (sbr. *kurta sig* hér á undan en sögnin er alltaf afturbeygd) og einnig er hægt að sýna að tiltekin merking eða formgerð er bundin fleirtölu, t.d. í gagnverkandi sögnum o.fl.:

²²Sögnin *aftra* virðist reyndar fremur höfð með [+lifandi] frumlagi en í ritmálssafni Orðabókarinnar eru samt dæmi um annað: *stjórnarskrá ... aftri framförum*. Frumlagið með sögninni *hindra* virðist vera fjölbreytilegra.

e-ir liggja saman e-ir sofa, hvíla saman
e-a ber sundur ÓP bilið milli e-a eykst
e-a greinir á um e-ð ÓP e-ir eru ósammála um e-ð
e-m (ft.) **lendir saman** ÓP
 1 e-ir verða ósáttir
 2 e-ir fljúgast á, slást
 3 e-ir eru samtímis á sama stað

Skammstafanirnar eiga við orðmyndir en ekki beygingarmyndir þannig að *e-ð* stendur fyrir *eitthvað*, bæði í nefnifalli og þolfalli, og *e-m* fyrir *einhverjum*, bæði í eintölu og fleirtölu o.s.frv. Fall eða tala er gefið í sviga með skammstöfununum þar sem þurfa þykir, yfirleitt eftir þeirri reglu að ómörkuð formdeild er ekki sýnd. Fleirtalan er því gefin, eins og í dæmunum hér á undan, og orðasafnsfall, t.d. frumlag í þolfalli (*e-ð* (þf.) *rekur*). Ófallmerkt *e-ð* er venjulega haft fyrir frumlag í nefnifalli (þegar það er á annað borð sýnt) og andlag í þolfalli, þ.e. formgerðarfall. Þessi föll eru þó fallmerkt þar sem ruglingur getur orðið, eins og í þessum setningargerðum úr sögninni *brima*:

e-ð (þf.) **brimar** ÓP það kemur brim á e-ð
sjóinn brimar
sjóinn er farið að brima
e-ð (nf.) **brimar** → e-ð (þf.) brimar²³
sjór brimar

Til að taka af vafa um notkunina hér hefur dæmunum *sjóinn brimar* og *sjór brimar* verið bætt við enda er nóg rými á diskinum. Í bókinni er uppsetningin svona:

brima S og S ÓP: *það er farið að b.*, *sjóinn er farið að b.* komið er brim; # *það brimar fyrir barða* horfur eru slæmar, hættan nálgast.

Þarna er tekið fram að sögnin geti bæði verið ópersónuleg og persónuleg (S og S ÓP) en dæmin eru aðeins um ópersónulega notkun. Reynt hefur verið að fylla inn í göt af þessu tagi í 3. útgáfu, bæði með því að setja upp setningargerðarhousa og með dæmunum.

Setningargerðarhousar eru notaðir þar sem setningargerð greinir á milli merkingaratriða, bæði á milli tölusettra merkingarliða og innan þeirra, og eru hausarnir settir upp eftir því sem ástæða þykir til í hverri sögn. Í grundvallaratriðum byggist sagnlýsingin eftir sem áður á greiningu eftir merkingu eins og í bókinni enda hafa merkingarskýringar í verkinu ekki verið endurskoðaðar í heild. (Undantekningin er sú að sagnasambönd og undirflettur eru tekin út úr meginmáli orðsgreinarinnar og raðað aftast.) Sögnin *henda* er gott dæmi um sögn þar sem setningargerð virðist endurspegla merkingarskiptingu:

²³Örin á eftir setningargerðarhausnum *e-ð* (nf.) *brimar* sýnir millivísun og *e-ð* (þf.) *brimar* þar á eftir er á skjánum með grönnu letri í sama bláa litnum og samhljóða setningargerðarhaus næst fyrir ofan í textanum. Með því að smella með músinni er greiður aðgangur úr millivísun í skýringuna sem getur verið á allt öðrum stað í orðsgreininni eins og oft er raunin í fyrirferðarmiklum sögnum, sérstaklega þar sem vísað er á milli sagnarsambanda sem raðað er eftir smáorðunum. Sams konar millivísanir eru einnig notaðar á milli afbrigða af orðasamböndum. Sjá nánar um millivísanir í kafla 4.2 hér á eftir.

henda henti S**1****henda e-u** kasta e-u*hann henti stönginni hátt í loft**hentu til mín hamrinum***2****henda e-u** fleygja e-u, setja e-ð í ruslaílát*ég er búinn að henda gömlu skónum**ekki henda tyggjóinu á götuna***3****henda e-ð**

1 grípa e-ð

henda e-ð á lofti grípa e-ð og notfæra sér það*henda frétt á lofti*

2 öðlast e-ð

henda e-n / e-ð**hendir seinn hvatan** seinfær maður nær oft hinum fljóta**henda sund (spor)** byrja að ganga óstuddur3 fornt/úrelt nema, læra e-ð*henda e-ð af bókum***4****e-ð hendir, e-ð hendir sig** e-ð kemur fyrir, ber við, gerist*þetta hendir öðru hverju**nú henti það sig að hann varð of seinn***e-n hendir e-ð** ÓP e-r verður fyrir e-u

Grunnmerkingar í *henda* virðast vera tvær, ‘að fleygja e-u’ og ‘að grípa e-ð’ og merkingarmunur er verulegur og er hann algjörlega bundinn setningargerðunum. Meginskil í sögninni eru á milli tölulíða 2 og 3 og e.t.v. ætti að sameina líði 1 og 2 ef farið væri eftir setningargerðinni eingöngu en merkingarliður 2 er viðbót í 3. útgáfu. Skipting í tölusetta merkingarliði í bókinni er reyndar á talsverðu reiki og erfitt að sjá fastar reglur um hana. Þar er ýmist farið eftir merkingu eða formi og eins og sögnin *henda* er hér þá er hún e.k. blanda af því tvennu.

Ekki er reynt að samræma framsetningu setningargerðarhousa til fulls, sbr. það sem áður sagði um það að frumlag er ýmist haft með í hausunum eða ekki, eins og sögnin *henda* er skýrt dæmi um. Orðabókarmaðurinn hefur því frelsi til að velja framsetningu sem hentar í hverju einstöku tilviki og notar setningargerðarhousa með frumlagi eða án þess, setningargerðardæmi eða raunveruleg dæmi að vild. Þannig er frumlag ekki tiltekið í fyrstu þremur tölulíðum í sögninni *henda* og nafnháttur hafður í haus og skýringu. Frumlag er þarna gerandi. Í 4. líð er frumlagið hins vegar tiltekið en þar er sögnin annaðhvort áhrifslaus eða með aukafallsfrumlagi.

Merkingaradgreining milli setningargerða og skipan og lengd orðsgreinar í einstökum sögnum ræður nokkru um það hvort notaðir eru setningargerðarhousar, setningargerðardæmi eða venjuleg dæmi til að sýna rökliði en grunnhugmyndin var að koma

lágmarksupplýsingum um setningargerð fyrir á sem haganlegastan máta í hvert sinn. Sú stefna var því ekki tekin í endurskoðuninni að ákveða eina samræmda framsetningu fyrir allar sagnir og í upphafi réðst þetta e.t.v. af því að ekki átti að endurskoða skýringarnar sjálfar og þar með ekki merkingargreininguna í sögunum. Segja má að niðurstaðan sé að hafa setningarupplýsingar eftir þörfum en þá er auðvitað lykilatriði að þarfir notandans séu þekktar. Árangurinn í framtíðinni byggist því e.t.v. á góðu sambandi við notendur ásamt stöðugri endurskoðun á verkinu enda er fullkomlega mögulegt tæknilega að hafa þann háttinn á.

Kostirnir við að setja fram setningargerðarhousa sem orðabókareiningar í stað einstakra uppflettimynda (þ.e. nafnháttar í sögnum) eru ýmsir. Hausinn sjálfur er áberandi leitaratriði á skjánum og skilur á milli merkinga (sbr. *henda e-u/e-ð*) og í honum eru mjög skýrar vísbendingar um notkun þar sem setningarstaðan sést, bæði í uppflettiorðinu og í skýringunni:

batna -aði S

1

e-ð/e-r batnar e-ð/e-r verður betra/betri, e-ð/e-r skánar

hagur hans batnaði

ástandið batnaði

söngvarinn batnaði með hverjum tónleikum

2

e-m batnar ÓP e-r nær sér (af veikindum)

söngvaranum batnaði hálsbólgan

Þarna sést greinilega að ópersónulega notkunin er algjörlega bundin við það að frumlagið sé lifandi vera. Til samanburðar er sögnin svona í bókinni:

batna, -aði S verða betri, skána: # *hagur hans batnaði*; ÓP: *honum batnar (veikin)*.

Þegar öll formgerðin (þ.e. allir rökliðir) er gefin í setningargerðarhausnum sér notandinn mismun á notkun uppflettiorðs og skýringarorðs í sjónhendingu, t.d. hvort önnur hvor sögnin er ópersónuleg. Slíkar upplýsingar geta farið forgörðum þegar skýringar eru miðaðar við nafnhátt eins og oft er gert í bókinni þótt dæmi bæti þar stundum úr skák:

ÍO 1983 [af]-léttu ...2 hætta, linna: *veðrinu afléttir*.

ÍO 2000 e-u afléttir e-ð hættir, e-u linnir

ÍO 1983 [bráð]-liggja ...e-m bráðliggur á e-u ∴ þarfnast þess fljótt

ÍO 2000 e-m bráðliggur á e-u e-r þarfnast e-s fljótt

ÍO 1983 brúa ...brúa illa fyrir e-u hafa illt hugboð um e-ð,²⁴...b. við e-u óra fyrir e-u (slæmu);

ÍO 2000 e-n brúar illa fyrir e-u ÓP e-r hefur illt hugboð um e-ð

e-n brúar við e-u ÓP e-n órar fyrir e-u (slæmu)

²⁴ Á undan er mig brúar í e-ð með skýringu en af samhenginu er ekki alveg ljóst hvort brúa illa fyrir e-u er ópersónulegt. Segja má að fyrsta skrefið í átt til þess að setja upp setningargerðarhousa sé stigið í bókinni þegar skáletur er á undan skýringu: **bjáta -aði S 1** e-u bjátar e-ð hreyfist. ...

Síðast en ekki síst leysir þessi framsetning ýmis vandamál í skýringum og gerir þær skýrari. Þetta stafar m.a. af því að rökliðir í orðabókareiningu (uppflettieiningu) og skýringu þurfa ekki að vera setningarfræðilega jafngildir, þ.e. frumlag með uppfletti-orði þarf ekki að koma fram sem frumlag í skýringunni, t.d. í e-u hallar/halli er á e-u:

e-u hallar ÓP e-ð hallast, halli er á e-u

e-m harar uppi ÓP það bráir af e-m

það bráir af e-m ÓP e-m líður skár, e-m léttir²⁵

e-m skýst ÓP e-m skjáttast, e-r gerir villu

e-m helst á e-u ÓP e-ð endist hjá e-m

e-m gagnast e-ð, e-m gagnar e-ð ÓP

1 e-ð verður e-m að gagni

honum gagnaðist lyfið ágætlega

2 e-r fær frið til e-s

okkur gagnast ekki að sofa

Með þessu er hægt að komast nær eðlilegri málnotkun í skýringum en í hefðbundnum sagnarskýringum þar sem setningargerð verður að vera samstæð í uppflettieiningunni og í skýringunni (og þá oftast í nafnhætti).²⁶ Setningargerðarhausarnir þrengja líka sviðið sem merkingarskýringunum er ætlað að ná yfir þar sem skýringarnar með þeim eru bundnar formgerðinni. Um leið minnkar þörfin á yfirskipuðum skýringum eða almennum skýringum á samhengislausu uppflettiorðinu en vert er að velta fyrir sér hvort orð hafi nokkra merkingu yfirleitt í slíku tómi, a.m.k. sum hver. Um leið má segja að setningargerðarhausarnir séu líður í því að gefa nákvæmari upplýsingar, en sagnlýsing sem byggist að öllu leyti á setningargerðarhausum takmarkar notkunina við þær setningargerðir sem gefnar eru upp. Sem dæmi um þetta má nefna sögnina *fatra* sem sagt er frá í kafla 2.1.4 hér að framan en með því að gera *e-m fatrar* og *það fatrast fyrir e-m* að setningargerðarhausum og takmarka skýringarnar við þá er notandanum ekki gefinn kostur á öðrum setningargerðum. Þetta er auðvitað vandmeðfarið þar sem ekki er um tæmandi sagnlýsingu að ræða í verkinu en þá eru líka aðrir möguleikar fyrir hendi, þ.e. að nota setningargerðardæmi eða raunveruleg dæmi.

²⁵Í athugun á skýringarorðaförðunum og samkeyrslu skýringa er mikið verk óunnið, sbr. *hara* og *brá*.

²⁶Slíkt háttalag mætti e.t.v. nefna 'nafnháttargildru' en í henni berjast orðabókarmenn stundum um.

4.1.2 Setningargerðardæmi

Í setningargerðardæmum eða ‘dauðum dæmum’ eru settar fram upplýsingar sem eru sama eðlis og í setningargerðarhausum, þ.e. þau sýna skammstafanir fyrir rökliði með sögnum (sjá t.d. Bo Svensén 1987:87).²⁷ Á skjánum birtast setningargerðardæmin með skærbláu skáletri, þ.e. liturinn er sá sami og á setningargerðarhausum en letrið það sama og í öðrum dæmum. Sömu reglur gilda um skammstafanir og framsetningu og í setningargerðarhausunum en munurinn á setningargerðardæmi og setningargerðarhaus er fólgin í því að dæmið er ekki orðabókareining, það hefur ekki uppflettigildi og er haft á eftir merkingarskýringu sem miðast við flettiorðið sjálft (eða undirflettu). Skáletruðu dæmin í sögnunum *já* og *kemba* eru setningargerðardæmi utan *kemba hár* þar sem gefið er raunverulegt dæmi (sjá bls. 106) til að sýna hvers konar andlagi má búast við með sögninni:

¹*já* -ði S

1

- segja *já*, *játa*

já e-u

(setningargerðardæmi)

2

- lofa

já e-m e-u

(setningargerðardæmi)

kemba -ði S

1

- greiða, fara með kamb í

kemba hár

(raunverulegt dæmi)

kemba sér

(setningargerðardæmi)

kemba e-m

(setningargerðardæmi)

Þeir rökliðir sem sýndir eru í setningargerðardæmum eru dæmigerðir fyrir notkun orðsins og eru ýmist komnir úr 2. útgáfu *ÍO* eða settir upp í samræmi við dæmi sem fundist hafa við leit í heimildum Orðabókar Háskólans. Lýsingin sem felst í setningargerðardæmum er ekki tæmandi, í henni felst aðeins vísbending um notkun en þar eiga lágmarksupplýsingar um fallstjórn o.þ.h. að koma fram. Talsvert stór hluti setningargerðardæmanna er um agnarsagnir og forsetningarliði með sögnum eins og í sögnunum *korta*, *krauma* og *rökræða* hér á eftir enda er fjölbreytni í málnotkun mikil í slíku efni og hentugt að gefa dæmi án þess að gefa til kynna að lýsingin sé tæmandi:

²⁷Dauðu dæmin gegna þá almennu hlutverki og notandinn veit að í stað skammstafananna í þeim getur hann sett nafnliði að vild:

Han känner igen det som ett mer generellt mönster och vet att han (inom vissa gränser) kan sätta in lämpliga nominalfraser osv. i stället för *a p.*, *a th.*, *e-n*, *etw.*, *qn*, *qc* osv. (Svensén 1987:87)

Svensén miðar reyndar við að dauð dæmi séu alltaf í nafnhætti þannig að notkunin hér er nokkru víðari en hjá honum og er t.d. látin ná yfir ópersónulegar sagnir.

korta -aði S

- stytta, spara
korta e-ð við sig

krauma -aði S**1**

- kvarta
krauma yfir (undan) e-u
...

rök|ræða S

- ræða um, skeggræða, deila
rökræða e-ð við e-n
rökræða um e-ð

Nánar verður fjallað um agnarsagnir og forsetningasambönd í kafla 4.2 hér á eftir.

4.1.3 Raunveruleg dæmi

Raunveruleg dæmi eru notuð á sama hátt og í bókinni en þeim hefur fjölgað verulega. Með raunverulegu dæmi er hér átt við að orð sé sýnt í eðlilegu samhengi án styttinga eða skammstafana en ekki er átt við eiginleg dæmi sem tekin eru beint úr staðfestri heimild án breytinga. Heimildir að viðbótardæmum í 3. útgáfu *ÍO* eru aðallega gagnasöfn Orðabókar Háskólans en þau eru stytt og aðlöguð eftir þörfum. Dæmin eru notuð til að sýna setningargerð og deila því hlutverki með setningargerðarhausum og setningargerðardæmum en þeim er líka ætlað að bæta við skýringarnar, t.d. með því að sýna dæmigerða rökliði og þrengja með því merkingarsvið sagnarinnar:

rök|styðja S

- leiða rök að e-u
rökstyðja málflutning sinn

Úr so. **liggja:**

- vera frosinn, vera á ís
fjörðurinn lá allur
mýrar lágu illa þ.e. voru illa lagðar (frosnar)

Í dæminu um *rökstyðja* kemur fram merkingarleg afmörkun á andlaginu en í dæmunum um *liggja* er það frumlagið sem er bundið ákveðinni gerð af rökliði. Oft þjóna dæmin líka þeim tilgangi að skýra merkingarmun milli liða nánar en merkingarskýringar geta verið nokkuð óljósar ef þeim fylgja ekki dæmi, eins og í öðrum og þriðja lið sagnarinnar *náða* þar sem skýring á aðstæðum felst í dæmunum:

náða -aði S**1**

- gefa e-m upp sakir, fella niður refsingu að nokkru eða öllu leyti
hann var dæmdur í 10 ára fangelsi en náðaður eftir nokkur ár

2

- breyta lífstíðardómi í annan mildari
hann var náðaður til fangavistar í Bláturni

3

- fyrirgefa
gud náði mig þ.e. sé mér náðugur, fyrirgefi mér

Merkingin í fyrsta lið er algeng í nútímamáli, merkingin í öðrum lið er sennilega aflögð og ætti e.t.v. að vera merkt sem slík og merkingin í þriðja lið á mörkum þess að teljast fast orðalag eða orðasamband sem erfitt er að gera sér grein fyrir ef nafnháttarskýringin ‘fyrirgefa’ stendur án dæmisins. Í þessari sögn er því erfitt að ná áttum í mismunandi merkingum án dæmanna.

Eins og áður sagði er stuðst við heimildir Orðabókarinnar í viðbótardæmum en þau eru stytta eins og þurfa þykir enda er heimildar ekki getið frekar en í bókinni. Reynt var að velja orð í dæmum þannig að fallstjórn kæmi ótvírætt í ljós en talsvert er um það í bókinni að svo sé ekki. Dæmum á borð við *skipið rekur* (þf.) var því breytt í *bátinn rekur* þar sem heimildirnar dugðu til en nokkuð er um tvíræð dæmi um sjaldgæfar sagnir í bókinni sem virðast upprunnin úr talmálssafni Orðabókarinnar. Reynt var að leita annarra heimilda til að taka af vafa um fallstjórn eftir föngum en það tókst ekki alltaf.

Setningargerðarhausar, setningargerðardæmi og raunveruleg dæmi eru notuð eftir því sem þurfa þykir í hverri sögn, eins og áður sagði, en hér er að lokum dæmi um sögn þar sem munurinn á þessu þrennu kemur vel fram:

<p>krjúpa kraup, krupum, kropið S</p> <p>1</p> <ul style="list-style-type: none"> • leggjast á kné <i>krjúpa við altari</i> <i>krjúpa fyrir e-m</i> <p>krjúpa e-m knékrjúpa e-m, auðmýkja sig fyrir e-m með bænnum e.þ.h.</p> <p>2</p> <ul style="list-style-type: none"> • skríða <i>krjúpa inn undir borð</i> 	<p>(raunverulegt dæmi) (setningargerðardæmi) (setningargerðarhaus)</p> <p>(raunverulegt dæmi)</p>
---	---

4.2 Agnir og önnur smáorð

Eins og fram kemur í kafla 3.1 hér að framan er nauðsynlegt að brjóta langar orðsgreinar upp í styttri einingar til þess að yfirsýn náist yfir þær á skjánum. Lengstu orðsgreinar í verkinu eru yfirgripsmestu sagnirnar en einkenni á þeim er mikill fjöldi sagnasambanda sem eru merkingarbærar einingar í orðasafninu og krefjast því sjálfstæðra skýringa. Í bókinni er þetta leyst með stafrófsröðuðum sagnasamböndum aftast í orðsgrein en á

skjánum birtist listi um undirflettur og samböndin fremst í sögninni sem leita má að, eins og sagt er frá hér að framan (sjá kafla 3.1.2). Sagnasamböndin eru af ýmsu tagi og tiltölulega frjálsllega skilgreind þannig að agnarsögnum og sögnum með forsetningarliðum og atviksorðum er raðað í stafrófsröð eftir smáorðunum án þess að notandanum sé ætlað að þekkja muninn þar á. Hann smellir einfaldlega á leitarstreng sem er í tveimur hlutum, sögn og smáorð, án þess að þurfa að tilgreina setningargerð.

Leitarstrengir fyrir sagnasamböndin eru tvískiptir, þ.e. sögn og smáorð, en síðari hlutinn getur verið fleiryrtur, t.d. *aftan í, aftur úr, bak við, yfir um og upp á milli*. Síðari hlutar leitarstrengjanna í 3. útgáfu eru þessir:²⁸

að	fram hjá	í gegn	ofan úr	uppi í
af	fram í	í gegn	ofan yfir	utan
aftan í	fram undan	í gegnum	saman	utan að
aftan úr	fram undir	í kring	saman með	utan af
aftur	fram úr	í kringum	saman um	utan á
aftur af	fram yfir	í milli	saman við	utan hjá
aftur á	framan á	í móti	sundur	utan í
aftur úr	framan í	í sundur	til	utan með
á	framan úr	í við	til baka	utan um
á bak	frammi	kringum	til í	utan undir
á bak við	frá	með	til með	utan úr
á brott	fyrir	milli	til við	úr
á burt	fyrir framan	móti	um	úr við
á eftir	fyrir um	neðan	um fyrir	út
á með	gegn	neðan við	umfram	út af
á milli	gegnum	niðri	undan	út af við
á mis	heim	niður	undir	út á
á móti	heima	niður af	undir í	út frá
á um	hjá	niður á	upp	út í
á við	inn	niður fyrir	upp að	út til
áfram	inn á	niður í	upp á	út um
án	inn í	niður um	upp á milli	út undan
ásamt	inn með	niður úr	upp eftir	út undir
bak við	inn um	niður við	upp fyrir	út úr
brott	inn undir	nær	upp hjá	út yfir
burt	innan	nærri	upp í	úti
burtu	innan í	of	upp með	úti
eftir	innan úr	ofan	upp til	úti um
fjarri	innar	ofan af	upp undir	úti við
fram	inni	ofan á	upp úr	við
fram af	í	ofan fyrir	upp við	yfir
fram á	í brott	ofan í	uppi	yfir um
fram fyrir	í frammi	ofan um	uppi á	

²⁸Stundum eru gefin afbrigði í leitarstrengjunum, t.d. *kenna + niður (niðri)* og *káma + upp(i)*. Afbrigðunum er sleppt í listanum hér.

Þegar smellt er á einhvern leitarstrengjanna birtast sagnasamböndin með því smáorði á skjánum með rökliðum sem settir eru fram á sama hátt og í setningargerðarhausunum sem lýst er í kafla 4.1.1 hér að framan. Hvert sagnarsamband er því sjálfstæð uppflettieining á sama hátt og setningargerðarhausarnir og birtist með sama lettri og lit á skjánum og þeir, þ.e. með skærbláu feitlettri. Röðin á sagnasamböndum innan hvers smáorðs er ekki fastbundin fremur en önnur röð á skýringum í *ÍO* en sú vinnuregla er viðhöfð að hafa almennustu setningargerð fremst á svipaðan hátt og í bókinni, t.d. þannig að ópersónuleg notkun er venjulega aftast. Röðin í *taka + fyrir* hér á eftir er nokkuð dæmigerð; þar er sögnin áhrifslaus með forsetningarlið fremst (*taka fyrir e-ð*), þá er áhrifssögn með ögn (*taka e-n fyrir* og *taka e-ð fyrir*) og síðan áhrifssögn með forsetningarlið með afturbeygðu fornafni. Aftast eru síðan tvö sambönd þar sem frumlagið er ekki [+lifandi], þ.e. *e-ð tekur fyrir e-ð* og *það tekur fyrir e-ð* (ÓP):

taka + fyrir

taka fyrir e-ð

- 1 láta e-ð ekki viðgangast lengur, afnema, hindra e-ð
- 2 **taka [þvert] fyrir e-ð** (þver)neita e-u, fortaka e-ð
- 3 **taka [greiðslu] fyrir e-ð** þiggja greiðslu fyrir e-ð

taka e-n fyrir

- 1 taka e-n til meðferðar, setjast að e-m (á e-n)
- 2 lögfræði/félagsfræði taka e-n til yfirheyrslu

taka e-ð fyrir

- 1 taka e-ð á dagskrá (t.d. mál fyrir rétti)
- 2 fara að vinna að e-u, leggja e-ð fyrir sig

hún tók lögfræðina fyrir

taka e-ð fyrir sig hefjast handa við e-ð

taka fyrir sig verk

e-ð tekur fyrir e-ð e-ð skyggir á e-ð

sandrokið tók fyrir sólu

það tekur fyrir e-ð ÓP e-u lýkur

þá tók fyrir ásóknina þá hætti ásóknin

þá tók fyrir sjóróðra þá hættu veiðar (vegna ótíðar)

Þar sem sagnarsamböndunum er safnað saman aftast í orðsgrein um hverja sögn óháð merkingarlýsingu í meginmáli og raðað þar í stafrófsröð eftir smáorðum geta tengslin milli merkingarlega samstæðra fyrirbæra rofnað en við því er brugðist með millivísunum.²⁹ Þær tengja saman sagnarsambönd sem eru sömu merkingar innan hvers uppflettorðs, t.d. þar sem afbrigði eru í notkun forsetninga eins og í *kalla (á) eftir e-m*:

kalla á eftir e-m → kalla eftir e-m

...

kalla eftir e-m, kalla á eftir e-m hrópa til e-s sem er að fara

²⁹Í bókinni er reyndar alveg undir hælinn lagt hvort slík tengsl koma fram þar sem samböndunum er ýmist komið fyrir í meginmáli eða í stafrófsróðuðum lista aftast, jafnvel þannig að sama sambandið er haft á tveimur stöðum og m.a.s. stundum með tveimur skýringum.

Er þá skýringin aðeins höfð á einum stað og vísað þangað úr öllum afbrigðum. Jafnframt eru öll afbrigðin sýnd þar sem skýring er eins og í sögninni *klípa* þar sem fjögur afbrigði eru af sagnarsambandi:³⁰

klípa + af

klípa af e-u → klípa utan af e-u

klípa + utan af

klípa utan af e-u, klípa utan úr e-u, klípa af e-u, klípa úr e-u taka af e-u, minnka e-ð, draga úr e-u

klípa ekki utan af orðum sínum segja e-ð fullum fetum, kveða fast að orði

klípa + utan úr

klípa utan úr e-u → klípa utan af e-u

klípa + úr

klípa úr e-u → klípa utan af e-u

Sami háttur er hafður á þar sem vísa þarf á milli sagnarsambands og setningargerðarhauss, t.d. þar sem sögn og andlag hefur sömu merkingu og sögn og forsetningarliður eins og í *fala e-ð* sem er sömu merkingar og *falast eftir e-u* en þarna er vísað úr germýndinni yfir í miðmyndina. Eins er farið með vísanir á milli sagnarsambands og orðasambands sem eru sömu merkingar, eins og hér er sýnt:

syngja + til

syngja e-n til moldar → syngja yfir e-m

...

syngja + yfir

syngja yfir e-m, syngja e-n til moldar jarðsyngja e-n

Litir í millivísununum skila sér ekki hér en öll orðasambönd á diskunum eru dökkrauð og millivísanir í þau líka. Millivísanir í setningargerðarhausa og sagnasambönd eru í skærbláum lit en millivísanir í undirflettur eru með svörtu feitlettri. Með þessu móti sést í sjónhendingu í hvers kyns fyrirbæri er vísað. Millivísanir af þessu tagi eru ekki aðeins notaðar með sagnarsamböndunum heldur er sami háttur hafður á í vísunum milli setningargerða. Vísanir milli afturbeygðrar sagnar og miðmyndar eru t.d. algengar enda er merkingin oft sú sama eins og í sögninni *bragga(st)*:

³⁰Sú undantekning er gerð að afbrigði sem ekki þykir vera gott mál er ekki sýnt þar sem skýringin er og athugasemd um málnotkun er látin fylgja:

e-r kennir til

! e-r finnur til sársauka

ég kenni til í fætinum

...

e-n (e-m) kennir til ÓP !? (ópersónuleg notkun með *mig* eða *mér* í stöðu auka-fallsfrumlags er allaleng en ekki talin gott mál) → e-r kennir til

bragga sig → braggast

...

braggast MM

- ná sér, fitna, hressast, þroskast, þrífast
ærnar fitna og braggast

Það að gera sagnarsambönd og setningargerðir að uppflöttieiningum með sjálfstæðum skýringum þjónar þeim tilgangi að brjóta orðabókartextann upp í smærri einingar sem hægt er að fá yfirsýn yfir á skjánum, eins og lögð hefur verið áhersla á hér að framan. Í löngum orðsgreinum veitir ekki af og til dæmis um það má nefna að í sögninni *taka* eru 26 sjálfstæðir liðir eða orðabókareiningar (sagnarsambönd og undirskipuð orðasambönd) sem settir eru upp undir sagnasamböndum með smáorðinu *upp*. Þar af eru sex merkingar um *taka e-ð upp*, sbr. *taka upp nýjan sið*, *taka upp kartöflur*, *taka e-ð upp aftur* (þ.e. ‘endurtaka e-ð’), *taka upp útvarpsþátt* o.s.frv. Segja má að sagnasambönd af þessu tagi (þ.e. agnarsagnir) séu sjálfstæð les enda verða þau ekki skýrð nema sem heild.³¹

4.3 Aðrar breytingar á sagnlýsingunni

Þær breytingar á sagnlýsingunni í 3. útgáfu *ÍO* sem hér hefur verið lýst eru kerfisbreytingar sem gerðar hafa verið frá 2. útgáfu og byggjast á því að rökliðir sagna eru settir fram sem hluti uppflöttieininganna, ýmist í setningargerðarhausum eða forsetningarliðum. Ýmsar lagfæringar voru einnig gerðar á orðabókartextanum en talsvert ósamræmi kom í ljós þegar farið var að bera saman uppsetningu á sambærilegum sögnum í gagnagrunninum. Þetta misræmi er af ýmsu tagi og verður nú greint frá helstu atriðum sem í ljós komu en mikið verk er enn óunnið í samræmingu á þessu efni.

4.3.1 Lagfæringar á skýringum

Í gagnagrunni er auðvelt að skoða orð sem hafa sameiginlegan orðhluta en við slíka athugun koma víða fram ósamstæðar skýringar milli skyldra flettiorða, svo sem í grunn-sögn og samsettum sögnum sem myndaðar eru af henni. Ekki var markvisst leitað að slíku efni en talsvert var samt lagfært og þá jafnvel bætt inn flettiorðum þar sem þau vantaði í bókina, t.d. orðum sem notuð voru í skýringum á samstofna orðum. Sem dæmi um þetta má nefna sögnina *skammkala* en skýringin við hana í bókinni er *skaðkala* sem ekki er uppflöttiorð þar. Þarna var skýringin við fyrra orðið lagfærð (‘e-n kelur illa’) og síðara orðinu bætt við með samheitinu *skammkala*. Skýringarorðaforðinn í verkinu og samhengið á milli skýringa í tengdum orðum er reyndar meðal þess sem athuga þarf sérstaklega en talsvert er um hringskýringar í verkinu og einnig er fjöldi orða sem ekki eru uppflöttiorð notuð í skýringum. Sjálfur skýringarorðaforðinn er í raun sérstakt rannsóknarefni en hann virðist í raun óheftur, m.a.s. þannig að fornyrði og sjaldgæf orð

³¹ Ekki eru þó öll smáorð með sögnum í 3. útgáfu sett upp með þessum hætti en eins og fram kemur í kafla 4.1.2 hér að framan er talsvert um setningargerðardæmi með sagnarsamböndum í verkinu, t.d. *krauma yfir (undan) e-u*. Þessari aðferð er beitt þegar fjölbreytni í sagnasamböndum er mikil og heppilegra þykir að setja þau fram sem dæmi en sem hausa.

eru notuð í skýringum án þess að þess sé getið sérstaklega.³² Þótt skýringar á sögnum í bókinni hafi verið lagfærðar hér og þar eru þær að stofni til óbreyttar frá 2. útgáfu og bíða gagngerðrar endurskoðunar.

4.3.2 Orðasambönd

Hending virðist ráða því undir hvaða uppflettiorði orðasamböndum er komið fyrir í bókinni og einnig er ósamræmi í uppsetningu þeirra. Þannig er sama orðasambandið stundum bæði undir nafnorði og sögn, jafnvel með tveimur skýringum og mismunandi uppsetningu. Þá eru dæmi um að tvö algjörlega sambærileg orðasambönd (þ.e. með sömu lykilorðum) sé að finna á tveimur stöðum, annað undir nafnorði og hitt undir sögn en munurinn getur verið fölginn í setningargerðinni einni. Í svona tilvikum fengi notandinn mun betri yfirsýn ef orðasamböndin væru á sama stað þar sem yfirleitt er ekki vísað á milli orða í svona tilvikum. Í tölvuútgáfunni var sú stefna tekin að færa orðasambönd úr sögnum í nafnorð eða lýsingarorð ef þess var kostur, sérstaklega úr fyrirferðarmestu sögnunum þar sem orðasambandafjöldinn getur orðið gífurlegur. Þetta var gert með það fyrir augum að sameina skylt efni en í mörgum tilvikum væri best að setja orðasamböndin upp sem sjálfstæðar orðabókareiningar með millivísunum í viðeigandi uppflettiorð, eins og Jón Hilmar Jónsson hefur margsinnis bent á í skrifum sínum (sjá t.d. grein í þessu riti). Uppsetningu orðasambanda í verkinu hefur því ekki verið breytt í grundvallaratriðum en reynt hefur verið að samræma uppsetningu og skýringar eftir því sem kostur var.

4.3.3 Uppflettimyndir

Í kafla 2.1.2 hér að framan um hefðina í uppsetningu uppflettimynda í orðabókum kemur fram hve fastar viðteknar venjur eru, þ.á m. sú venja að setja sagnir alltaf upp í nafnhætti og germynd. Notkun setningargerðarhousa leysir eitt vandamál í sagnlýsingunni sem af þessu stafar, vandamálið sem felst í því að setja skýringarnar alltaf fram í samræmi við uppflettiorðið blankt, þ.e. sem nafnháttarskýringar. Eftir stendur sá vandi sem upp kemur þegar notkun uppflettiorðsins er bundin við aðrar myndir en hefðbundna uppflettimynd, t.d. þar sem lýsingarhættirnir einir eru notaðir eða þar sem miðmynd er ráðandi en germynd mjög sjaldgæf. Við þessu er brugðist með því að slaka á kröfunum um hefðbundnar uppflettimyndir, t.d. með því að gera lýsingarhætti að sjálfstæðum uppflettiorðum. Í stað sagnarinnar *stighækka* er því haft uppflettiorðið *stighækkandi* o.s.frv. Efni af þessu tagi var lagfært eftir því sem kostur var um leið og formi sagnanna var breytt en hér er þó enn veruleg vinna óunnin og bíður hún gagngerðrar endurskoðunar á merkingarlýsingunni í verkinu.

³²Stutta úttekt á orðaforðanum í skýringum í *ÍO* 1983 er að finna í greininni „Orðaforði í skýringum“ (Kristín Bjarnadóttir 1998).

5 Að lokum

Í þessari grein hefur verið lýst þeim grundvallarmun sem er á framsetningu orðabókarlýsingar á diskum annars vegar og bók hins vegar. Megináhersla hefur verið lögð á takmarkanir sem felast í viðmótinu sem blasir við notandanum og vandamál sem því tengjast. Niðurstaðan er sú að í bók sé takmörkunin í aðalatriðum fólgin í heildarefnismassanum en á diskum er vandamálið framsetning efnisins í nægjanlega litlum einingum til þess að yfirsýn náist.

Mikilvægasta breytingin sem gerð er á sagnlýsingunni við flutning orðabókartextans úr 2. útgáfu *ÍO* á disk er að mínu mati sú að gera setningargerð sagnarinnar að lykli að orðabókartextanum, þ.e. að sjálfstæðri orðabókareiningu. Með því er gengið út frá því að rökliðir sagnarinnar séu óaðskiljanlegur hluti af orðabókarlýsingunni en með því má e.t.v. segja að stigið sé skref í átt til þess að færa orðabókarlýsingu nær hugmyndum manna um uppbyggingu orðasafnsins og er þá átt við orðasafnið sem hluta málkerfisins. Þar sem nýi miðillinn gefur kost á ýmsum möguleikum er mjög áhugavert að velta fyrir sér hugmyndum um það hverjar þær upplýsingar eru sem hver málnotandi þarf að geyma í kalli sér til þess að geta notað einstök orð. Takmarkanir á efnismassa sem einkenna hefðbundnar orðabækur eins og prentaðar útgáfur af *ÍO* verða oft til þess að merkingarlýsingin verður sá þáttur sem allt veltur á og aðrir þættir, t.d. formlegir, verða að víkja. Þessar takmarkanir eru að nokkru leyti upphafnar í nýjum miðli og þar gefst e.t.v. færi á að komast nær huglæga orðasafninu en hingað til, sérstaklega þar sem formið sjálft er býsna sveigjanlegt og kostur gefst á hljóðum, myndum o.þ.h., auk líta og framsetningar sem hér hefur verið greint frá. Síðast en ekki síst eru leitarmöguleikar margir og í framtíðinni er jafnvel hægt að hugsa sér að orðabókarnotandinn geti sjálfur skilgreint hvers konar upplýsingar hann vill fá, þ.e. að orðabókin verði sérsniðin að þörfum hvers og eins. Slíkt er að vísu mikil framtíðarmúsík!

Tölvuútgáfa *ÍO* er að mörgu leyti tilraunaverkefni. Hanna þurfti gagnagrunninn, finna vinnuaðferðir, móta framsetningu og fara yfir textann, allt í kappi við tímann. Aðalmarkmiðið var að koma textanum úr 2. útgáfu til skila þannig að hann kæmi notendum að sem bestum notum og þær nýjungar sem bryddað var upp á voru til þess ætlaðar. Hins vegar var ljóst frá upphafi að ekki gæfist tími til að fastmóta framsetningu á öllum atriðum til fulls þannig að verkið yrði að öllu leyti samræmt. Framsetning á sögnunum var t.d. í mótun nánast fram í síðasta stafkaflann og talsverður munur er á frágangi í þeim hlutum verksins sem fyrst voru unnir og í þeim síðustu. Þeir möguleikar í framsetningu sem lýst er í þessari grein eru því meginreglan í sagnlýsingunni en auðvelt er að finna afbrigði í orðabókartextanum. Við fyrirhugaða endurskoðun á orðabókartextanum, bæði skýringum og orðaforða, verður síðan tækifæri til að meta framsetninguna að nýju en kosturinn við að hafa textann í gagnagrunni er einmitt sá að verkið getur verið í stöðugri endurnýjun.

6 Heimildir

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Ásta Svavarsdóttir, Guðrún Kvaran, Jón Hilmar Jónsson og Kristín Bjarnadóttir. 1993. *Sýnihefti sagnorðabókar*. Rannsóknar- og fræðslurit 3. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Di Sciullo, Anna María & Edwin Williams. 1987. *On the Definition of Word*. The MIT Press, Cambridge.
- Dönsk-íslensk orðabók*. 1992. Ritstjórar: Hrefna Arnalds og Ingibjörg Johannesen. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Dönsk-íslensk orðabók*, tölvuútgáfa. 1999. Byggð á *Dansk-íslenskri orðabók*, (ritstj. Hrefna Arnalds og Ingibjörg Johannesen, 1992). Mál og menning, Reykjavík.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1998. Málfræði í orðabókum. Hvernig og til hvers? *Orð og tunga* 4:25–32.
- Fritzner, Johan. 1883–1896. *Ordbog over det gamle norske sprog I–III*. Omarbeidet, forøget og forbedret Udgave. Kristiania.
- Gagnasöfn Orðabókar Háskólans*.
- Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1963. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík. [1. útg.]
- Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1983. Önnur útgáfa aukin og bætt. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Íslensk orðabók*, tölvuútgáfa. 2000. Ritstjóri: Mörður Árnason. Edda hf., Reykjavík. [3. útg.]
- Jóhannes Gísli Jónsson. 1999. *List of predicates that take a quirky subject in Icelandic*. Óprentað handrit.
- Jón Hilmar Jónsson. Ritdómur um *Íslenska orðabók*. *Íslenskt mál* 7:188–207.
- Jón Hilmar Jónsson. 1998. Glíman við orðasamböndin. *Orð og tunga* 4:17–24.
- Jón Hilmar Jónsson. 2001. Staða orðasambanda í orðabókarlýsingu. *Orð og tunga* 5:61–86.
- Kristín Bjarnadóttir. 1996. *Afleiðsla og samsetning* í generatífri málfræði og greining á íslenskum gögnum. Óprentuð MA-ritgerð, Háskóla Íslands.
- Kristín Bjarnadóttir. 1998. Orðaforði í skýringum. *Orð og tunga* 4:33–43.
- Kristín Bjarnadóttir. 2001a. *Verbal Syntax in an Electronic Bilingual Icelandic Dictionary: A Preliminary Study*. Erindi flutt á ráðstefnu Nordisk språkråd og Nordisk forening for leksikografi á Schæffergården 20. janúar 2001a.
- Kristín Bjarnadóttir. 2001b. *Ópersónulegar sagnir*. www.lexis.hi.is
- Mörður Árnason. 1998. Endurútgáfa *Íslenskrar orðabókar*: Stefna — staða — horfur. *Orð og tunga* 4:1–8.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.
- Svensén, Bo. 1987. *Handbok i lexikografi*. Esselte Studium & Tekniska nomenklaturcentralen, Stockholm.
- Upplýsingamiðstöð *Íslenskrar orðabókar*, <http://ord.is>. Hluti af vefsetri Eddu hf.
- Bórdís Úlfarsdóttir. 2001. Matarorð í Íslenski orðabók. *Orð og tunga* 5:121–128.

Valgerður Erna Þorvaldsdóttir

Altan og svalir

Tökuorðið *altan* hefur á síðari árum og áratugum látið mjög undan síga fyrir norræna orðinu *svalir*. Þær húseignir sem auglýstar eru til sölu á síðum dagblaða nú um stundir hafa margar hverjar sólríkar *svalir*, en ekkert hús með *altani* hefur birst á söluskrá í háa herrans tíð. Sjálf heyrði ég ekki talað um *altan*, fyrr en ég var orðin tvítug og skildi í fyrstu ekki hvað orðið þýddi. Orðið *altan* er þó ekki með öllu horfið úr málinu. Margir sem komnir eru um og yfir miðjan aldur tala ævinlega um *altan*, þó að þeir þekki einnig vel orðið *svalir*.

Samkvæmt Orðabók Menningarsjóðs merkir orðið *svalir* í kvk. ft. ‘pallur (venjulega með handriði) utan á húsi (stundum þak á áfastri byggingu) í svipaðri hæð og gólf e-ar efri hæðar hússins og með aðgangi frá henni; áhorfenda- eða áheyrendapallur (fyrir ofan gólfhæð), t.d. í leikhúsi eða þinghúsi’.

Ásgeir Blöndal Magnússon (1989) telur *svalir* komið úr germönsku, **swel-*, og þaðan af indóevrópska stofninum **swel-*, eins og orðin *svill*, *syll* og *svoli*. Hann álitur orðið upphaflega hafa merkt ‘bjálka sem pallurinn hvíldi á’, sbr. nýháþýska orðið *Schwelle* og fornháþýska *swelli*, sem merkir ‘gólfbjálki, þröskuldur’. Karlkynsorðið *svali*, ‘skeið í fjallshlíð, sylla’ er af sömu rót runnið og *svali* í miðsænsku, *svale* ‘förestuga’ í nýsænsku, og nýdönsku. Í *Politikens Nudansk ordbog* frá 1990 er orðið *svale* þó ekki að finna, en við orðið *svalegang* er þess getið á eftir skýringunni ‘på hus: overdækket udvendig gang el. udbygning åben udadtil’, að fyrri liður orðsins sé kominn af norræna orðinu *svalar* ‘bjælker’. Í norsku er til kvenkynsorðið *sval*, sem er af sömu rót runnið og merkir ‘gang, utbygg på sida av el. rundt (eldre) hus’ skv. *Nynorskordboka* og í færeysku er til karlkynsorðið *svali*, ‘altan’. Norræna orðið *svalar*, eða öllu heldur myndir þess í norrænu málunum utan íslensku, virðist vera að hverfa úr daglegum orðaforða, en orðið *altan* og *balcon* að sækja því meira á.

Í ritmálssafni Orðabókar Háskólans (hér eftir ROH) eru nokkur dæmi um orðið *svalir*. Tvö elstu dæmin eru úr Guðbrandsbiblíu frá 1584:

hann mællte Veggen a Husenu / sex alna ad hæd / þar voru Sualer allaweg-
ana vtan vm kring. (Guðbr.bibl., Esekíel 41, 5)

Síðara dæmið er einnig úr Esekíel:

Yfer þessu voru enn fleire Loptsualer allt vm kring / og Sualern(ar) voru ofan til vijdare. (Guðbr.bibl., Esekíel 41, 7)

Orðið *svalir* er hér notað á sama hátt og í nútímamáli, um e.k. palla utan á húsum, þó að fyrirbærið sjálft væri enn alls óþekkt í íslenskri húsagerðarlist á 16. öld. Þessi sömu vers hafa allt annað yfirbragð í Biblíuútgáfunni frá 1981:

Þessu næst mældi hann musterisvegginn, og var hann sex álna þykkur og breidd hliðarhússins fjórar álnir allt í kringum musteríð. (Biblía 1981, Esekíel 41, 5)

Og þau urðu æ breiðari, því ofar sem þau lágu kringum musteríð, því að hliðarherbergin voru alveg upp úr hringinn í kringum musteríð. (Biblía 1981, Esekíel 41, 7)

Aðeins eitt dæmi er í ROH um *svalir* frá 18. öld. Það er að finna í kvæði eftir Þorlák Þórarinsson (1711-1773), en ljóðmæli hans voru fyrst gefin út 1775 á Hólum og endurútfegin 1836 og 1858.

Heilan vetur umliðinn, / sýkja náðu svalir þó, / sízt af létu þurviðrin. (ÞÞór. 58, 314)

Mér er til efs að Þorlákur sé að yrkja um *svalir* í merkingunni 'pallur utan á húsi', merkingin er líklega önnur og skáldlegri.

Björn Halldórsson setti saman íslensk-latnesk-danska orðabók á 18. öld og segir *svalir* vera karlkynsorð í fleirtölu, sem merki 'anogæum, pergula, contignatio, Svale, Bislag'. Önnur merking geti líka verið 'scalarium ædicalæ gradulis, en Trappe'. Þetta er eina íslenska dæmið sem ég hef rekist á, þar sem *svalir* er flokkað sem karlkynsorð, enda er norræna orðið í kvenkyni fleirtölu.

Fyrsta dæmið frá 20. öld er að finna í ritgerð Benedikts Gröndal „Reykjavík um aldamótin 1900“, sem var prentuð í *Eimreiðinni* og seinna í öðru bindi af ritsafni hans.

Framan úr húsinu standa langir plankar, drögur fyrir svalir (altan). (Ben. Grönd. bls. 479)

Þetta er jafnframt elsta dæmið um orðið *altan* sem til er í ROH og verður vikið að því nánar síðar.

Blaðamaður *Kvennablaðsins* skrifaði árið 1914 svohljóðandi lýsingu:

Geta menn fengið þar leigt eins, tveggja eða þriggja herbergja íbúðir, fylgir dálítið eldhús hverri þeirra, og fyrir utan það eru oft dálitlar svalir. (Kvennabl., 1914, bls. 68)

Í *Tímariti Verkfræðingafélags Íslands* er að finna dæmi um *svalir* frá 1933:

Að út frá dagstofunni á 1. hæð kemur stór pallur (*svalir*), og er þar mjög góður legustaður fyrir sjúklinga. (Tím.Verk. 1933, bls 59)

Þrjú önnur dæmi frá miðri 20. öld er að finna í ROH um *svalir*, öll úr skáldsögum eða ljóðum.

Nokkur dæmi eru til í ROH um *svalir* í samsettum orðum, *svaladyr*, *svalagangur*, *svalaherbergi*, *svalahurð*, *svalarið*, *svalasmíð*, *svalastútur* og *svalaprep*. Öll eru þau frá 20. öld.

Orðið *altan* er að finna í riti Gunnlaugs Oddssonar, *Orðabók sem inniheldur flest fágæt, framandi og vandskilin orð er verða fyrir í dönskum bókum*. Gunnlaugur skýrir ekki orðið, en vísar til orðsins *balcon*, sem er sömu merkingar; 'hilla út úr múrveggjum með járngrindum um girdt, (til at standa á og skygnast um)'. Merking orðsins er því greinilega 'svalir', þó að Gunnlaugur noti ekki það orð, e.t.v. vegna þess að hann var fyrirbærinu ekki svo vel kunnugur, að hann hefði hugtakið á valdi sínu.

Altan er hvorki að finna í orðabók Sigfúsar Blöndals, né í orðabók Menningarsjóðs, enda danskt orð að uppruna og hefur ekki þótt góð og gild íslenska. Af því má ráða að orðið hefur aldrei náð að festa djúpar rætur í íslensku, a.m.k. ekki fundið náð fyrir augum orðabókahöfunda, ef undan er skilinn Ásgeir Blöndal Magnússon, sem gefur því rými í orðsifjabók sinni. Samkvæmt henni er *altan* hvorugkynsorð í íslensku. Hann segir orðið vera frá 19. öld, tökuorð úr dönsku, *altan*, þar sem það merki, eins og í íslensku 'svalir'. Orðið er til í dönsku, sænsku, norsku og færeysku, auk þýsku. Í dönsku kemur það úr þýsku, *Altan* 'vom Erdboden aus gestütztter balkonartiger Anbau, Söller', en orðið er leitt af ítalska orðinu *altana*, sem er komið úr latínu, *altus*, og þýðir 'hár'. Eins og fyrr segir hefur *altan* komið í stað norræna orðsins *svale* í dönsku og er nú almennt notað yfir fyrirbærið 'højt anbragt udbygning' eins og segir í *Politikens Nudansk ordbog*. Í dönsku er *altan* samkynsorð, enda er það í karlkyni í þýsku. Upphaflega virðist orðið hafa verið þriggja atkvæða í dönsku, *alitan*. Í *Ordbog over det danske sprog, Supplement* eru nefnd tvö dæmi um þennan rithátt, bæði frá seinni hluta 18. aldar, það eldra er frá 1751, en hitt frá 1772. Elstu dæmi um núverandi rithátt orðsins eru frá 1805 og 1806. Samkvæmt *Bidrag til en Ordbog over Jyske Almuesmål* frá 1886-1893 er merkingin önnur í máli íbúa Dollerup v. Hald á 19. öld; 'pulpitur i kirken', en 'kor, svale' er einnig gefin upp. Orðið *altan* er einnig notað í sænsku; 'öppen utbyggnad eller terrass på hus vilande på marken el. underliggande byggnadsdel och med räcke runtom'. Fyrstu heimildir um orðið í sænsku eru frá 1620, ef marka má *Svensk etymologisk ordbok* eftir Elof Hellquist. Í norsku er *altan* karlkynsorð og merkir samkvæmt *Nynorskordboka* 'balkong'. Skýring *Føroysk orðabók* er áþekk þeirri íslensku, 'pallur við girðing utan á húsi, svali'. Í færeysku er *altan* kvenkynsorð, ólíkt því sem er í hinum Norðurlandamálunum.

Ekki eru til mörg dæmi um orðið *altan* í ROH. Af þeim dæmum sem til eru má sjá að orðið þótti framandlegt, jafnvel torskilið, og var nokkurn tíma að vinna sér í málinu. Gísli Brynjúlfsson leyfir sér að nota það í bréfi til Gríms Thomsens árið 1844, en hefur líklega fengið einhverja bakþanka, því hann setur orðið innan gæsalappa:

Á húsi því er „altan“. (Gísli Brynj., bls. 281)

Í tveimur dæmum Orðabókarinnar er *altan* karlkynsorð, en ekki hvorugkynsorð. Eldra dæmið eru úr bók Þorkels Jóhannessonar um Tryggva Gunnarsson. Í dagbókarfærslu frá 15. nóvember 1863 segir Tryggvi frá andláti Friðriks konungs og hvernig fregnin barst um Kaupmannahöfn:

Hall kom fram á altanen og hrópaði. (Þork. Jóh. I, bls. 248)

Tryggvi skrifar dagbókina í Kaupmannahöfn og er hér geinilega undir sterkum dönskum áhrifum, velur danska orðið *altan* og skrifar það upp á danskan máta, ekki með íslenskum greini. Sautján árum síðar, í marsmánuði 1880, skrifar hann þáverandi landshöfðingja bréf um þinghús Íslendinga, sem til stóð að reisa og gerir m.a. tillögur um ytri ásýnd hússins:

að krónan eða ríkismerkið væri á aðra hlið við altaninn, en hinu megin Fálki á bjargsniddu. (Bergst. Jónss. III, bls. 316)

Orðið *altan* hefur nú fengið íslenskan greini, en er ennþá í karlkyni. Hér að framan kom fram, að Benedikt Gröndal setur *altan* innan sviga til frekari útskýringar á því hvað hann á við með ‘drögur fyrir svalir’ í grein sinn „Reykjavík um aldamótin 1900“. Hann er að lýsa húsi Óla norska sem stóð á þeim árum í austurbæ Reykjavíkur, en smíði á svölunum var þá enn ekki að fullu lokið.

Það er ekki fyrir en í bréfi Matthíasar Jochumssonar til Hannesar Hafsteins árið 1917, sem orðið *altan* er notað hikstalaust án allra skýringa og nú með hvorugkynsgreini:

má ekki smíða henni léttan lyftistól, svo hún komist niður frá altaninu og ofan á blettinn. (Matth. Joch., bls. 177)

Þórbergur Þórðarson segir frá ferðalagi rottu upp á 4. hæð í *Sálminum um blómið*:

Hún hefur spássérað upp vegginn og komið inn um dyrnar á altaninu. (Þórb. Þórð., bls. 45)

Skömmu síðar í frásögninni kemur *altan* fyrir í samsetta orðinu *altandyr*, og enn eru það ævintýri og örlög fyrrnefndrar rottu, sem til umræðu eru:

... eða smogið inn um gluggann yfir altandyrnunum. (Þórb. Þórð., 45)

Svo kastaði sjondi Babb kvikindinu út um altandyrnar. (Þórb. Þórð., 49)

Orðið *altanskýli* kemur fyrir í auglýsingu í tímaritinu *Sveitarstjórnarmál* árið 1961:

Riflað plast með festingu fyrir altanskýli, nýkomið. (Sveitstjm., 1961, 3. hefti)

Með auglýsingatextanum fylgir mynd af fyrirbærinu, svo að engum ætti að dyljast hvað við er átt, né hversu ómissandi rifflað plast af þessu tagi er fyrir sérhvert altanskýli.

Yngsta dæmið um *altan* í ROH er úr skáldsögu Vésteins Lúðvíkssonar, *Eftirþankar Jóhönnu*, sem kom út 1975.

Neinei, [hún hafði] opnað út á altan. (Vést. Lúðv., bls 74)

Það er freistandi að velta fyrir sér hvers vegna orðið *altan* varð að láta í minni pokann fyrir *svölum* í íslensku, en náði yfirhöndinni í hinum norrænu málunum, dönsku, norsku, sænsku og færeysku. Hugsanlega var það vegna þess að orðið féll ekki sem best að íslensku beygingakerfi. Önnur og kannski veigameiri ástæða þess að *altan* er smám saman að hverfa úr íslensku eftir u.þ.b. 150 ára viðdöl, er hreitungustefnan. Engum blöðum er um það að fletta að orðið er tökuorð úr dönsku, og þar með „sletta“. Frá sjónarmiði hreitungumanna hlýtur norræna orðið *svalir* að hafa verið mun ákjósanlegra en danski bastardurinn *altan* sem illa gekk að finna samastað í íslensku beygingakerfi framan af og hljómaði alltaf eins og útlensk fordild. Málhreinsunarmenn hafa haft erindi sem erfiði, því að þeir eru orðnir fáir sem sitja á sólardögum úti á altani, þó að allar svalir séu fullar af sóldýrkendum.

Heimildaskrá

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Ben. Grönd. = Benedikt Gröndal. 1951. *Ritsafn II*. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Bergst. Jónss. = Bergsteinn Jónsson. 1955. *Tryggvi Gunnarsson III. Stjórnmalamaður*. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Guðbr. bibl. = *Biblia. Þad Er / Øll Heilög Ritning / vtløgd a Norrænu. Med Formalum Doct. Martini. Lutheri*. 1584. Hólum.
- Biblía 1981 = *Biblían heilög ritning*. 1981. Ný útgáfa. Hið íslenska biblíufélag, Reykjavík.
- Björn Halldórsson. 1992. *Orðabók Íslensk-latnesk-dönsk*. Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Feilberg, H.F. 1886-1893. *Bidrag til en Ordbog over Jyske Almuesmål*. Thieles Bogtrykkeri. Kjøbenhavn.
- Duden Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden*. 1977. Dudenverlag, Mannheim / Wien / Zürich.
- Føroysk orðabók*. 1998. Føroya Fróðskaparfelag, Thórshavn.
- Gísli Brynj. = Gísli Brynjúlfsson. 1952. *Dagbók í Höfn*. Heimskringla, Reykjavík.
- Gunnlaugur Oddsson. 1991. *Orðabók sem inniheldur flest fágæt, framandi og vandskilin orð er verða fyrir í dönskum bókum*. Ný útgáfa með íslenskri orðaskrá. Jón Hilmar Jónsson sá um útgáfuna ásamt Þórdísi Úlfarsdóttur. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Hellquist, Elof. 1966. *Svensk etymologisk ordbok*. Tredje upplagan. C.W.K. Gleerups Förlag, Lund.
- Íslensk orðabók*. 1983. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Önnur útgáfa, aukin og endurbætt. Menningarsjóður, Reykjavík.
- Kvennabl. = *Kvennablaðið*. 1914. 20. árg. Útgefandi Bríet Bjarnhéðinsdóttir.

- Matth. Joch. = *Bréf Matthíasar Jochumssonar til Hannesar Hafsteins*. 1959. Kristján Albertsson sá um útgáfuna. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Nynorskordboka. Definisjons- og rettskrivingsordbok*. 1986. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Ordbog over det danske sprog. Supplement*. 1992. Gyldendal, København.
- Politikens Nudansk ordbog*. 1990. Politikens Forlag, København.
- ROH = ritmálssafn Orðabókar Háskólans.
- Sveitstjm. = *Sveitarstjórnarmál*. 1961. 3. hefti. Ritstjóri Jónas Guðmundsson. Samband íslenskra sveitarfélaga.
- Svensk ordbok*. 1986. Esselte Studium AB, Uppsala.
- Tím. verk. = *Tímarit Verfræðingafjélags Íslands*. 1933. 18. árg.
- Vést. Lúðv. = Vésteinn Lúðvíksson. 1975. *Eftirþankar Jóhönnu*. Iðunn, Reykjavík.
- Þork. Jóh. = Þorkell Jóhannesson. 1955. *Tryggvi Gunnarsson I. Bóndi og timburmaður*. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- ÞÞór = Þorlákur Þórarinsson. 1858. *Ljóðmæli*. Ný útgáfa, Reykjavík.
- Þórb. Þórð. = Þórbergur Þórðarson. 1954. *Sálmurinn um blómið I*. Helgafell, Reykjavík.

Þórdís Úlfarsdóttir

Matarorð í Íslenski orðabók

Inngangur

Eins og mörgum er kunnugt er nú unnið að endurskoðun Íslenskrar orðabókar, 2. útgáfu frá 1983, hjá Máli og menningu. Ný útgáfa er fyrirhuguð á þessu ári, raunar ekki í formi bókar heldur geisladisks, að minnsta kosti fyrst um sinn.¹

Vinna við 3. útgáfu Íslenskrar orðabókar hefur staðið um alllangt skeið enda er að mörgu að hyggja. Áhersla er lögð á að bæta orðskýringar í bókinni en einnig þarf að gæta að margvíslegum öðrum atriðum. Skulu hér nefnd nokkur þeirra helstu: orðaforði uppflettiorða í bókinni er aukinn á mörgum sviðum, unnið er að nýrri beygingarlýsingu flettiorðanna, farið er yfir framsetningu stórra orða á borð við sumar sagnir og forsetningar og reynt að gera hana skilmerkilegri og læsilegri, millivísanir eru samræmdar, skáletruðum notkunardæmum breytt og þeim fjölgað, og málfarslegar leiðbeiningar og umvandanir sem víða leynast í bókinni eru smám saman færðar til nútímalegra og nokkuð umburðarlyndara horfs. Ýmis sérsvið bókarinnar hafa einnig verið tekin fyrir og unnin á nýjan leik. Má þar nefna orð í tónlist, grasafraði, líffraði og heimspeki og orð sem snerta tölvur og tækni. Hér mun ég gera grein fyrir vinnu minni við orð sem snúa að mat og matargerð.

Tildrög

Sumarið 1997 byrjaði ég að endurskoða matarorð í Íslenskri orðabók. Þennan flokk orða tók ég fyrir vegna þess að hann var rökrétt framhald af orðum í grasafraði sem ég hafði glímt við þar á undan. Þessir tveir orðahópar skarast töluvert eins og við mátti búast. Orð sem þeir eiga sameiginleg eru nöfn á öllum ætum plöntum, til dæmis *rabarbari*, *hveiti*, *appelsína*, *pipar*, *rifs*, en slík orð höfðu þegar verið afgreidd með grasafraðiorðunum.

¹Greinin var rituð snemma árs 2000 en bókinn kom út í árslok 2000 undir heitinu *Íslensk orðabók. Tölvuútgáfa*.

Mér þótti eðlilegt framhald þess verks að bæta inn nýjum matarorðum og skoða þau orð sem fyrir voru í leiðinni, enda kom á daginn er ég hófst handa að matarorðin voru að mörgu leyti illa á vegi stödd í bókinni. Verður nánar fjallað um það á eftir í kaflanum um gamla efnið.

Matarorð í málinu

Matarorð eru hópur orða sem er mjög lifandi og breytilegur í málinu. Nýr og framandlegur matur nemur hér sífellt land, sumar nýjar matartegundir verða á skömmum tíma algengar og hversdagslegar og öðlast sitt eigið heiti á íslensku hafi það ekki verið til staðar áður. Aðferðir við vinnslu og geymslu matar hafa einnig breyst í tímans rás og kallar það á ný orð. Ætla má að eitt hlutverk almennrar orðabókar sé að endurspegla þennan breytilega og vaxandi orðaforða.

Meðal nýlegra orða eru t.d. aldinin *avókadó*, *eggaldin*, *kíví*, *klementína*, *límóna*², ennfremur má nefna *pítsa*, *píta*, *skyndikaffi*, *sojasósa*, *þeytirjómi*, *blandari*, *matvinnsluvél* og matartengd lýsingarorð eins og *fituskertur*, *frostþurrkaður*, *loftskiptur* og *reyksoðinn*.

Gamall þjóðlegur matur þarf líka að eiga sinn sess í Íslenskri orðabók með þokkalegum skýringum. Almennt eru slík orð þegar á sínum stað í bókinni, jafnvel má tala um ofgnótt þeirra þar sem ekki virðist hafa verið reynt að meta vægi einstakra orða þegar þau voru gerð að orðabókarflettum heldur virðist varðveisl- og söfnunarsjónarmið fremur hafa ráðið ferðinni. Við höfum brugðið á það ráð að skera svolítið niður þarna og höfum haft þá reglu að orð skuli standa inni nema ef það finnst ekki í rituðum heimildum eða aðeins sem stakdæmi.³ Aðaláherslan í 3. útgáfu bókarinnar verður á nútímamálfar svo eitthvað þarf óhjákvæmilega að víkja ef bókin á ekki að fara fram úr ákveðinni hámarksstærð. Dæmi um orð sem við höfum afráðið að sleppa eru m.a. þessi: *ferðasúpa*, *flúrmjöl*, *grasastappa*, *grámjólk*, *gróðrarmjólk*, *kökudalur*, *kökudyndill*, *pokaket*, *sultarsúpa*, *svínaflíkki*, *sinabrigsl*, *súrgrautur*.⁴

Verklag og heimildir

Leit að matarorðum

Starfsaðferðir mínar við þennan flokk orða eru allólíkar því verklagi sem ég hef beitt við iðorðakenndari orðhópa ef svo mætti segja, m.a. orð sem heyra undir grasafraedi. Í fyrsta lagi eru matarorðin ekki merkt með sérstöku tákni í orðabókinni og getur af þeim sökum verið erfitt að finna þau (þótt hægt sé að nálgast hluta efnisins með því að leita að öllum flettum sem enda á *-braud*, *-kjöt*, *-matur* o.s.frv.). Í öðru lagi er hér

²Nöfnin á sumum þeirra eru raunar enn nokkuð á reiki.

³Heimildir um gömul matarorð eru einkum Ritmálssafn og Talmálssafn Orðabókar Háskólans og Þjóðháttatextar sem ég greini nánar frá á eftir.

⁴Þeim sem hafa áhuga á þjóðlegum íslenskum mat er bent á bók Hallgerðar Gísladóttur, *Íslensk matarhefð*, sem kom út 1999 hjá Máli og menningu.

ekki um að ræða flokk fræðiorða í ákveðinni grein heldur hluta af daglegum orðaforða allra málnotenda. Upplýsingar um efnið er ekki auðvelt að nálgast skipulega í fáeinum traustum ritum eins og hægt er í mörgum fræðigreinum, heldur verður að leita þeirra í nýjum og gömlum matreiðslubókum, tímaritum og venjulegum bókartextum, einnig þjóðfræðilegum textum þegar um er að ræða orð sem tengjast gamalli matarhefð. Alls hef ég farið yfir um 700 orð sem tengjast mat og matargerð og eru þar matjurtir að mestu undanskildar af ástæðum sem ég nefndi áðan.

Nýtt efni

Sú aðferð sem ég hef beitt til að finna ný matarorð er einkum þessi. Kristín Bjarnadóttir hjá Orðabók Háskólans lét mér í té lista úr Norrænum orðabókarstofni yfir öll orð sem merkt eru ‘matur’ og ‘sælgæti’. Nýr efniviður var að mestu sóttur í þann lista.

Norrænn orðabókarstofn er samnorrænt verkefni sem Orðabók Háskólans hefur átt hlutdeild í. Um er að ræða orðasafn sem var unnið hjá þeirri stofnun á árunum 1994–1995. Það er hugsað sem sarpur sem hægt er að sækja í mestallan virkan orðaforða málsins til að nota við útgáfu orðabóka, einkum tvímálabóka. Orðabókarstofninn er mjög yfirgripsmikill og ekki er hugmyndin að öll orðin þar séu notuð hverju sinni heldur er hægt að sækja þangað úrval sem hentar mismunandi þörfum. Mörg orðanna þar eru einnig flettiorð í Íslenskri orðabók enda var hún eitt þeirra rita sem var orðtekið fyrir orðabókarstofninn. Ný orðtaka fyrir stofninn skilaði aftur á móti í hann nýjum orðaforða sem ekki er í Íslenskri orðabók og þangað hef ég getað sótt mér efni bæði í matarorðaforðann og fleiri svið málsins. Þess verður þó að geta að Norræni stofninn er ekki fullunninn enn.

Dæmi um orð sem eru fengin úr þessu orðasafni eru *beikon*, *graflox*, *karrí*, *kransakaka*, *vorrúlla* og *tepoki*. Þótt ekkert þeirra sé sérstaklega nýtt í málinu hafa þau samt ekki verið flettur í Íslenskri orðabók.

Nokkur rit hafa einnig nýst mér til orðtöku fyrir matarorðavinnuna og er þar einna gagnlegast ritið *Næringarefnaöflur* (Ólafur Reykdal 1996), og auk þeirra matreiðslubækur og blöð af ýmsu tagi sem ég mun ekki fjalla frekar um hér.

Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans

Ritmálssafn Orðabókar Háskólans er safn dæma úr rituðu máli frá 1540 til vorra daga (árið 1540 miðast við upphaf prentaldar á Íslandi). Ritmálsskrá nefnist ritmálssafnið þegar það er komið í tölvutækt form.

Ritmálsskráin er ómissandi hjálpartól við orðabókargerð, ekki síst þegar þarf að meta hversu virkt orðið er í málinu, þ.e. hversu oft það kemur fyrir í rituðum heimildum og á hvaða tíma. Þó verður alltaf að hafa í huga að þessi skrá er fjarri því að vera fullkomin. Hún gefur stundum svolítið skakka mynd af tungunni og eru matarorð á seinni hluta 20. aldar einmitt eitt þeirra sviða þar sem nokkur eyða er í orðtöku úr ritum. Því ber að túlka upplýsingar sem eru fengnar úr Ritmálsskránni með fyrirvara og varúð og ekki á að hrapa að ályktunum eins og að orð sem ekki finnast þar séu „ekki til“. Engu að síður er hún mikil hjálparhella orðabókarmanna, einkum eftir því sem tölvutækum

dæmum fjölgar í gagnagrunninum sem skráin er geymd í. Ef dæmi um orð finnst ekki í tölvunni er alltaf er hægt að fara og fletta í sjálfum seðlunum, en það er ákaflega seinleg vinna.

Þjóðháttatextar

Á 7. áratugnum var byrjað að senda út um landið spurningalista á vegum Þjóðminjasafnsins. Spurningarnar snertu t.d. búskaparhætti, ýmsar hefðir og siði, helgihald o.fl. Svör manna hafa verið tölvuskráð og er skipt niður í nokkra tugi efnisflokka sem ég hef haft aðgang að hjá Orðabók Háskólans. Þeir flokkar sem hafa einkum nýst mér við þetta verkefni eru *brauðgerð*, *eldhús*, *fjallagrös*, *matargerð* og *matur*. Þarna er samankomin mikil vitneskja um gamla matarhætti þjóðarinnar og er hún ómetanleg þegar vega þarf og meta orðabókarskýringar við matategundir sem nútímamenn þekkja ekki af eigin raun en voru vel þekktar eða algengar áður fyrir. Dæmi um slík matarorð eru *farðasmjör*, *grasastíngur*, *heilastappa*, *hleypiostur*, *lýsisbræðingur* og *mörflot*.

Gamla efnið – breytingar

Nú mætti spyrja: þarf eitthvað að vera að breyta matarorðunum í Íslenski orðabók – burtséð frá því að bæta við nýjum orðum? Eru skýringarnar ekki nógu góðar eins og þær eru?

Því er til að svara að margar skýringar væri hægt að færa til talsvert betri vegar í bókinni. Sumar þeirra hafa fullgamaldags yfirbragð, aðrar eru ónákvæmar eða óþarflega knappar, enn aðrar verða að teljast ankannalegar. Mun ég bregða upp nokkrum dæmum um þetta.

Dæmi um skýringu sem ekki hljómar sérlega nútímalega er:

matarolía kv feitiolía, framleidd úr aldinum olíutrésins

Endurskoðuð hljóðar skýringin svo:

matarolía kv fljótandi plöntufeiti, unnin t.d. úr olífum eða sólblómafræjum

Önnur skýring sem einnig er harla gamaldags er:

undanrenna kv mjólk sem rennt hefur verið undan rjóma í stöðnu trogi eða skilin frá rjóma í skilvindu

Íslensk orðabók gefur engar upplýsingar um hvað *staðið trog* merkir, það orðasamband er hvorki að finna undir *standa*, *staðinn* né *trog*. Látlausari skýring og réttari við nútímaaðstæður er eitthvað á þessa leið:

undanrenna kv hinn fitusnauði hluti mjólkur sem verður eftir þegar rjóminn er skilinn frá

Það sem kalla mætti lítt hugsaða skýringu finnst t.d. við orðið *baunakaffi*:

baunakaffi H kaffi úr ómöluðum baunum (heimabrenndum)

Í orðinu *baunakaffi* felst hinsvegar að kaffidrykkurinn er eingöngu búinn til úr kaffibaunum (möluðum að sjálfsögðu) með engum viðbættum kaffibæti sem kaffi var mjög oft drýgt með á fyrri hluta 20. aldar. Ég reyni að láta viðgerðu skýringuna sýna þetta:

baunakaffi H kaffi búið til úr kaffibaunum, án kaffibætis

Annað dæmi um einkennilega skýringu er *álegg*:

álegg H áskurður, viðskurður (á smurt brauð, t.d. ostur)

Hér hlýtur að vakna sú spurning hjá mörgum lesenda hvað *áskurður* og *viðskurður* merkja. Svona sjaldséð orð eru ónothæf sem skýringarorð í orðabókartexta. Þar að auki er annað þessara orða, *viðskurður*, ekki fletta í orðabókinni. (*Áskurður* var raunar algengt orð fyrr á árum en heyrst ekki oft nú til dags.) Skýringunni höfum við breytt á þennan veg:

álegg H ostur, kjötsneiðar o.þ.h. sem haft er ofan á brauð og pitsur

Sumar skýringar hljóma ankannalega og eru jafnvel broslegar:

1) **kinda-kjöt** H ket af sauðfé

2) **kjötvörur** KV FT vörur búnar til úr kjöti

3) **sakkarín** H svo til næringarlaust efni (unnið úr steinkolatjöru), margfalt sætara en sykur

Í dæmi 1) höfum við breytt *ket í kjöt*.

Í dæmi 2) breytist skýringin í:

kjötvörur KV FT (unnið) kjöt og kjötafurðir, einkum sem verslunarvara

Og dæmi 3) hljóðar nú svona:

sakkarín H tilbúið sætuefni, oft í litlum töflum sem settar eru í drykki

Næsta dæmi sýnir skýringu þar sem lesandinn er engu nær eftir að hafa flett upp orðinu:

unghæna KV ung hæna

Því hefur verið breytt á þennan veg:

unghæna KV varphæna að tveggja ára aldri

Fleira má nefna hér til að rökstyðja að oft er hægt að betrubæta skýringarnar, m.a. óþarflega ónákvæmar skýringar þar sem notað er orðalagið „sérstök tegund“:

sandkaka KV sérstök tegund kaffibrauðs

hjónabandssæla KV sérstök tegund kaffibrauðs

jólakaka KV sérstakt kaffibrauð með rúsínum í

ragú H sérstakur kjötréttur

piparkaka KV krydduð kökutegund

Þessar skýringar hljóða nú svo:

sandkaka KV ljós formkaka, venjulega aflöng

hjónabandssæla KV kaka búin til úr haframjöli, sultu og fleira

jólakaka KV ljós formkaka með rúsínum í

ragú H pottréttur úr niðurskornu kjöti, fiski eða grænmeti: *fiskragú*

piparkaka KV krydduð brún smákaka

Næstu tvö dæmi sýna að ekki er alltaf heppilegt að taka seinni lið samsetts orðs og nota sem skýringarorð:

garðávöxtur K ávöxtur úr matjurtagörðum, kartöflur

sviðasulta KV sulta búin til úr sviðum

Þessar skýringar breytast svo:

garðávöxtur K grænmeti úr matjurtagörðum, s.s. kál og kartöflur

sviðasulta KV kjöt af sviðum í hlaupi

Stundum er hægt að leyfa sér þetta en ekki í þessum tilteknu dæmum því fjarstæða er að kalla kartöflur og kál „ávexti“ og sviðasulta er ekki „sulta“ í almennasta skilningi þess orðs. Í orðum eins og ‘*grillkol* H FT kol ætluð á útigrill’ gengur slík skýring hinsvegar ágætlega upp.

Eftirfarandi skýring verður að teljast röng:

lyftiduft H ger, gerduft

Skýringin verður nú:

lyftiduft H efni notað í bakstur (blanda af matarsóða og fleiri efnum) til að hann lyfti sér

Ósamræmis gætir líka víða í skýringunum. Það hefur verið viðamikilið starf að reyna að minnka það þótt það komi reyndar ekki verst fram í þeim flokki orða sem hér er til umræðu. Ég skal þó nefna dæmi um ósamræmi sem auðvelt hefði verið að afstýra, en það eru hinar hliðstæðu sagnir *linsjóða* og *harðsjóða*:

linsjóða s: *l. egg* sjóða egg stutt svo að það verði ekki hart; andrætt *harðsjóða*

harðsjóða s sjóða mikið: *harðsoðið egg* þ.e. rauðan er ekki lengur fljótandi

Með því að gæta samræmis milli þessara tveggja skýringa gæti þetta hljóðað eitthvað á þessa leið:

linsjóða s sjóða (egg) nógu stutt til að rauðan sé fljótandi, sbr. *harðsjóða*

harðsjóða s sjóða (egg) nógu lengi til að rauðan harðni, sbr. *linsjóða*

Ástæður þess að matarorðum er í mörgu ábótavant eru ekki ljósar. Ég hef þó veitt því eftirtekt að orð sem varða þjóðlegan mat þarfnast einna síst endurbóta, orð eins og *áfir*, *grjúpán*, *hagldabraud*, *hræringur*, *magáll* og *ónbraud*. Vera kann að hið sögulega samhengi sem slík orð koma oft fyrir í hafi haft einhver áhrif þarna á. Varðandi venjulegri matarorð dettur mér í hug að skýringin sé að einhverju leyti fólgin í því að rosknir karlmenn sömdu allar orðskýringar fyrir 2. útgáfu bókarinnar á 8. áratugnum.⁵ Orð sem tilheyrðu að mestu leyti vettvangi kvennastarfa þóttu kannski ekki spennandi viðfangsefni fyrir orðabókarhöfunda, þessi hversdagslegu eldhúsorð hafa e.t.v. ekki þótt þess verð að mikil vinna væri lögð í þau. En þetta eru einungis getgátur. Ég veit ennfremur af fenginni reynslu að þetta eru síður en svo auðveld orð að skýra, m.a. af því að það er oft persónubundið hvaða merkingu menn leggja í orð eins og *kjötsúpa* og *rauðgrautur*, svo tvö dæmi séu tekin, stundum er það jafnvel tilfinningamál því þessi orð virðast oft snerta einhverja taug í mönnum sem tengist uppvexti þeirra og æskuárum. Það er því vissara að feta sig áfram af ýrtruðu varkárni þegar skýring er samin við slík orð.

Yfirlestur

Ekki er allskostar heppilegt að einn og sami aðili fullvinni flokk orðabókarskýringa án þess að aðrir komi þar við sögu. Best er að leita viðbragða hjá öðrum (venjulega vinnufélögum) áður en orðskýring er endanlega bókfest og má þannig oft finna réttara eða heppilegra orðalag og jafnvel afstýra misskilningi. Við matarorðavinnuna leitaði ég fyrst liðsinnis hjá Kristínu Bjarnadóttur og Guðrínu Kvaran orðabókarkonum og það

⁵Byrjað var að setja bókina í prentsmiðju í janúar 1975 samkvæmt formála Árna Böðvarssonar.

þær að gagnrýna efnið. Þær lásu það yfir og bentu á margt sem miklu betur mátti fara. Mörður Árnason umsjónarmaður endurskoðunarverksins las einnig textann og gerði við hann fjölmargar athugasemdir. Að öllu samanlögðu hafa þessi skoðanaskipti leitt til mun betri orðskýringa þótt eflaust sé hægt að gera betur enda getur oft verið ákaflega vandratað að réttu orðalagi.

Að lokum

Þessi greinargerð hefur verið sett saman til að varpa dálitlu ljósi á vinnubrögð við endurskoðun og samningu orðabókargreina sem varða matarorð og þann vanda sem við er að etja. Á öðrum sviðum málsins þarf að nota aðrar aðferðir en þær sem hér er lýst því hvert fag hefur sín séreinkenni. Hvernig til hefur tekist með þennan hóp orða kemur síðan í ljós þegar 3. útgáfa Íslenskrar orðabókar kemur út. Ef skýringarnar eru skiljanlegar lesendum og verða þeim til einhvers gagns er tilganginum náð.

Heimildir

Gagnasöfn Orðabókar Háskólans.

Íslensk orðabók handa skólum og almenningi. 1983. Önnur útgáfa aukin og bætt.

Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.

Íslensk orðabók. Tölvuútgáfa. 2000. [3. útg. af *ÍO.*] Ritstjóri: Mörður Árnason. Edda, Reykjavík.

Kristín Bjarnadóttir. 1998. Orðaforði í skýringum. *Orð og tunga* 4:33–43.

Mörður Árnason. 1998. Endurútgáfa „Íslenskrar orðabókar“. Stefna — staða — horfur. *Orð og tunga* 4:1–8.

Ólafur Reykdal. 1996. *Næringargildi matvæla — næringarefnaöflur*. Námsgagnastofnun og Rannsóknastofnun landbúnaðarins, Reykjavík.

Eiríkur Rögnvaldsson

Stofngerð íslenskra orða

1 Inngangur

Hvað einkennir íslensk orð? Hvernig þekkjum við orð af erlendum uppruna? Gæti **brukur* verið íslenskt orð? En **brjukur*? Áreiðanlega er erfitt að svara þessum spurningum svo að öllum líki, og ekki efamál að tilfinning málnotenda er misjöfn hvað þetta varðar. Þó er varla nokkur vafi á því að hljóðfræðileg gerð orðanna skiptir miklu máli. Alkunna er að tungumál hafa mjög mismunandi reglur um það hvaða hljóð geta staðið saman í orði. Um þetta gilda svonefndar **hljóðskipunarreglur** (phonotactic rules) eða **myndangerðarskilyrði** (morpheme structure conditions); sjá t.d. Eirík Rögnvaldsson (1993:42–48).

Þótt talsvert hafi verið skrifað um íslenska orðmyndun hefur lítið verið hugað að því hvernig íslensk orð geti litið út; hvaða hljóðasambönd þau geti haft að geyma. Vitaskuld má víða finna einstakar athugasemdir og ábendingar í þessa veru, en ekkert heildaryfirlit um hljóðgerð íslenskra orða er til, svo að mér sé kunnugt. Helsta athugunin á þessu sviði er ritgerð Sigurðar Konráðssonar (1980) um samhljóðaklasa í íslensku. Það er ágætt yfirlit, svo langt sem það nær, en takmörkunin við samhljóð og samhljóðaklasa veldur því að miklu þarf að bæta við svo að þetta sé fullnægjandi yfirlit. Því fer nefnilega fjarri að hvaða sérhljóð sem er geti staðið með hvaða samhljóðaklasa sem er. Þannig kemur í ljós þegar að er gáð að strengurinn **brjukur* sem tekinn var sem dæmi hér að framan er tæpast hugsanlegur sem íslenskt orð, þótt *brj-* sé fullkomlega leyfilegur framstöðuklasi, sbr. *brjáláður*, *Brjárn*, *brjósk*, *brjóta*. En *á* og *ó* eru einu sérhljóðin sem geta komið á eftir þessum klasa (eins og mörgum tveggja og þriggja samhljóða framstöðuklössum með *j*).

Mörg tökuorð hafa á sér framandi yfirbragð vegna þess að hljóðasamböndin í þeim koma ekki fyrir í orðum af innlendum uppruna. Önnur falla fullkomlega inn í málið þannig að ekki sér missmíði á. Kvenkynsorðið *blók* ‘ræfill, óþokki’ hefur ekki á sér erlent yfirbragð. Það er þó „ungt to. úr e. *bloke* ‘ræfilmenni, (lélegur) náungi’“, segir Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:66). Orðið hefur m.a.s. fallið svo vel inn í málið að það

myndar fleirtölu með *i*-hljóðvarpsvíxlum, *blækur*, hliðstætt við *bók*. Framstöðuklasinn *bl-* kemur fyrir í fjölda íslenskra orða, á eftir honum fer rótarsérhljóðið *ó* í algengum orðum eins og *blóð*, *blóm*, *blóta*; og nafnorð sem enda á *-ók* eru líka til, sbr. kvenkynsorðið *bók* og hvorugkynsorðið *mók*. Því er ekkert í fari þessa orðs sem bendir til erlends uppruna – nema það sé talið að orðið á sér enga ættingja í málinu, en það á líka við um ýmis rammíslensk orð.

Það er samt ekki nóg að líta á hljóðskipun orðs eina sér til að dæma um hvernig það falli að íslensku máli. Einnig þarf að huga að stöðu orðsins í málkerfinu. Enska orðið *byte* er gott dæmi um þetta. Það kom inn í málið fyrir 20 árum eða svo í myndinni *bæt*. Ekkert í gerð þess orðs er framandi íslenski hljóðskipun. Ýmis algeng orð hefjast á *bæ-*, s.s. *bæði*, *bæn*, *bæli*, *bæta* o.s.frv. Einnig eru til orðmyndir sem enda á *-æt*, s.s. *græt* (af *gráta*), *læt* (af *láta*), *sæt* (af *sætur*), *æt* (af *ætur*) o.s.frv. En ekkert þessara orða er nafnorð í hvorugkyni. Íslensk hvorugkynsorð enda ekki á *-æt*. Þess vegna hefur orðanefnd Skýrslutæknifélagsins þótt ástæða til að bæta *-i* við orðið, þannig að í *Tölvuorðasafni* (1998) birtist það í myndinni *bæti*. Þar með fellur það algerlega að málinu, því að ýmis hvorugkynsorð enda á *-æti*, s.s. *sæti*, *læti*, *æti*, *ágæti* o.fl.

Þetta dæmi sýnir að nauðsynlegt er að líta til stærri eininga en myndana þegar metið er hversu vel orð falli að íslensku máli. Þó að *bæt* sé leyfilegt myndan í íslensku er það ekki leyfilegt hvorugkynsnafnorð (en væri hins vegar leyfileg kvenkynsmynd af lýsingarorðinu **bætur*, ef til væri); sambandið *-æt-* kemur ekki fyrir í hvorugkynsorðum af innlendum uppruna. Strengurinn **brukur* sem tekinn var sem dæmi hér að framan gæti varla verið lýsingarorð, og tæpast heldur karlkynsnafnorð; engin orð af þeim flokkum hafa sambandið *-uk-*. Á hinn bóginn gæti þetta hugsanlega verið nafnorð í hvorugkyni, því að þar er þetta samband til í orðinu *pukur*. En að vísu er það eina dæmið, og því spurning hvort það dygði til þess að fá málnotendur til að fella sig við nýyrðið **brukur*. Sambandið *-uk-* er yfir höfuð mjög sjaldgæft, og því ekki ólíklegt að ný orð með því verki alltaf framandi á málnotendur.

Þessu tengist sú spurning hversu miklar málfræðilegar upplýsingar málnotendur þurfi að læra sérstaklega um hvert orð, og hvað af þeim sé fyrirsegjanlegt út frá hljóðgerð orðanna. Bent hefur verið á að í sterkum karlkyns- og hvorugkynsorðum er það að talsverðu leyti fyrirsegjanlegt út frá stofngerð hvaða fleirtöluendingar orðin fá (sjá Eirík Rögnvaldsson 1990; Margrėti Jónsdóttur 1988–89, 1993; sbr. líka Friðrik Magnússon 1984). En hugsanlegt er að forspárgildi hljóðgerðarinnar sé víðtækara, og nái að einhverju leyti til kyns nafnorða t.d. Einnig er mögulegt að ákveðin hljóðasambönd komi aðallega eða eingöngu fyrir í ákveðnum orðflokkum.

Þær töflur sem hér fara á eftir má nota til að átta sig betur á því að hvaða marki er um slíkt að ræða. Efniviðurinn sem byggt er á eru um 15.500 orð, sem flest hafa einkvæða rót. Hér eru hvorki samsett orð né forskeytt, og af viðskeyttum orðum aðeins þau sem hafa sérhljóðslaust viðskeyti (s.s. *-sl-*, *-sk-*) eða þau þar sem viðskeytið er aðeins eitt sérhljóð og fellur því oft brott eða saman við beygingarendingu. Orðin eru annars vegar fengin með orðtöku á textum um margvísleg efni, og hins vegar með söfnun úr prentuðum orðabókum, einkum *Orðabók Menningarsjóðs* (2. útg. 1983). Í stórum dráttum er þetta sami efniviður og í *Rímorðabókinni* (Eiríkur Rögnvaldsson 1989), og þar má auðveldlega finna hvaða orð hafa hvert þeirra hljóðasambanda sem um ræðir.

Dæmunum er raðað eftir samhljóðunum, þannig að fyrst koma dæmi um klasann *-bb-*. Innan hvers samhljóðasambands er svo sérstök lína fyrir hvert sérhljóð, og eru þau í stafrófsröð. Sleppt er þeim samhljóðaklösum sem aðeins koma fyrir í 10 eða færri orðum. Samböndin eru hér sýnd með venjulegri stafsetningu. Það er vissulega umdeilanlegt; stafsetningin endurspeglar vitaskuld ekki alltaf framburðinn. Á hinn bóginn má ekki gleyma því að ritmálið er líka hluti tungumálsins, og ritmynd orðanna ræður miklu um það hvernig orðin falla inn í málið. Þess vegna skiptir t.d. máli að halda því til haga hvort orð er skrifað með *i* eða *y*.

Tíðni einstakra rótarsérhljóða er mjög mismikil. *a* er langalgengast, þvínæst *e* og *i*; en *é* (sem vitaskuld er samhljóð + sérhljóð í nútímamáli) er sjaldgæfast. Annars er tíðniröðun sérhljóðanna þessi:

a	2456	æ	906	ý	364
e	1803	ó	889	au	344
i	1488	á	829	ey	329
u	1231	y	780	é	119
o	1216	ö	722		
		ú	712		
		í	649		
		ei	619		

Þegar litið er á samhljóða á eftir rótarsérhljóði kemur í ljós að langalgengast er að aðeins eitt samhljóð fari á eftir. Orð af því tagi eru á sjötta þúsund eða meira en þriðjungur heildarinnar, þótt möguleikarnir séu fáir; þau samhljóð sem um er að ræða eru aðeins *ð, f, g, j, k, l, m, n, r, s, t, v*, en klasarnir eru auðvitað margfalt fleiri. Dæmi um þriggja og fjögurra samhljóða klasa eru svo aðeins rúm 1400, eða um 9% heildarinnar.

2 Samband orðgerðar og orðflokks/beygingarflokks

Í eftirfarandi yfirliti eru sýnd rótarsérhljóð í einkvæðum orðum ásamt eftirfarandi samhljóði eða samhljóðaklasa. Einungis eru tekin með orð úr stóru opnu orðflokkunum, nafnorð, lýsingarorð og sagnorð. Nafnorðum er skipt í kyn og hverju kyni í 2–4 meginflokka eftir formi nefnifalls eintölu (orðasafnsmynd; sjá Eirík Rögnvaldsson 1990). Lýsingarorðin eru öll sett undir einn hatt, en sögnum skipt í þrennt; sterkar sagnir, veikar sagnir með *-a*-viðskeyti (þær sem enda á *-aði* í þátíð) og veikar sagnir án *-a*-viðskeytis (þær sem enda á *-ði/-di/-ti* í þátíð). Nánar til tekið er skiptingin þessi:

HS	sterk hvorugkynsorð, endingarlaus
Hi	sterk hvorugkynsorð með <i>-i</i> -viðskeyti
Hr	sterk hvorugkynsorð sem enda á <i>-ur</i>
HV	veik hvorugkynsorð
KS	sterk karlkynsorð
KV	veik karlkynsorð
VS	sterk kvenkynsorð, endingarlaus
VV	veik kvenkynsorð
Vi	kvenkynsorð sem enda á <i>-i</i>
Vr	kvenkynsorð sem enda á <i>-ur</i>
Lo	lýsingarorð
Sa	veikar sagnir sem enda á <i>-aði</i> í þátíð
SS	sterkar sagnir
Sð	veikar sagnir sem enda á <i>-ði/-di/-ti</i> í þátíð

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
abb	10					15		2				15		
ebb						4		2				4		
ibb						4		6				3		
íbb	1													
obb	5				1	8		1				7		
ubb	8				7	6		10			1	13		
úbb					2	1		3				2		
ybb		1				1		3				3		
öbb					1		1					1		
add	3				5	7		3			5	6		
edd	1					5		9				2		
eidd							2					8		
eydd												5		
idd		1				2		3				1		
ídd							2					1		
odd	1				2	8		2			5			1
ódd							1							
udd	4					7		7			2	8		
údd	1							2				1		
ydd	2							5			1	3		2
ýdd												4		
ædd					1		1				10			
ödd					1		1							

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
að	9		7		6	7		7			5	13	2	1
auð	6		2		5	4	4	1		1	6	5		
áð	8				4	7	4	2			15	4	1	
eð	4		4		3	4		6	1		1	4	1	
eið	4	5	2		7	5	8	7	3	1	5	2		12
eyð		4			2		6	4				1		7
éð								1			3			
ið	11		2		14	6	3	12			1	15		
ið	5	4	1		1	2	7	10		1	9	7	8	9
oð	10		2	1		9	3	59						
óð	15		4		13	9	5	7			7	11	5	
uð	9		6		2	9	3	4				10		
úð	4		7		5	13	5	8			1	8		
yð	1				1			1						1
ýð		2			1		1	2			1			5
æð		16					6	15	4	2	8			27
öð			2		4		9							
auðg												2		
áðg												1		
iðg												1		
óðg												3		
úðg												2		
yðg												1		
æðg									1					
eðj						1		8				3		9
iðj						1		4				4	1	
yðj								4				1		7

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
aðk	1				3			1				3		
eðk								1						
eiðk								1				3		
iðk								1				3		
fðk												4		
uðk					1									
aðl								1				2		
eðl		1						1			1	1		
iðl	1							2				6		
óðl	1											1		
uðl	6											10		
úðl								1						
yðl								1						
öðl		1									1	6		
aðn								1				3		
auðn							1	2				1		
áðn												1		
eðn								1						
eiðn		1						1	5			1		
éðn									1					
iðn							1	3	1			5		
fðn									3					
oðn								2				7		
óðn												3		
uðn	1							2						
yðn								1				1		
ýðn									1			1		
æðn									1					
öðn								1						
aðr								3				10		
auðr												1		
eðr						1		4			1	4		
eiðr												3		
eyðr												2		
iðr		1						4				11		
fðr											1	1		
oðr						2		3				4		
óðr												3		
uðr								5				7		
úðr												9		
yðr								5			1	2		
æðr		1						2			2	1		
öðr								1				1		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
eðsl								2						
eiðsl	2	1						6						
eyðsl								2						
íðsl								1						
oðsl								1						
æðsl								6						
af	12		3		5	17					1	6	2	2
auf	6		1	1	2	5	4	2			1	9		1
áf	4		1		4	3		3				7		1
ef	9				4	9		1				12	2	
eif	1	1			1	4	10	5			6	5		5
eyf		5					3			1	3		8	
éf	1										1			
if	8		1		2	3		2		1		10		2
íf	5		2		3		2	9			1	3	7	4
of	9		4			6		5				3	1	1
óf	6				3	5	1	3			1	6		
uf	1		2					6				3		
úf	1		4		9	1		14			3	5	2	2
yf	2		1		1		1							
ýf		3					1	5			2	2		6
æf		2	2			1	2	8			11	2		9
öf			1		1		8							
afð									1		2			
efð		1					1	1				1		
eifð							1				1			
eyfð							1				1			
ifð							1							
ífð							2				1			
ýfð							2				3			
æfð							3				4			
öfð						1							1	
aff	1	1				1							2	
auff								1						
eff								1						
éff					1	1								
iff	2				1	1		1				2		
off	3		2			2		3				2		
óff						1								
uff	3							2						
úff	3							5				2		
öff	3										2	2		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
efj								11				9	2	5
ifj						1		1				3		
ufj								1						
yfj								2				4		2
afl	6				4	6		3				10		
efl		4						2				4		4
eifl								3				4		
eyfl								1						
ifl	1	2				1						2		
ífl	1						1	2			1	4		1
ófl	1				1			3				5		
ufl	5				1			2				8		
úfl	1							1				1		
yfl												1		
ýfl												1		
æfl								3				2		
öfl	1								1			3		
afn	3				3	4		3			1	7		
efn		3			1	1		3				1		4
eyfn									1					
ifn									1			3		
ífn									3			1		
ofn					3	1		1				7		
ófn												2		
úfn												1		
æfn									1					
öfn							2							
afr						1						3		
aufr												2		
efr											L			
ifr	1					1		1				2		
ífr								1				2		
ofr						2		3				5		
ufr								2				4		
úfr								1				2		
yfr		1						1				2		
æfr		1						2						
öfr								1				2		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
afs	3				1	3						5		
áfs												1		
efs	1	1				1		3				4		
ifs	3	2						1				3		
ofs	2					1						2		
ufs						2	1	4				3		
öfs						1								
aft	4			1	3	1	1	2				2		
eft		3			2			1			2	3		3
eift			1		1		1							
ift		1					9	2			1	2		2
íft											1			
oft	1				1	2		1			1	3		
óft						1	1	1						
uft	1											1		
úft						1								
yft		1						1				2		3
ýft	1													
öft					2		1							1
ag	16		2		6	12		8			10	27	1	1
aug	1			1	3		4	1				7		
ág					3	1	2	3			2	2		
eg	1	1			2	3		2			1	3	3	
eig	1	1			5		1	2			6	3	1	1
eyg					5						3	2		
ig	6				4		1	6			1	3		
íg	1				4			1			2		4	
og	6	1			1	3	1	3				7		
óg	4			1	7	2	1				2	7		
ug	1				5			4			3	2		2
úg	1		1	1	8	3		8			3	6	5	
yg		1							1					
ýg					1		2				1			
æg		7	1		4			1			7			
ög			4		4		2							
agð	2				1	1		1			2	3		
egð							1	6				2	1	
eigð							3				3			
eygð								1			4			
ígð	1	1			1		1	3				1		
íggð											1			
uggð							1	2				1		
yggð							5					2		
æggð							10				4			

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
agg	8				4	8		2				15		
egg	9				6	3	2				1			
igg	5					1		1				3		
ogg	5				2	2						5		
ógg												1		
ugg	6				6	3		8				13		2
ygg	2				2	1	1		1		4	1		
ögg	4				8	2	5	2			3	2		
eggj								3				8		1
iggj												1	2	
yggj								3				2		8
aggv								1						
yggv												1	1	1
öggv						1		3	1			3	1	1
egj								1						2
eigj								3				1		5
eygj								2						7
ígj								2				1		2
ygj												2		
ýgj								1				2		4
ægj								7				16		
agl	13				1			3				11		
egl	2	1						7				5		8
eigl	1							2				5		
eygl								2				1		
igl	3	3						4				5		1
ígl	1											2		
oglj	2					1						3		
óglj	2							2				4		
uglj	2				1	3						3		
yglj	2							4				3		2
ýglj												1		
öglj	3						1		1		1	3		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
agn	4				1			1	1			11		
augn												1		
ágn												1		
egn	2				1		1	1			2	4	1	4
eign							1					1		
eygn									1					
ign							1	1	1		1	6		2
ogn	3					1		1				6		
ógn							1					1		
ugn								1				1		
ygn								2			1			2
ægn									1					
ögn						1	5							
agr												3		
eagr						2		1	1			3		
eigr												2		
igr												2		
ogr	1											1		
úgr				1								1		
ægr											1	1		
ögr	1											5		
ags						1		1				2		
augs						1								
egs												1		
eigs												1		
eygs												1		
igs	3							2			2	3		
ugs	2							1			1	4		
ygs								1				1		
agt							3!					1		
igt	2	1					2					3		
ógt							1							
ugt	2						2					2		
ægt							1							
ögt	2											1		2
auj								1				3		
ej												1		
eyj								6				4	2	4
oj	1							1			2			
ýj								15			1	9	3	12
æj								4				13	1	2

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
ak	27				2	18		15			10	29	3	2
auk	9				8	3					1	8	1	
ák	4				6	5	4	6				8		
ek	5	1	2			7		2	1		3	6	2	
eik		1	6		3		4	1			4	8	1	
eyk		2			2		1				1			
ik	12		1			7		5			1	15		
ík	3	4			5	2	5	2			4	3		
ok	13		5		3	6		7				17		2
ók	7				13	3	3	1			3	17		2
uk	1		1									1		
úk	3				9	2		5			2	6	5	6
yk	1	1	1		6			1				1		
ýk					1			1	1			1		
æk	1	8			8	1	2	2			7	3		
ök	1		4		1		3				2			
ekj								9				3		9
eikj								5				1		8
eykj								3						9
ikj								2				1		1
íkj								5					3	7
ykj								2						3
ýkj								1						4
ækj								12					1	11
akk	17				12	16		5			5	32		
ákk						1		1			2			
ekkk	6				14	2		3			2	3	1	
eikkk								1				3		
ékk	1				1	1						1		
ikk	9	3			5	3		1			2	11		
íkk												4		
okkk	7		1	1	16	6	3	5			1	22		
ukkk	5				4			7	1			9		
úkk	4					4		2			1	4		
ykk	1	1			6						1	1		
ýkk												1		
ækk												5		
ökk	2		1		5		5				7			
ekkj								7				6		15
ikkj								3						3
ykkj								6				4		7

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
akkn												1		
ekkn									2			1		
okkn												1		
ókkn												1		
ukkn												1		
ykkn		1							1					
ökkn								1				3		
ekkt											8			
ykkt							1				3			
ökkt	1										1			
ökkv						7	1					3	4	7
akl	2											2		
aukl												1		
ákl	1													
ekl	1							4				1		
eikl								1				2		
ikl	2							1				3		
ókl	1											2		
ukl	4							1				7		
ykl												2		
ækl								3				6		
ökl												5		
akn						1						6		
aukn	1													
ákn	2				1	1						3		
ekn		1						2				1		
eikn	1						1		1			3		
eykn									1					
ikn												5		
íkn							2		1			1		
okn								1				1		
ókn	1						1					3		
úkn												3		
ykn												1		
ýkn							1	1			1	1		
ækn		1							3		1	2		
ökn									1			1		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
akr												2		
ekr						1		4				3		
ikr								3				6		
okr								2				6		
ukr	1											2		
úkr												1		
ykr								2				1		
ýkr												1		
ökr						1		1				5		
aks	1											3		
auks						1								
áks						2								
eks								1				1		
iks					1	2						2		
oks	1					1								
akst					5									
ekst			1		1									
ikst						1						1		
okst			1		1									
akt	1				1	1	6	1				3		1
ekt		1					7	1			1	2		
eikt											2			
eykt							1				1			
ékt								1						
ikt	4	1			2		4	1				6		4
ukt							3				1	3		
ykt		1					1					3		
ýkt							1				3			
ækt							1	1			1	1		2
ökt	5							1				4		4

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
al	16				9	11		9			3	18	4	
aul	4				2	6	1	2			1	8		
ál	12				3	6	4	8			6	14		
el	6				4	5	2	2			1	2	2	1
eil	2				2	2	4	7			2	4		2
eyl							1	3						
él	5				2	2	2	6				5		1
íl	6	1				4	1	2				6		
ífl	5	2			13	3		8				10		5
ol	13				4	11		5			2	14		1
ól	14				5	9	2	9				18		
ul	7				3	1	1	7			2	5		
úl	3				4	3		3			2	8		
yl	3				4	1		2				2		
ýl	1	4			5			6			2	1		7
æl	3	5			10	1	1	16			3	6		27
öl	5				7		5	2			3			
ald	8		7		9	2		6			5	6	3	
áld	3		5		1	1		1				3		
eld	2	2			2	1		1			4	2		3
eild		1					2				1	2		
eyld											1			
ild		3	1				5	1			3	5		2
íld					1		3	2			1	2		
old	1					1	2				1	1		
uld			4		2	1	3	1				1		
úld	1		2		1		1	4				3		
yld		2					1	1			2	2		2
ýld							1	1			3	1		
æld							2	1			9	2		1
öld	1		3		2	2	2	1				1		
aldr						1		1				9		
áldr												3		
eldr											2			
ildr						1		3				3		
oldr												1		
uldr								1				3		
úldr								1				3		
ældr												1		
öldr												3		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
alf								2				1		1
álf	2		2		2	3		4			2	4	1	
elf								1		1	2			3
ilf			1											
olf	2							1						1
ólf	2		1		2			1				2		
ulf			1					1						
úlf			1	1	2									
ylf			1		1	1		2						2
ýlf			1					1						1
ölf														1
alfr												1		
álfr												2		
ilfr						1		1			1	2		
ulfr								1				1		
ylfr								1						
ýlfr												1		
álg			2		3	2	2	2			3	3		
elg					4		1	1			1	2		
olg			2								1			
ólg	1				2		1	3				3		
úlg			1					1				1		
ylg		2			1					1				
ýlg			1											
ælg									1					
ölg												2		
elgj						4							1	5
ylgj								6				2		3
álgr								1				4		
ilgr												1		
olgr								1				4		
úlgr								1				2		
ylgr												3		
ýlgr												1		
elj	1					1		7				4		6
élj												2		
ilj						2		6				3		2
ylj								2				4		5

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
alk	3					2						3		
álk					5	6	1	2				6		
elk					4	1	1	1				1		
ilk		1			4	1		1				1		
olk	3				1	2						2		
ólk	2				3	1	2					2		
ulk								1						
úlk	1				3	2		1				4		
ylk		3				1					1			
ælk		1						2				2		
ölk					1									
all	21				10	13		5			7	23	2	
ell	8	4			5	1		17	2		2	9	7	10
eill	1						2	1				1		
ill	5	3			1	8	2	18			2	9		6
oll	8				13	4		11			1	13		4
ull	9				3	1	1	9			1	11		
úll	1					1		4				4		
yll		1		1	2		5	9						10
öll					6	1	5	1			1			
allt											1			
ellt											2			
illt											4			
yllt											3			
öllt	1		1											1
álm	4				10	7		6			1	7		
elm		1			1			1						
ilm	1	1			1	1		1				5		1
ólm					1	2		1			1	2		
ylm												2		4
ölm							1							

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
aln												1		
áln				1					1			4		
eln									1			1		
eiln									1					
éln									1					
iln												1		
oln									1			1		
óln												2		
uln												2		
úln												1		
ylv								2				1		
æln		1							2			2		
öln							1					3		
álp	2		1		1	1	2	1				7		
elp	1				2			3						1
ilp	1				1			1				1		
olp	2				2								3	
ólp	1				3	1		1					2	
úlp	1							1					3	
ölp					1			1						
als	2				2	5					1	5		
áls					1	1					1	1		
els		3			1			1				1		
eils								1				1		
ils	1	1			1			1						
fls					1									
ols	3					2		1				5		
uls								2						
úls					1							1		
yls								1						
öls						1						4		
alsk								1			2			
elsk								2			2	1		
ilsk								1				1		
ólsk								2			2			
ælsk								2			2			
ölsk						2						1		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
alt	4				1	4	1	3			5	4		
elt	2	2				1		6	1		3	2	2	7
ilt	1	2	1	1	1			1			2	1		1
ílt							1							
olt	4		1		1	2					1	2		
ult	3		1		1		1	2				3		
últ	1													
ylt		1						2						1
ælt											3			
ölt	8		4			1	2	1				5		4
altr								1				4		
iltr												1		
oltr												3		
ultr								2				4		
öltr												7		
alv		1				1		2						
ilv								1						
ölv	1	1				2		2			1	4		
am	5		2	2	3	8		1			10	7		1
aum	2				10	2		3			2	4		
ám	5				7	5		8			3	10		
em	5			2		1			3			2	1	1
eim	3	2		1	8	2	1	2			1	7		3
eym		4			1			4			2			0
im	10		1		1	5	2	1	1		2	8		
ím	13				1	8		13				10		10
om					2			3				2	1	
óm	8				8	8		5			4	13		1
um	10		3		3	4	1	6			4	14		1
úm	4				1	2		1			2	3		1
ym	1	2			5	2		1	1					1
ým		1						1						2
æm	1	5			1			9			5	1		15
öm					1		6							
amb	4		6		6	7		2			1	6		
emb		2	1					6				1		7
imb			1			2	1	3				2		
omb								1						
umb	2		3		6	3		8			3	6		
útb								2						
ymb		1						2				1		
ömb							2							

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
ambr						1		3				10		
embr								3				2		
eimbr								1						
imbr												1		
umbr								4				5		
úimbr								1						
amd											1			
emd							2							
eymd							2				2			
ímd											1			
ýmd							1							
æmd							1				4			
emj	1							3				1		8
ymj								2				2		7
aml	6					1		2				10		
eml								4				1		
iml	2					1		1				3		
oml								1						
óml												1		
uml	4							4				7		
yml								1						
amm	9	1			7	8		3			3	15		
emm	1				2	2		8			2			7
imm	2					1		3			2	1	1	1
omm	1				1	2		6			2	5		
umm					2	2		4			1	7		
úimm	2											2		
yimm								1						
öimm							2							
amn												3		
eimn									1					
eymn									1					
imn									1					
imn								1				1		
ímn									2					
umn												1		
ymn						2		1						
æmn									2					

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
amp	4				7	7		1				11		
emp			1					2				2		
imp	1	2						1			1	6		
omp	3				2			6				9		1
ump	5				10			6			2	10		
úmp	1											1		
ymp								4				2		
ömp							2							
amr	1											4		
emr											1	1		
eimr								2						
eimr											1			
eymr												2		
imr								1				4		
umr	2							1				7		
ymr												1		
ams	2				1	1						6		
ems	3					1		2			1	5		
ims	1	1									2	4		
oms	2					1		3			1	7		
óms												1		
ums	3							4			3	10		
amsk											1			
eimsk								1			1	1		
eysk								1						
imsk								1						
umsk												1		
úmsk											1			
ymsk								1			1			
æmsk								2			1			
amt	2											6		
emt								1						
eimt							1	1			1	1		1
imt	2											4		2
umt	1					1								
ymt	1				2									4
æmt	3											1		4

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
an	15				2	11		3			2	16		
aun	3				1	2	5	1				4		
án	3			1	3	10	5	3			5	15		
en	8	1				1	1	2			2	1		
ein	5	3			6	3	5	5			5	4		9
eyn		1					1							3
én	2	1						2				7		1
in	5	1			5	1	2	0			1	7		
ín	5					1	1	7			2	5	4	5
on	5				3		2	1				4		
ón	15				9	8	5	11			2	20		1
un	4				4	6		8				9		2
ún	2				2	2	2	2			2	6		
yn	3				4		1					1		
ýn		3					1	3	1		4	1		6
æn		6				1	1	13			5	2		12
ön	1						7					1		
and	9	4			4	8		8				12		
aund							1							
ánd	1						1					1		
end		2				1	2	3			4	1		9
eind							5				3			
eynd							2				2			
ind		3	2		2	2	7	2			2	3	3	1
índ											2			
ond						1		2			1	1		
ónd						1					1			
und	8		5		11	7	7	2			1	13		
ynd		6					2	1	1		2	1		4
ýnd							1				6			
ænd		1				1	1				3			
önd			2		1		4							
andl								1				1		
endl												2		
indl	1					1		2				2		
undl												1		
yndl								2				1		
öndl	1											5		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
andr						2		1				4		
endr												1		
indr						1		1			1	3		
ondr								1				2		
undr								2				6		
úndr												1		
yndr								1						
öndr												1		
ang	13		5	1	9	15		8			7	16	2	
eng		9			8		1				1	1		
eing												1		
ing	2	1	5		9	3		3			5	5	2	
ong												1		
óng					1									
ung	1		2	1	4	5		6			3	4		
yng	1	2									1			
æng	1	1	2		3		1					2		
öng			2		1		7				2			
engd							5				8			
yngd							1							
öngd							2							
engj								7				1		18
ingj								3						5
yngj								2					1	6
ængj												1		
öngj														1
angl	4											4		
engl	1	1						5				4		
ingl	7	1						4				9		
ungl	1							1						
öngl	5											7		
anгр												5		
ingr												5		
unгр								1				2		
ængr												1		
öngr												2		
angs	4					1						6		
engs						1								
ings	4				1							2		
óngs						1								
öngs	1											1		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
yngv						1							2	
öngv						1		2				2		3
enj	1							8				3		3
inj								1						
ynj								2				4		4
ank	5				2	13		2			3	14		
ánk								1				1		
enk					1									
eink						1		2				5		
ink	3		1		3	1		4			1	8		
ínk								1			1	1		
onk												1		
ónk								1				2		
unk	4				10	3		2				9		
únk								1				1		
ynk					2									
ænk		1						2				3		
önk	3						3					1		
ann	5				2	12		4			3	17		
enn		4				2		9			3	1	2	11
inn	4	3			3	6	1	10			3	7	4	7
onn	1					1		1						
unn	1				5	4	1	5			3	3	2	
únn						1						2		
ynn								1						5
ýnn									1					
önn							6							
annt												1		
ennt						1				4		1		
innt												3		
unnt												1		
ynnt												2		
ans	2				10	5		2				9		
auns												1		
ens	6				2			3			2	6		
eins											1	1		
éns					1							1		
ins	1				1		2				1	3		
ons	7	1				1		4				4		
óns						1								
uns	3							2				7		
úns	1							1				1		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
ansk	1					1		2			2	1		
aunsk										1				
ánsk								1			1			
ensk								4			4			
énsk											1			
onsk								1				1		
ónsk								1			3	1		
unsk								1			1			
únsk											2	1		
ænsk								4			3			
ensl		1						1				4		
eynsl								1						
inl		1												
ínsl							1	1						
ýnsl								2						
inst			1								1			
onst			1				1							
unst			1				1							
únst							3					1		
ynst			2											
ant					6	3		4				7		
ent	1		1		2			7			2	5		1
eint											1			
int	1				5		1	5				1		
ont	5				2	1		4				8		
unt	2				3	2		5			1	3		
únt	1				1	1						2		
ynt					1		1	1				2		
ænt											1			1
önt											1			

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
ap	16		2		3	16		1			4	7	1	7
aup	6				1	1		1				2	1	1
áp	5				5	1		3				4		1
ep	3		1		1	3		2				2	1	
eip	7	1			3		3	5			5	5		2
eyp		1			1			4			3	1		9
ip	4		4		2	5		2			3	5		
íp	3	2	2		7		1	9				5	2	4
op	8		2			7		2				12		
óp	9				5		1	2				9		4
up			1											
úp	2				6	2		10			5	4	3	1
ýp		1						3						2
æp		1			1		1	8			4	3		9
öp							4							
epj								9				4		4
ypj								3				2		
apl	2					1		1				5		
aupl												1		
ápl												2		
epl	1	1						1				4		
eipl												1		
eypl	1											1		
ipl	5							2				8		
ípl								1				1		
opl												1		
ópl					1							1		
upl	3							1				4		
úpl												1		
ypl												2		
æpl												2		
öpl												2		
apn												1		
aupn							1							
ápn	2	1												
epn								1						
eypn									1					
ipn												2		
opn	1							1				3		
ópn												1		
upn							1					1		
úpn												3		
æpn												1		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
ar	12				2	14		13			5	16	1	7
aur	3				6	4		3			1	2		
ár	9				13	8	1	6			18	12		
er	15	1			4	6	2	4			6	8	3	1
eir	1				3	5					2	1		1
eyr	1	1		1	3	2	1	4	1		1	1		7
ér	1				1	3						3		
ir														1
ír	1	1			7	6		6			2	7		5
or	10				3	4	2	5				10		1
ór	11				17	6		11			7	14		5
ur					1	1		6			2	1		
úr	4			1	13	2	1	7			6	7		3
yr	2	2			4			1			1			
ýr	2	2		2	9	3	4	4			6	1		7
ær	2	10			6	1	2	16			14	1		12
ör	10				9	1	10				3	4		1
arð	3				5	5		4			3	8		
erð	2	4			2		2	2			2	3	2	3
eirð							1							
eyrð							1				4			
irð		2					4	2			2			3
írð											1			
orð	5				1	3	2	3				4		
urð					3		2	3			2	6		
yrð		2			1			3	1		1			6
ýrð							2				4			
ærð							5				9			
örð					5		4							
arf	4				4	11		2			6	8		
erf		3			1	1		2			1	2	2	5
irf								1						1
orf	3							2						1
urf	1				3			4			2	3		1
úrf								1						
yrf		1						1						2
örf						1	2					1		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
arg	7				1	1		2			3	11	1	
aurg												1		
árg												1		
erg	2	2			2		1				1	2		
eyrg												1		
irg											1			
org	3				2		3					6		
urg	2				3			1			1	3		
úrg											1			
yrg		2			1									
ýrg												1		
örg					2		1				1	3		
ergj								3				2		4
yrgj								2						3
erj								6				7	3	2
itj								2				1		
yrj								5				2		6
ark	11				6	5		2			1	14		
erk	1	2			4	1	1				3	3		
irk		2									1	3		
ork	1				4			4				6		
urk	2				3			1				3		
úrk								1						
yrk		2	1		1						2			
ýrk												2		
örk					1		4							
erkj								6				2		5
irkj								3				1		2
yrkj								1						4
arl	5				2			1				3		
erl		2						4	1			4		
irl								3						
írl												1		
url	1					1						4		
úrl												1		
yrl						1		1				2		
örl	2					1						5		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
arm	3				11	6		1			2	8		
erm	1	3			1		1	1			1	2		3
irm				1								1	1	
orm	2				6	1						3		
urm	1				1							2		
yrm		1				1						1		3
arn	5					3		2			1	5		
árn	1				1							4		
ern							1	4			2	1	1	
eyrn							1					2		
irn	1	2				1		3				2		4
írn							1					1		
orn	4				1		2				1	4		
órn							2					2		
urn	1				2	2	3					3		
úrn							1		1			2		
yrn		1						3				1		4
ýrn	1							2				1		
ærn								1	1		1			
örn					2		8					3		
arp	2				3	2		2			3	3		
erp		1						3	1				1	4
irp								1						
orp	3				3			3				2		
urp								1				2		
yrp								2				1		3
arr												2		
árr											1			
err						5		5			1	5	1	4
irr		1				1		4			2	2		3
orr	1					6		3				5		
urr	5					2		3			1	9		
úrr	1							2				3		
yrr					1			4			2	1		2
ærr											1			
örr					4						1			
ars	2				1	4								
ers	1					2		2				2		
irs	3	1			1	1						3		
órs					1									
urs					1	1								
úrs	1				1			1				1		
ys		1			1			1						

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
arv												1		
erv		1										1		
irv												1		
örv		3				3			2			3		
as	21				1	14		3				25		1
aus	3				3	4	2	2			1	5	1	
ás	3				6	4	4	7			4	7	1	
es	4	1			1		4	1			1	2	1	
eis	5	1			4		2	9			3	3		6
eys	1	1			1			2						4
és	2	1				1						1		
is	8				1	3		2				5		
ís	4	1			6	5	4	6			2	9	1	1
os	14					8	1	5				12		1
ós	4			1	2	8	8	6			3	8	5	
us	5	3						6				9		
ús	7				9	5	4	4			1	13		1
ys	7				2		1	2				2		
ýs	1	2					1	5				2		7
æs	5	4				1	5	14			3	4		19
ös					1		6							
esj								5				3		
isj								3			1	3		
ysj								3				4	1	3
ask	7				3	3		5			3	14		
ausk	1				1			1			1	1		
ásk	1				1	4						2		
esk	1	4			1			3			1			
eisk			1								6			
isk		1			2	3	1	2	1		1	4		
ísk			4		1			3			4	1		
osk	2		2		1	1		2			3	6		
ósk	2				3	1	1	7			4	3		
usk	8		1			2		6				6		
úsk	4		1		5	2		2				7		
ysk		2						2	1		1	1		
æsk					1			3						
ösk	1		1				1				2			

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
asn	1					1		2				2		
ausn						2	4	1				3		
ásn	1													
esn		1												
eisn							1							
eysn									1					
isn								3	1			2		
osn								1				3		
ósn							2					5		
ysn									1					
ýsn							2		1			1		
æsn		1							3			2		
ösn						1						1		
asp	1		2		1							1		
esp								3			1	2		
eisp						1		1				1		
isp			1					1				1		
ösp							1							
ass	9				2	14		2			2	14		
auss	1													
áss	4							2				5		
ess	6				2	5		7			3	8		4
eíss	1										1	1		
éss						1								
iss	6				2			9			2	10		1
íss	1				2									
oss	6				4	8		1				10		
óss	3				1	1		1				2		
uss	4				3	8		9				15		
úss	6				4	4		4				8		
yss		1						6				3		2
öss	1						1				1			

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
ast	8		6		1	4		2			2	10		
aust	6		3		1	1	2				2	3		
ást			2				1					2		
est	3	5	1		7	3	5	5			6	5	2	2
eist			1	1	3	5	1	4			2	4		2
eyst									1		1	1		4
ist	2	1	3		3	1	4	3			2	6		5
íst	3		6								1	1		3
ost	2		2		2	3		1				3		
óst	4		4		5	1	2	5				8	1	
ust	2		1		2	1	1					3		
úst	1		1		3	1	2	3				5		
yst	1	1			1		2				2	2		4
ýst							1				1			1
æst							1	2			8	1		2
öst	2		1		5		3					1		
astr								1				3		
austr												1		
ástr												2		
estr						1					1			
eistr								1				1		
eystr											1			
istr								1				1		
ístr								2				4		
ostr								1				1		
óstr						1		1				3		
ústr												2		
at	11		5		2	13		7			3	20		
aut	8				5	4	3	2			1	12		
át	8		8		5	4	1	10			1	10	2	1
et	8	1	3		2	2	1	6				2	5	
eit	2	7	1		4	1	7	11			6	4		15
eyt		7			1		1	11			1	1		14
ét												1		
it	13		5		2	6	4	9			3	13	1	
ít	1	3	1		3		4	6	1		2	5	7	6
ot	15				2	7	1	10			7	17		
ót	13				14	8	6	4			4	10	10	1
ut	3		3		3	5		1				4		
út	1	1		1	14	2	2	8				7	1	2
yt	1	1			4	3	1	2				1		
ýt		5			1		1	10			1			12
æt	1	13	1				2	9	2	1	4	1		13
öt			5		2		3	1						

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
etj								4				2	1	5
itj								1				2	1	
ytj								9			1	6		3
atl	1					1		2				4		
átl	1							3				2		
etl	1							1				2		
eitl								2				3		
eytl	1							2				3		
itl	2							2				7		
ítl	1					1		3				4		
otl	2							1				3		
ótl	2											3		
utl	4							3				6		
útl	1					2		1				1		
ytl	1							3				3		
ýtl								1						
ætl								5				3		
ötl												1		
atn	2								1			4		
autn							1					1		
átn									1					
etn		1										1		
eitn									1					
eytn									2					
itn		2										7		
ítn												1		
otn					1							9		
útn												2		
ytn												1		
ýtn									4					
ætn									5			1		
ötn	1											1		
atr								1				5		
átr								1				3		
etr		1						1			1	5		
eitr												1		
itr		1						2				5		
ítr						1		1						
otr								4				5		
utr								1				5		
ytr								2			1	2		
ætr												1		
ötr								2				5		

	HS	Hi	Hr	HV	KS	KV	VS	VV	Vi	Vr	L	Sa	SS	Sð
att	6				2	13					6	13		
átt	1				6	1	4	5			2	8		
ett	5	5			6	1		13			5	4	3	9
eitt	1										5			
eytt											7			
étt	1	2			2	2	3	5			4	3		7
ítt	5	7			5	1		4			3	6		3
ítt	1	2						1			1	2		1
ott	7				5	12		5			1	15		1
ótt					3	4	5	3			2	4		
utt					1	6		1			2	2		
útt	6					2		2				5		
ytt		1			3			10	1			1		5
ýtt		1									5	1		
ætt		4			1		6	2			6	2		6
ött	1				7	1	1							
av						1								
áv					1	1								
óv								1				2		
úv								1						
æv								2	1			3		1
ax	4				1	3		1				3	1	
ex	7							1	1			3		2
ix	3										1	3		
ox	3					1						2		
ux								1						
úx					2									
æx														1
öx							1		1					

3 Lokaorð

Töflurnar hér að framan eru að sjálfsögðu engin rannsókn, heldur dæmasafn – hráefni í rannsókn. Ég held þó að vel megi hagnýta þær til að átta sig betur á ýmsum einkennum íslensks orðaforða. Orðasmiðir og málræktarmenn geta t.d. haft hliðsjón af þeim við nýyrðasmíð og við mat á því hversu vel tökuorð falli að málinu. Einnig væri fróðlegt að skoða samband ýmissa orðgerða við ákveðin merkingarsvið. Þar þykist ég viss um að hægt sé að finna margvísleg tengsl, eins og ég hef áður vikið að (Eiríkur Rögnvaldsson 1990:44, 74).

Ritaskrá

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
 Eiríkur Rögnvaldsson. 1989. *Íslensk rímorðabók*. Iðunn, Reykjavík.
 Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.

- Eiríkur Rögnvaldsson. 1993. *Íslensk hljóðkerfisfræði*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Friðrik Magnússon. 1984. Ein lítil beygingarending. *Mimir* 32:33-43.
- Margrét Jónsdóttir. 1988-89. Um *ir-* og *ar-*fleirtölu einkvæðra kvenkynsorða í íslensku. *Íslenskt mál* 10-11:57-83.
- Margrét Jónsdóttir. 1993. Um *ar-* og *ir-*fleirtölu karlkynsnafnorða í nútímaíslensku. *Íslenskt mál* 15:77-98.
- Orðabók Menningarsjóðs = *Íslensk orðabók handa skólum og almennungi*. 1983. Ritstj. Árni Böðvarsson. 2. útg. Menningarsjóður, Reykjavík.
- Sigurður Konráðsson. 1980. Samhljóðaklasar í einkvæðum orðum íslenskum ásamt með nokkrum samanburði þeirra við norsku, færeysku, sænsku, nuckö-málið, þýsku og ensku. Óprentuð BA-ritgerð, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Tölvuorðasafn*. 1988. Ritstj. Sigrún Helgadóttir. 3. útg. Íslensk málnefnd, Reykjavík.